

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
IRODALOM- ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

BALOGH TAMÁS

FILOLÓGIAI ADALÉKOK
KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ÉLETMŰVÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Doktori értekezés

Témavezető:

DR. SZILASI LÁSZLÓ egyetemi docens
(SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék)

SZEGED

2022

Tartalom

A Kosztolányi Dezső életrajzi kutatások gyakorlati kérdései	3
AZ ÉLETRAJZI NYOMOK TÍPUSAI.....	3
KOSZTOLÁNYI ÉN-NARRATÍVÁI MINT ÉLETRAJZI FORRÁSOK.....	5
KOSZTOLÁNYI VISZONYA AZ ÉLETRAJZI KUTATÁSOKHOZ	8
Régi dajkánk egyetlen öröme	14
<i>Az Édes Anna keletkezéstörténetéhez</i>	14
Kosztolányi Dezső Mussolini-életrajz fordítása.....	43
KELETKEZÉS-, KIADÁS- ÉS BEFOGADÁS-TÖRTÉNET	43
SARFATTI ÉS A MAGYAROK	51
KOSZTOLÁNYI ÉS MUSSOLINI	57
A Szeptemberi áhítat keletkezéstörténetéhez	64
<i>Kosztolányi Dezső utolsó éve</i>	64
IRODALMI ROKONSÁG?.....	65
KOSZTOLÁNYI ELŐTT	72
A KOSZTOLÁNYI-SZERELEM	77
„HOZD VISSZA NEKEM AZ ÉLETET” – A DEZSŐ-VÁLTOZAT	81
„NAGYON BOLDOG VOLTAM”: A MÁRIA-VÁLTOZAT	108
„EZ A TISZTA TÉBOLY”: AZ ILONA-VÁLTOZAT	120
A SZERELEM UTÓÉLETE	128
Zöld disznóságok.....	142
ELŐ-, AZAZ MOTÍVUMTÖRTÉNET.....	142
HATÁSTÖRTÉNETET.....	147
Az ismeretlen Kosztolányi	163
KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ISMERETLEN KÖTETE.....	163
ISMERETLEN KOSZTOLÁNYI-KÖTETKIADÁS.....	167
ISMERETLEN KOSZTOLÁNYI-KÖTETRÉS.....	173
KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ISMERETLEN ÖNÉLETRAJZA.....	177
IRODALOMJEGYZÉK.....	183
Szakirodalom.....	183
Saját írások	185
Forrásközlemények	185

A Kosztolányi Dezső életrajzi kutatások gyakorlati kérdései

AZ ÉLETRAJZI NYOMOK TÍPUSAI

A József Attila-kutatás többszörösen előnyben van a Kosztolányiéhoz képest. Ugyanis „Szabolcsi Miklós, aki évtizedeken keresztül meghatározó egyénisége volt a kutatásnak, be tudta fejezni nagymonográfiája utolsó kötetét is. A *Kész a leltár* (1999) megjelenésével teljessé vált a költő életének és művének az az impozáns földolgozása, amely, nagyon tudatosan, egységben akarta láttatni az életutat s az életművet, amely tehát a maga integratív módján részben föltárta, részben összefoglalta mindazt, ami a tárgykörben addig tudható volt. S nem is vitás, a négykötetes, összességében több ezer oldalra rúgó nagy összefoglalás még jó ideig megkerülhetetlen lesz: minden értelmezésnek valamiképpen innen, a Szabolcsi lerakta (összefoglalta) alapértelmezésből kell kiindulnia.”¹ Ugyanakkor pedig – rögzíti Lengyel András – „a József Attila-kutatás, amely elmarasztaltatott a biográfiai, kór-, párttörténeti kutatások túlhajtásában, az évtizedek során meglehetősen nagy életrajzi anyagot halmozott föl. Ezek az adatok persze sokezer publikációba, gyakran hírlapi közleményekbe szétszórva, olykor »idegen« érvelésekkel vegyítve, egymásra még nem vonatkoztatva, mintegy nyersanyagként léteznek – de léteznek. S bár a jelen állapotban ez az anyag alkalmatlan az értelmezés érdemi befolyásolására, értelmezésbeli fölhasználásra, egy nagy lehetőség immár megvan.” És azóta már megjelent az újabb József Attila-életrajz is, Tverdota György tollából, szintén összegző jelleggel, Szabolcsi monográfiájára alapozva, de beépítve az újabb kutatási és értelmezési eredményeket is.²

Kosztolányi esetében – és ennek tudománytörténeti oka is van – ennél jóval rosszabb a helyzet. Nincs Kosztolányi életrajzi kronológia és nincs teljes Kosztolányi-bibliográfia, így műveinek nemhogy teljes kritikái, de teljes összkiadása sincs. A kortársi visszaemlékezéseket sem gyűjtötték még össze, nem adták ki dedikációit, iratanyagát. És mivel „az életrajzíró ki van szolgáltatva a nyomok számának, jellegének és relevanciájának: csak abból tud következtetéseket levonni, ami nyomként megmaradt, s mint ilyenhez hozzáférünk. Az életrajzíró, vagy valaki más előzetesen már megtalálta, rögzítette és így számba vehetővé tette

¹ Lengyel András: *A József Attila-életrajz kutatásának néhány kérdése*. Forrás, 2003. dec. 7–26.

² Tverdota György: *Gondoljatok meg, proletárok I. Az ifjú József Attila*. Bp., 2021. Osiris.

a nyomokat. Aminek nincs nyoma, az elveszett, fölismerhetetlenné vált”,³ van és lesz is még feladata a Kosztolányi életrajzi kutatásoknak.

Egy író életrajzának legalább három, jól elkülöníthetően különböző jellegű nyoma, típusa marad; ezeket kell felkutatni, számba venni és értelmezni.

„Az első azoknak a nyomoknak a sorozatából tevődik össze, amelyeket az író élete alakulása során mintegy automatikusan hagy maga után: a születési anyakönyvi bizonylatoktól az iskolai produkció irattári dokumentumain és a hétköznapi élet termelte »mosószámlákon« (»sajtcédulákon«) át a halotti anyakönyvi bejegyzésig. A második nyomtípus maga az alkotó munka eredményének belsőleg is tagolódó szövegkorpusza: a mű (s egyáltalán nem utolsósorban: a munka közben megszülető műhelyforgácsok); mindaz, amit az író élete során *íróként* létrehozott. (Hogy ez is élete nyoma, forrása, »józan előtt nem vitás«. Az író, amikor ír, önmagára is referál: ezt figyelmen kívül hagyni badarság.) A harmadik nyomtípus az életút valamelyik szakaszában tudatosan, önéletrírói szándékkal létrehozott, hivatalos vagy »művészi« jellegű narratívumok csoportja. A rövid, egy-két lapos *curriculum vitae*-k, a sokkötetes önéletrajzi regények és memoárok, vagy a külső kérdezők kérdéseire válaszoló, eleve nyilvánosságnak (vagy az »utókornak«) szánt, különféle technikával rögzített interjúk egyaránt ide tartoznak.”⁴

Érdekes megvizsgálni, Kosztolányi esetében milyen „nyomtípusokkal” számolhatunk.

Az első csoportba a Kosztolányi után fennmaradt különféle „kartoték-adatokat” rögzítő hivatalos papírok sorolhatók. Nem túl nagy számmal maradtak fenn, de például a budapesti egyetemen és a bécsi tanulóév alatt használt leckekönyve rendelkezésre áll, ugyanígy bizonyos kiadói szerződések, kiadási számlák, meghívók stb. Ezek jelentős része – szinte mind – a MTAK Kézirattárában található. Ezek közé tartozik a Kovács Ida gyűjtőmunkájának eredményeképp *Halkan szítál a tört fény* címmel megjelent a Kosztolányi összes fényképét adó ikonográfia.

A második csoportba a szerzői életmű tartozik. A „nyomok” összegyűjtéséről elmondható, hogy Kosztolányi irodalomtörténeti értékeléséhez képest itt szintén elmaradások vannak. Pedig három gyűjteményes sorozatot is kiadtak műveiből: 1936–1940 között jelent meg a Révai Kiadónál az *Összegyűjtött munkái* (13 kötet), majd ennek „függelékeként” 1940–1948 között a Nyugat Kiadónál a *Hátrahagyott művei* sorozat tizenegy kötete (Illyés Gyula és Illés Endre szerkesztésében), majd az irodalmi köznyelvben *életműsorozatnak* nevezett, Réz Pál által

³ Lengyel András: *Az író-életrajz: egy ősi forma mai lehetőségei. Újabb lapok egy műhelynaplóból*. Forrás, 2010. ápr. 27–41. In: Uő.: *Képzlet, írás, hatalom*. Szeged, 2010. Quintus. 37–60.

⁴ Lengyel András: I. m.

szerkesztett, 1969–1988 között megjelent 24 kötetnyi szöveg, amelynek bizonyos kötetei – publicisztika, verses drámafordítások – bevallottan csak *válogatások* voltak. A kritikai kiadás eddig kiadott köteteiben nincs olyan mű, amely eddig nem volt ismert, ez a sorozat alapkoncepciójából is adódik. Ugyanakkor a könyvkiadás évről-évre „megtalálja” Kosztolányit, és időnként piacra kerül egy-egy olyan kötet, amely eddig „ismeretlen” írásokat ad közre: Réz Pál kiadta a Kosztolányi által írt leveleket, Urbán V. László két kötetnyi vegyes írást (*Az élet primadonnái, Gyémántgöröngyök*), Botka Ferenc, Zeke Gyula, Lengyel András és Arany Zsuzsanna pedig Kosztolányinak egy-egy névtelenül megjelent cikkgyűjteményét jelentette meg (*Tere-fere, Pesti utca, Innen-onnan, Pardon*). Ezek mellett napvilágot látott a hetven évre elfeledett, az ifjúság számára átdolgozott *Aranysárkány*, Kosztolányi egyetlen „ifjúsági” regénye. A kritikai kiadás előmunkálataként megindult ugyan a bibliográfia kutatómunka, de előbb lendületet veszett, majd elakad. 2010-ben pedig megindult maga a kritikai kiadás is, amelynek eddig 13 kötete látott napvilágot.

A harmadik nyomtípus az önéletírói szándékkal létrehozott, hivatalos vagy „művészi” jellegű narratívumok csoportja. Le lehet szögezni: Kosztolányi Dezső nem írt hosszabb terjedelmű önéletírást (a szó hagyományos értelmében véve: önéletrajzi könyvet) magáról, és – korábban – mindössze csupán három rövid önéletrajzát ismertük. (Azóta előkerült egy negyedik – ennek értelmezését jelen értekezésben végzem el.) Azonban ezek, bár más-más alkalomból születtek (az elsőt egy reprezentatív *újságíró* almanachba, a másodikat egy reprezentatív *írói* gyűjteménybe, a harmadikat pedig – már befutott íróként – egy képes *színházi* magazinba írta), ezek mégis egységesek s hasonlítanak egymásra. Azonban nem akképp, mint egy önéletrajztól várhatnánk: nem a természetszerűleg egyező adatokban – hanem éppen az adatok hiányában, a rejtőzködő írói attitűdben. Éppen ezért érdekesebb ezeket a rövid én-narratívákat részletesebben ismertetni és egymással összevetni.

KOSZTOLÁNYI ÉN-NARRATÍVÁI MINT ÉLETRAJZI FORRÁSOK

1911-ben Kosztolányi így kezdte önéletrajzát: „Életrajzot kérnek tőlem? Két fontos adatot közlök. Az egyik: 1885 virágvasárnapja. Ekkor születtem. A másik: 1909 szeptembere. Ekkor írtam meg a legkedvesebb könyvemet, amit ma is a legjobban szeretek: *A szegény kisgyermek panaszeit*. Minden, ami fontos nekem, e két dátum közé esik, s nem tagadom, hogy minden örömöm és szenvedésem benne van ebben a kis füzetben, mert az élményeim ma is

gyermekélmények, és a szenzációim gyermekszenzációk. Ha életrajzot írnék magamról, csak a gyermek életrajzát írnám meg.”⁵

Ezt a mentalitást még akár magyarázhatná azt is, hogy az idézett *Almanach*-ban szereplő írók-újságírók (újságíró írók-költők) jelentős részének az életrajz szempontjából adatokat közvetlenül nemigen tartalmazó hasonló önéletrajza szerepel. Kosztolányi ugyanis két évvel később gyakorlatilag megismételte ugyanezt: „Az életrajzomat megírtam már versekben. Abban a kis könyvemben, amelyet legjobban szeretek, és legtöbbször becsülök, *A szegény kisgyermek panaszaiban*, megírtam összes emlékeimet. Más nem történt velem.”⁶

Nyilvánvalóan nemcsak arról van szó, hogy Kosztolányinak a gyermekkort idealizáló írói póza itt újra megszövegeződött, hanem a rejtőzködő mentalitás megnyilatkozásáról (s ugyanakkor *A szegény kisgyermek panaszaiban* önéletrajziságának megfogalmazásáról). Győrei Zsolt ehhez még azt teszi hozzá, hogy ez az „önéletrajz már a negyedik kiadást [ti. a versciklusét] reklámozza.”⁷

S hogy ez a mentalitás milyen meghatározó volt Kosztolányi életében, arra a legszemléletesebb példa az utolsó önéletrajza, melyet már nagybetegen, tudhatóan az életút vége felé, 1935 őszén írt, s amely – az előzőekhez roppant hasonló formulával – így kezdődik: „1885. március 29-én születtem Szabadkán. Ez kétségtelenül életem és életrajzom legjelentősebb eseménye. [...] Életrajzomat szeretném máris befejezni.”⁸

Megfigyelhető, hogy – az attitűd mellett, illetve annak ellenére – mindössze egyetlen közös elem van mindhárom önéletrajzban: hogy mindegyikben viszonylag hosszan ír „daliás nagyapjáról”. Ez is mutatja – a róla szóló versek, illetve visszaemlékező prózai szövegek, szövegrészek mellett –, milyen meghatározó volt az ő alakja Kosztolányi számára; még akkor is, ha – mint Szőke György felhívta rá a figyelmet – éppen a nagyapa túlzott szeretete okozhatta Kosztolányi sokáig tartó gyermekkori betegségét.⁹ Erről a betegségről szintén sokat ír: a híres versciklus részletein kívül éppen – az azzal leginkább egybeforró – első két önéletrajzában. Ezzel szemben a harmadik önéletrajzban az élet „legjelentősebb eseményeként” aposztrofált születés is „csak” két alkalommal jelenik meg, az első és a harmadik vallomásban.

⁵ Kosztolányi Dezső: [Önéletrajz]. In: *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1911*. Újrak.: Uő.: *Tükörfolyosó*. Szerk.: Réz Pál. Bp., 2004. Szépirodalmi. 661.

⁶ Kosztolányi Dezső *önéletrajza*. *Érdekes Újság*, 1913. december 28. In: *Tükörfolyosó*, 662. Az önéletrajz megjelent az ugyanakkor kiadott *Az Érdekes Újság Dekameronja* című tízkötetes novellagyűjteményben (melyet később újranyomtak *Száz magyarok könyvei* címmel).

⁷ Győrei Zsolt: *A szegény kisgyermek panaszaiban kötetkompozíciója*. (Kézirat)

⁸ Kosztolányi Dezső: *A költő pályája*. Színházi Élet, 1935. okt. 20. In: *Tükörfolyosó*, 667–668.

⁹ Szőke György: *Kosztolányi, a szegény kis beteg*. In: Uő.: *Az árnyékvilág árkain. Írások József Attiláról és Kosztolányi Dezsőről*. Bp., 2003. Gondolat. 149–160.

Mivel az utolsó önéletrajz a „közszerplők” magánélete iránt kifejezetten érdeklődő olvasók számára (is) kiadott színházi-bulvár (ugyanakkor kiváló irodalmi rovattal is bíró) magazinban, a *Színházi Élet*ben jelent meg, Kosztolányi mégiscsak beleírt önéletrajzába pár életrajzi adatot. „De egyéb adatok is kellenek”, írta meglehetősen iróniával, ezért itt néhány – az olvasók előtt jól ismert név – Vészi Józsefé, Babits Mihályé, Somlyó Zoltáné, Juhász Gyuláé, Karinthy Frigyesé, Csáth Gézaé és Thomas Manné – is felbukkan, valamint egy – saját élettörténetének legparadigmatikusabb fordulataira utalva – igen ironikus „életrajzi” adat: „1919-ben egy olasz újság megírta, hogy kivégeztek a Vérmezőn”. Ezzel persze az egész életrajziságot teszi kissé „komolytanná”, utalva annak megbízhatatlanságára.

Kosztolányi maga is megnevezte rejtőzködésnek különféle okait. 1911-ben ezt írta: „Sokszor úgy látom, sohase cselekedtem, mindig csak történt valami velem. Ezért nem tudok nyugodtan beszámolni a mostani életemről. Ami ma történik velem, az valami nagyon zavarosnak és igaztalannak tetszik előttem.” Ez a „korhangulati” indoklás részben magyarázza azt, hogy miért írtak az almanachban többen is hasonlóképp rejtőzködő vallomást. (Ugyanakkor fontos hozzátenni, Kosztolányi későbbi visszaemlékezéseiben is szintén az egyik meghatározó jelleg lesz ezt az érzés: nem ő az események irányítója, vele csak történnek a dolgok, sodródik velük.) 1913-ban – amikor irodalmi antológiába ír – az életrajzi adatok hiányát egy jellegzetes írói-művészi vallomással magyarázza: „Egybeolvad a szemem előtt minden, mint a múlt és a jelen, a valóság és a fantázia s az életem állandó intenzív érzése.” Ezekhez később – mint később részletesebben kitérek rá – irodalomszemléletének változásának megfelelően, két évtizeddel később már egy megújult szempont vezérli: „Az írótól voltaképp lehetetlen nyers élményt követelni. Olyan az ő élete, mint egy koldustanya. Minden kincsét fölhasználta, kirabolta, elorozta az irodalom számára. Érzem, hogy életrajzom se teljes.” Azaz csak a mű fontos, abban van minden – ami azon túl van, az üres, lényegtelen semmitmondás. Ez utolsó önéletrajzának végső önironiája.

Az önéletrajzokra tehát leginkább csak mint Kosztolányi egyik legjellemzőbb attitűdjének lenyomataira számíthatunk, az életrajzi kutatás adatokat nemigen meríthet belőlük. (Bár ez sem kevés, sőt talán lényegesebb is: hiszen arról árulkodnak, nagyon is tényszerűen, hogy miről nem akar árulkodni.) Sokkal inkább hagyatkozhatunk – paradox módon – a másokról írt értekező prózájának és újságírói termésének, publicisztikájának bizonyos darabjaira: ezekben rendre „elszórt” valami önéletrajzi elemet, melyekből akár össze is lehetne állítani egy „virtuális” autobiográfiát.

Ugyanennek a mentalitásnak a következménye, hogy Kosztolányi tervezett és elkezdett önéletrajzi könyve kudarcba fulladt. Ez a *Mostoha* című regény lett volna – melyet az irodalomtörténet-írás korábban hagyományosan Csáth-regénynek tartott.¹⁰ Azonban ha a *Mostoha* „csak” Csáth-regény lett volna – mint ahogy valóban vannak erre (is) utaló jelek –, akkor miért írt a regény vázlatai közé Kosztolányi egy önéletrajzot?¹¹ Ráadásul ebben a regényhez írt vázlatban több az eseménytörténeti elem, mint bármelyik hagyományosan erre szolgáló műfajú írásában. Azonban nagyon is jellemző, sőt: mindeneképp a felsorolás legfontosabb eleme az utolsó sor: „Eltitkolni, amit tudok”. Innen olvasva egyáltalán nem meglepő a *Mostoha* kudarctörténete: egy valóságra – legyen az egy (Csáth), avagy két (Csáth, Kosztolányi) valós ember életéről szóló – épülő regény megírása így nem könnyű feladat. Kosztolányi legalább egy évtizeden át birkózott az anyaggal, míg véglegesen fel nem adta a lehetetlen vállalkozást.

KOSZTOLÁNYI VISZONYA AZ ÉLETRAJZI KUTATÁSOKHOZ

„A »széplelkű«, esztéta magyarázók (nagyon gyakran maguk az írók is ilyen szerepben lépnek föl) azt mondják: csak a mű a lényeges, minden, ami igazán fontos, a művekben van benne. Ami ezen kívül van, az érdektelen magántörténet, irreleváns, vagy esetleg egyenesen félrevezető vonatkozás. S mint ilyen, a műtől tereli el a figyelmet”¹² – írta Lengyel András, és Kosztolányi, legalábbis kései éveiben, szintén ezen „széplelkű” irodalomértelmezők közé tartozott.

Az 1930-ban megjelent *Boncolás* című novellájában Esti Kornéllal mondatta: „Ünnep volt számomra, valahányszor megszökhettem a bölcsészeti előadásokról. Ezeken a tanár régi költők semmitmondó életét tárgyalta, és születési adataiból, házassági leveleiből jobb ügyhöz méltó buzgalommal azt igyekezett megállapítani, hogy jött létre ez vagy az a remekművük. Ilyen erőfeszítést már akkoriban is nevetségesnek, hiábavalónak tartottam. Otthagytam hát a tanárt, hadd üsse bottal egy tovatűnt lángelme nyomát.”¹³ Egy novellán persze – mint fikciós művön – nem lehet számon kérni a valóságtartalmat. Kosztolányi is hajlít egyet a „valóságon”: 1930-ban már valóban idegenkedett az életrajzi tényektől, de gyermek- és ifjúkorában még élénken érdeklődött irántuk. Kezdetben még viccelt is vele: „A mai nap nevezetes

¹⁰ Erről lásd bővebben: [Bíró-] Balogh Tamás: *Új regényen dolgozik Kosztolányi Dezső*. Az el nem készült *Mostoha* keletkezéstörténete. Holmi, 2004. nov. 1401–1415. In: Uő: *Álmodozók irkafirkája*. Bp., 2006. Pont. 73–98.

¹¹ Fotómásolatát közli: Kosztolányi Dezső: *Napló. Igen becses kéziratok (1933–1934)*. Sajtó alá rend.: Kelevész Ágnes, Kovács Ida. Bp., 1985. PIM. 86.

¹² Lengyel András: *Az író-életrajz: egy ősi forma mai lehetőségei*.

¹³ Kosztolányi Dezső: *Boncolás. Esti Kornél főljegyzése*. Nyugat, 1930. szept. 1.

élettörténetemben, s azt hiszem, nagy szolgálatot teljesítek leendő életrajzírómnak, ha feljegyzem, hogy mennyiben fontos; ma menekültem ki a szobafogságból”,¹⁴ írta a gimnazista kamasz 1901. március 6-án naplójába, majd ez a látszólag ironikus hév később is megmaradt, hiszen nem sokkal később, 1905-ben – már egyetemistaként – Babitsot kérte egyik levelében: „Írjon mindenről, küldje el az étlapjait, a mosásszámláit is – azok is érdekelnek majd!”¹⁵ 1906-ban szintén hasonlóan írt, immáron a nyilvánosság számára, Balassi kapcsán: „Nemigen szeretünk már az írói nagyság megítélésénél átkalandozni magánéletének ösvényeire, de mégis jólesik, ha látjuk, hogy egy ember tintaszagú papírélete mellett kerek, tökéletes pályát futott meg, s hatalmas marokkal nyúlt be a lét dús áldásaiba. Ma ezt különösen észrevesszük, és kizárólag megbecsüljük.”¹⁶

Azonban nem csak fiatalkori lelkesedés volt ez nála. A kérdésben vallott legmarkánsabb nézeteit már érett alkotóként, 1916-17-ben tette. Érdemesebb két idevonatkozó szövegrészt hosszabban is idézni, mert a bennük megjelenő gondolatiság nagyon jól megvilágítja Kosztolányi ekkori viszonyát az életrajzi tényekhez, adatokhoz.

1916-ban Shakespeare kapcsán ezt írta: „Shakespeare évfordulóján ösztönösen valami emberi jel után kapunk. És – különös szeánsz – a testét idézzük. A szelleme, melyet betűkben őrzünk, csordultig töltötte koponyánkat és szívünket. Elepedünk egy kis közelség után. Vajon milyen volt az edény, melyben ez a szellem volt elzárva? Azt, aki beszédet mond, szeretnénk leráncigálni a dobogóról. Kérem, inkább az orráról beszéljen, az öreg feleségéről, a fiáról és a leányáról, a barátairól, az olvasmányairól, a szerződéséről, a végrendeletéről, az étlapjáról, a számláiról, a haláláról. Ne adjunk neki – *frázisokból* – papirosszárnnyat. Inkább nehezéket kössünk rá, kölöncöt, hogy itt maradjon, a földön. Mondjuk el, hogy még megvan – egyetlen biztos ereklýje – az aranyból való pecsétgyűrűje, melyet mindig a mutatóujján viselt, és a neve kezdőbetűi voltak rávésve. Meg hogy a keze mását is bírjuk, nem verseken vagy drámákon, csak a végrendeletén és két szerződésen. W. S.-et, a testet hívjuk, és nem William Shakespeare-t, kit a szellemének szoktak nevezni”, és „lehetetlen elfojtani a csodálkozást, hogy ezeket a drámákat mégis egy ember írta, egy emberkéz, melynek öt ujjja volt, egyik ujján pedig a birtokunkban levő pecsétgyűrű aranylott.”¹⁷ 1917-ben Arany János kapcsán pedig ezt: „A költő igenis a legemberebb ember, gyarló és isteni, mindig a vér szól belőle, mindig az ösztönök, és a valósághoz és az élethez éppen az érzékeivel férkőzik, melyek finomabbak, mint másokéi.

¹⁴ KDLev 798.

¹⁵ KDLev 91.

¹⁶ Kosztolányi Dezső: *Balassa Bálint*. Magyar Szemle, 1906. aug. 30. In: *Tükörfolyosó*: 17–19.

¹⁷ Kosztolányi Dezső: *W. S. A Hét*, 1916. máj. 14. In: *Szabadkikötő. Esszék a világirodalomról*. Szerk.: Réz Pál. Bp., 2006. Orisis. 15–17. (A kiemelés tőlem: BT.)

Igazán érthetetlennek tartom, hogy az emberek eddig oly kevésbé érdeklődtek a nagy költők testi mivolta iránt, és hogy még ma sem szokásos a pszichofizikai irodalomtörténet-írás, az a rendszer, mely párhuzamba állítja a testi és a lelki jelenségeket. Történelmi materializmus már van, de irodalomtörténeti materializmus még nincsen. [...] Éppen a költőnél lenne szükségünk ilyen pozitívumokra, hogy kissé megfogóddzunk bennük. A költészetet csak bízzuk őrá. Mi, kik a megértésére vágyunk, kíváncsiak vagyunk arra is, mit evett, milyen volt az egészsége, a szerelme, a könyvtára. Hogy gúnyolódtak azokkal a történelmi bűvárokkal, kik még a lángelmék mosócéduláját is felhajszolták adatul. Mi bevalljuk, hogy ez is érdekel bennünket, a mosócédula gyakran dokumentum, a *frázis* pedig ritkán az.”¹⁸

Tehát az első világháború éveiben szinte harciasan állította: a költő is *ember*, akinek ráadásul a *teste* (testi mivolta, nyavalyái stb.) is irodalmi érdeklődésre tarthat számot, és minden, ezzel az emberrel kapcsolatos adat és dokumentum *tény*, és ami ezeken kívül van, az – kétszer is ezt a szót használta –: *frázis*.

Viszont az életrajzi adatokhoz fűződő viszonya ezt követően megváltozott, és önmaga ellentétébe fordult. Kosztolányi életrajzának eddigi ismerete alapján bizonyos, hogy a politikai újságírói szerepvállalása miatti támadásokra adott sajátos válaszul következett be ez fordulat. Amit önéletrajzaiban – a saját életrajzi tényeit illetően – eddig hirdetett, azt immár az irodalomtörténeti alakokra is kivetítette: így alakított ki a korábbi kettősen viszonyító rendszer helyett egy egységes nézőpontú értelmezési szintet: minden „terhelő” adat fölösleges és káros, beszéljenek csak a művek.

Ekkor már – Maupassant kapcsán – ezt írta: „Aki kíváncsi életére, az vajmi kevés adathoz juthat. Életrajzírói mind zavarban vannak. Ő maga ezt állította: »Az én életemnek nincs története.« [...] Gögösen, az író önérzetével védelmezte magányát, ellentétben azokkal a szerény műkedvelőkkel, kik folyton magukról és »küldetésük«-ről beszélnek. Az író »küldetése« az, hogy jól írjon. »Csak munkánk a közönségé – jelentette ki –, személyünk nem.« Ebben a fölfogásban, a toll és munka becsülésében van az ő mély erkölcsisége.”¹⁹

Ennek a költői magatartásnak persze megvoltak a hazai előzményei is. Ráadásul éppen Arany Jánosnál, akinek alakja és költészete nagy hatással volt Kosztolányira: „Ez a vizsgálódás, ha valakinél, Arany Jánosnál fontos, ki úgy élt – félénk ideges lélek –, hogy nyomban utána eltüntette az élete összes nyomait, s csak könyvek maradtak utána, egyéb semmi. Egyszer meg

¹⁸ Kosztolányi Dezső előadása. Nagyvárad Napló, 1917. márc. 25. In: *Tükörfolyosó*: 107–110. (A kiemelés tőlem: BBT.)

¹⁹ Kosztolányi Dezső: *Maupassant. 1850–1893*. Nyugat, 1924. febr. 1. In: *Szabadkikötő*: 193–196.

akarta ismerni egy tisztelője, levelet írt neki, de ő verssel háritotta el az ismeretséget, s az ismeretlen tisztelő sohase láthatta.

*Ó, ne vágyd őt látni szembe,
Ember ő is, törpe, gyenge,
És becsét is, ha csalódnál,
Alább tennéd a valónál.*

Mi tudjuk, hogy ez a megismerés csak gyarapítaná iránta való bámulatunkat, a gyengesége csak közelebb hozná alakját, hozzánk, kik gyengék vagyunk.”²⁰

Ez az álláspont, ha jól belegondolunk, elvileg tökéletes védelmet nyújtott volna neki, az esendő embernek, aki azonban mindvégig kiváló író és költő volt – ha a korábban általa megsértett támadói szintén így gondolkoztak volna. Ugyanekkor kezdenek el rövidülni levelei: eltűnt belőlük minden „fölösleges” tartalom, s ez idő tájt kezdenek el dedikációi is csupán annyiból állni: „szeretettel”.

Jól érzékelhető, hogy ennek az önvédelmi mentalitásnak végső kikristályosodása az újabb életrajzi fordulópont: az Ady-vita utáni támadássorozat nyomán keletkezett, a *homo moralis* és *homo aestheticus* megkülönböztetését föllállító híres, *Önmagamról* (1933. január) és az *Esti Kornél* (1933. május) után írt *Szövegmagyarázat* című esszében olvasható. Ebben az 1934 júniusában született cikkben Petőfi *Szeptember végén* című versét előbb „értelmi úton” próbálta meg értelmezni, a „tárgyi adatokhoz” fordulva a vers keletkezési körülményeit vizsgálta volna, de persze – mint a cikk retorikája a kezdetektől sugallja – kudarcot vallott s végül „belátta”: „Úgy látszik, nincs más mód, mint hogy a verset magából a versből értsük meg.”²¹ Ugyanez év októberében, Madách Imréről írta, hogy bár „nincs olyan apróság, mely ne érdekelne”, ugyanakkor „más kérdés – és itt általánosságban beszélek –, hogy a költők életrajza mennyiben járul hozzá megértésükhöz. Csigázza kíváncsiságunkat. Áhítatunkat is növeli, s ezzel előmozdíthatja ennek vagy annak a tisztázását. De hogy egy nyers tény, egy életrajzi adat s egy lelki történet, egy alkotás között az az egyszerű párhuzam volna, mint a természettudományoktól megittasult, felületesen nagyzó és önhitt XIX. század hirdette, azt mi már kötve hisszük.”²² Pár hónappal később pedig minden eddiginél élesebb hangon kelt ki – most épp Rilke-ről írva – az életrajzi adatok ellen: „Nem azért közlöm ezt veled, hogy kiábrándulj belőle, hanem hogy még jobban megértsd, és még jobban megszeresd egyedülvaló

²⁰ Kosztolányi Dezső előadása. Nagyvárad Napló, 1917. márc. 25. In: *Tükörfolyosó*: 107–110.

²¹ Kosztolányi Dezső: *Szövegmagyarázat. Szeptember végén*. PH, 1934. jún. 24. In: *Tükörfolyosó*: 141–144.

²² Kosztolányi Dezső: *Erzsike és Éva*. PH, 1934. okt. 31. In: *Tükörfolyosó*: 150–151.

költészetét, s még jobban megvesd az úgynevezett »életrajzi adatokat«, melyek fölött döntően ott lebeg a belső, költői valóság.”²³ És ugyanez a mentalitás érhető tetten az ugyanekkor írt egyik legismertebb, testamentumszerű versében, a *Könyörgés az ittmaradókhoz* címűben, melyet Kosztolányi felvett az utolsó, saját költészetét összegző kötetébe, a *Számadás*-ciklus részeként:²⁴

*Ha meghalok majd, mélyre ássatok,
gyarló valómban meg ne lássatok,
ködként inogjon eltűnt társatok,
s nekem, szegénynek, megbocsássatok.*

[...]

*Azzal, mi biztos és szilárd-igaz,
holtomban új halálba taszítasz,
aki halandó, folyvást botlik az,
számomra csak a kétes a vigasz.*

*A kancsal emlék szépítsen tovább,
mint hold, mely a felhőkön oson át,
s széthordva megbocsátó mosolyát,
ezüstté bővíl minden pocsolját.*

Kosztolányi költői „végredelete” persze csupán realitás nélküli „szándéknyilatkozat”, megvalósíthatatlan vágy. Hiszen ő maga is pontosan tudta, miképp működik az írói utóélet. 1925-ben írta: „Amikor az író lehunyja szemét, még nem hal meg egészen. Hozzá tartozói, tisztelői lázasan átkutatják íróasztala fiókjait, kiemelik leveleit, amelyeket ő írt vagy hozzá intéztek, majd jelentkeznek a kortársak, akik ismerték, vele való beszélgetéseiket teszik közzé, később esetleg meglelik egy-egy írását, melyről nem tudtak. Csak azután, hogy semmi sem maradt, és már bizonyos, hogy aki elköltözött innen, többé semmiféle formában nem nyilatkozik meg, következik be a halál.”²⁵

*

²³ Kosztolányi Dezső: *Irodalmi levél. Rainer Maria Rilke anyja és apja*. PH, 1934. dec. 23. In: *Ércnél maradóbb*. Szerk. Réz Pál. Bp., 1976. Szépirodalmi. 365–366.

²⁴ Kosztolányi Dezső: *Könyörgés az itt maradókhoz*. In: Uő.: *Összegyűjtött költeményei*. Bp., 1935. Révai. 392–393.

²⁵ Kosztolányi Dezső: *Anatole France utolsó írásai*. Bácsmegyei Napló, 1925. dec. 20. In.: *Tere-fere. Kosztolányi Dezső írásai a Bácsmegyei Naplóból 1923–1926*. Szerk.: Botka Ferenc. Bp.–Újvidék, 2004. Balassi–Forum. 348–349.

Az életrajzi kutatások végállomása az írói életrajz megszületése. Némiképp paradox műfaj ez: az író szándékával éppen ellentétes, hiszen „egy ember rejtőzködését egy jól sikerült, valóban tudományos életrajz lehetetlenné teszi; föltárja azt, ami rejtve volt. Azt is megmutatja tehát, amit nem szeretnék megmutatva látni. Ennyiben az életrajz kegyetlen műfaj, van benne valami »embertelen«. De a sebésznek a húsba belevágó szikéje például ugyanúgy embertelen, mint az életrajzírói »leleplezés«, mégis nélkülözhetetlen. Ezeknek az embertelenségeknek a révén valami olyasmit tudunk meg az emberről, ami – túl az egyediségen –, legalább potenciálisan, valamennyiönkre érvényes. Az emberlét önismeretét szolgálja. S ezt szem előtt tartva nyilvánvalóvá válik, hogy az apologetikus vagy egyéb módon célzatos életrajz, bármily praktikusnak tetszik is, végső soron értelmetlen és kártékony: lényege szerint csak ösztönös vagy tudatos manipuláció eszköze.”²⁶

Egy ilyen „tudományos életrajz” az utóbbi években elkészült és meg is jelent Kosztolányiról.²⁷

De mivel újabb nyomok mindig előkerülhetnek, és így elő is kerülnek, az életrajzírás is véget nem érő vállalkozás: az újabb kutatási eredmények idővel újabb monográfiák megszületéséhez vezetnek. Ugyanakkor létezhetnek egymással párhuzamos kísérletek is, hiszen „az életrajzíró nemcsak a nyomoknak van kiszolgáltatva: önmagának is ki van szolgáltatva. A nyomkeresés és -olvasás ugyanis maga is a tudásnak egyik nagyon speciális, bonyolult és sok tapasztalatot, sőt invenciót is igénylő formája. Ugyanazt a nyomot egészen más hatásfokkal képes értelmezni egy tapasztalt és invenciózus »nyomolvasó«, mint egy hozzá nem értő. A nyomot igazában nem a szemünk, hanem előzetes kondicionáltságunk, tudásunk teszi láthatóvá.”²⁸ Az életrajzi kutatások újabb elméleti háttérét – éppen a többször hivatkozott irodalomtörténész, Lengyel András *Ignotus-tanulmánykötete* kapcsán – Szajbély Mihály vázolta föl.²⁹

Alábbiakban Kosztolányi Dezső életrajzának olyan résztanulmányait adom, melyek nem szerepelnek az eddig megjelent monográfiákban, és amelyek anyagát, azaz Kosztolányi életének nyomait jobbra magam kutattam fel és próbáltam meg olvasni belőlük.

²⁶ Lengyel András: *Az író-életrajz: egy ősi forma mai lehetőségei*.

²⁷ Arany Zsuzsanna: *Kosztolányi Dezső élete*. Bp., 2017. Osiris.

²⁸ Lengyel András: I. m.

²⁹ Szajbély Mihály: *Életrajzírás, ahogyan Lengyel András Ignotus-könyve nyomán látszik*. In: *Pályakezdés, karrierút, irodalomtörténet. Tanulmányok*. Szerk.: Radnai Dániel Szabolcs, Rétfalvi P. Zsófia és Szolnoki Anna. Pécs, 2021. Verso. 253–270.

Régi dajkánk egyetlen öröme

Az Édes Anna keletkezéstörténetéhez

Kosztolányi Dezsőné írja a Kosztolányiról szóló könyvében, hogy az első visegrádi találkozás alkalmával így vigasztalta a férje hűtlenségére panaszkodó Máriát: „Minden férj megteszi ezt – mondom, holott nem is hiszem, mert az én férjem, ha csak nem számítom napontkénti néhány perces látogatását a régi dajkánál – hitem szerint –, még a hűtlenség legcsekélyebb látszatát sem keltette hosszú házasságunk idején.”³⁰

Ehhez képest Radákovich Mária az 1936. február 11-én írt levelében egy fél bekezdés erejéig erősen bírálja Kosztolányit, mégpedig annak a párválasztási értékrendjét: „De mindig újból bámulom az igénytelenségedet. Te – akinek senki és semmi nem lehet elég jó, akihez senki se lehet elég méltó, megelégedtél mindig és mindenkor –. Most őszinte leszek. Teljesen. Nem magamra gondolok. Másokra. Hitetlenül, csodálkozva, illetlenül. Magamról megvan a véleményem, tudom, mit érek. Melléd mernék állni bármikor: bajban, katasztrófában is. De azok a „mások”! Lehetnek jók, okosak, finomak, megfelelők más férfi mellett: egyik – valami politikus, vagy színész, egyetemi tanár oldalán, a másik – igaz nem ismerem, de gondolom, hogy boldog lenne egy tanítóval, adóhivatalnokkal, vagy – kéményseprőmesterrel is.”

Levelében „igénytelen”-nek nevezi Kosztolányit, mert azok a nők, akikkel összekötötte életét, nem valók hozzá. Ennek a pár sornak legnagyobb újdonsága azonban nem is a saját szerelmének és saját jelentőségének felértékelése, ugyanakkor a vetélytársak bírálata – mert az természetes –, hanem hogy Kosztolányi rajta kívüli és vele *egyidejű* párkapcsolatainál többes számot használ: „Azok a mások” nem illenek Kosztolányihoz. Két nőről beszél, az egyikhez valami értelmiségi vagy művész, a másikhoz egy hivatalnok vagy egy iparos illik – de Kosztolányihoz csakis ő. Magyarul: Kosztolányinak egyszerre három komoly kapcsolata volt. Közülük kettő közismert: egyik a feleség (akihez mondjuk egy politikus vagy színész illik), a másik ő maga, Mária (akihez Kosztolányi); de ki a harmadik, aki boldog lenne egy kéményseprőmesterrel is?

Mária a vele készült interjúban még több információt árul el a nálánál is titkosabb harmadik nőről. „*Radákovich Mária*: Azt mondtam, hogy hát [Füst] Milán, hát hogy lehet Édes

³⁰ Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. Bp., 1938. Révai. 332.

Annát, hát hogy lehetett... És akkor Milán azt mondja, hogy hát Mária, hát nem szégyelled magad. Mondom, miért szégyelljem magam, ezt nem lehet. Lehetetlenség. Borzasztó. Azt mondja [Milán], hogy egy nagyon finom és jó lélek volt, és... és hogy egyáltalán Dezső kibírta azt a poklot, azt annak köszönheti, hogy még volt valaki a házban, aki tiszta volt és rendes volt. [...] / *Varga Balázs*: És maga tudta, hogy [...] ez, ez Kosztolányi és a dajka között ez így volt? / *R. M.*: Én nem tudom, én most se tudom elhinni. Nem tudom elhinni, mikor nem beszéltünk soha ketten róla. Odaadta a kezembe, hogy olvassam el. És hogy talán evvel akarta, hogy tudomást vegyek róla. Milán mondta nekem. Hogy tudniillik ott a házban náluk egy dajka. És, és azt mondta [Milán], hogy [Anna] olyan szépen viselkedett, mikor meglátta [Milánt] a ház előtt elmenve. Mert ott házmesterné volt, a Máraiék házában, a szomszédban. És ott elment, és átment a másik oldalra a Kosztolányi. És akkor az volt, ott ment az, az Anna, Édes Anna nevű nem tudom, valaki. És azt mondta [Anna Kosztolányinak], hogy nem, ne menjen át a másik oldalra, tudok mindent, és legyen boldog, azt kívánom neked. Ennyit tudok.”³¹ A visszaemlékezés folytatása a hangfelvételtől: „És ebből aztán én magamba próbáltam gondolni, és így elképzeltem ezt-azt-amazt [Annáról és Kosztolányiról], de nem sokat, mert nem akartam, túlságosan szép volt [Mária és Kosztolányi kapcsolata], hogy elrontsam én. Nekem ez visszatetsző volt. Nekem ez nagyon csúnya volt. És nem is tudom, tulajdonképpen Milánnak igaza volt, hogy nem szégyelltem... Mikor azt mondta, hogy nem szégyellem magam.”³²

Azaz, ha összeolvassuk Mária két – egy egyidejű és egy visszaemlékező – megnyilatkozását, akkor állítása szerint 1935-ben Kosztolányinak a rajta kívül „másik” szeretőjéről tudta, hogy hol lakik, ki a férje, tudta, hogy Kosztolányiék dajkája volt, mindent tudott róla, csak a nevét nem (vagy elfelejtette), mindezt Édes Annának hívta.

Ez a névösszevonási attitűd Kosztolányitól sem volt idegen; és éppen ez magyarázhatja azt, hogy Mária is így nevezte a nőt. Kosztolányi Tátraszéplakról írja levélben Máriának: „Örvendek, hogy »Édes Annát« szereted. Bizony ez volt sokáig az életem gondja. Erről sokat szeretnék beszélni veled, élőszóval.”³³ Vitathatatlan, hogy Kosztolányi az első sorban saját könyvére utal – annál is inkább, mert tudjuk, hogy küldetett egy példány a cselédregényből –, de nem valószínű, hogy véletlenül vétett volna hibát a névelőhasználatban; alighanem szándékolta el s tette ezzel többértelművé a mondatot. Radákovich Mária idézett

³¹ Az idézett részt közli: Arany Zsuzsanna: *Kosztolányi Dezső élete*. „Janka egyszer nálam felejtette az esernyőjét”. 2. rész. Alföld, 2015. júl. 35–53. – A kissé nehezen követhető történetmesélést megpróbáltam az értelmezést megkönnyítő betoldásokkal kiegészíteni, fönntartva annak lehetőségét, hogy elképzelhető másik lehetőség is.

³² Vargha Balázs interjúja Radákovich Máriával, 1974. PIM K03008.

³³ KDLev 751.

leveléből és visszaemlékezéséből tudjuk, hogy volt mit megbeszélniük a „gond”-on. Mert talán bizonyosan nem a regényírás műhelygondjairól akart Máriával csevegni. Két nap múlva ismét visszatért a témára. „Tervezgetem a darabomat, az Édes Annát s újra elolvastam regényemet, mindig arra gondolva, hogy hathatott rád egy-egy mondata. Magam is meghatódtam olykor, mennyire hű lélek vagyok. Igen, én tudtam és tudok szeretni, valójában csak ezt tudok. Meg fogod látni. Semmit se felejték el. Amint nem felejtettem el Édes Anna egyetlen mozdulatát sem, évek, évtizedek múlva, azonképen nem felejttem el ezt a pillanatot, amikor itt sebbel-lobbal beszélek hozzád s már együtt van bennem minden.”³⁴ Kosztolányi ismét a konkrét irodalmi műből indul ki, de később áttér Édes Anna alakjára; és bár hihetnénk, hogy a regény fiktív szereplőjének mozdulatairól beszél, sokkal inkább elképzelhető, hogy a regénybeli cseléd mintájául szolgáló valódi személyről. Erre utal – áttételesen – az időhatározó is: „évek, évtizedek múlva” sem felejtette, azaz minimum az 1910-es évek óta emlékszik rá. Ez pedig csak a létező cselédre igaz, a regénybeli Édes Annára nem. (Az pedig csak a dolog pikantériáját fokozza, hogy Máriát leveleiben Édes Máriának nevezi, a megszólításokban is.)

Márai Sándor, akinek a házában „a másik” nő házmesterné volt, visszaemlékezésében leírja, hogy Kosztolányi rendszeresen, gyakorlatilag – kimondva, kimondatlanul – minden nap meglátogatta a házmesternét: „Amikor [Kosztolányi] elhaladt a házunk előtt, a házmesterlakásba tért be. Itt leült, kalappal a fején, nyakában a körbehajtott kendő, hóna alatt az irattáska. Így ült, néha órákon át. A környéken tudták ezt. / A konyhaszagú szobában a házmester lakott a feleségével. A házmester lakatos volt. A felesége sudár, dunántúli asszony. [...] Ez az asszony volt Édes Anna modellje. És a ház, ahol a regény játszik, a mi házunk volt. Kosztolányi ritkán ment el a ház előtt, hogy – jövet vagy menet – be ne térjen a házmesteréhez. Ott ültek, hárman; nem ettek, nem is ittak, csak beszélgettek. Milyen magány, belső számkivetettség elől menekült a házmesterlakásba?”³⁵

Márai költői kérdését Füst Milán már megválaszolta fentebb („hogy egyáltalán Dezső kibírta azt a poklot [mármint a feleségével], azt annak köszönheti, hogy még volt valaki a házban, aki tiszta volt és rendes volt”). És bár a szemtanúk – Kosztolányi barátai és kartársai – tudni vélték, hogy mi űzte Kosztolányit nap mint nap a szomszéd házba, mások nem, ezért a feleség a látogatások tényét – mint érdekességet – szintén rögzítette férjéről írott könyvének *Egy nap* című fejezetében: „Két órára, negyed háromra rendszerint idehaza volt, de előbb még tíz-tizenöt percre meglátogatta Ádám régi dajkáját, aki a szomszédságunkban lakott.

³⁴ KDLev 752.

³⁵ Márai Sándor: *Föld, föld...* Toronto, 1972. Vörösváry. 113–114.

Lakatosmesternek s egyúttal egy szomszéd házmesternek lett a felesége. Menet az aznapi újságokat dobta be az ablakán, hazajövet pedig be is ment hozzá elbeszélgetni egy kicsit. Erről a szokásáról nem tett le soha s ha már túl sokáig maradt, tudtuk, hogy a házmesteri lakás konyhájában üldögélve biztos megtaláljuk őt.”³⁶ Sőt, tovább menve, Kosztolányiné azt is leírta, hogy amikor a már gyógyíthatatlan és haldokló Kosztolányit utoljára hazavihették a kórházból 1936 júliusában, férje „egyszer még átvánszorog a közelben lakó régi dajkához is. Meglátogatja őket. Azok is készülnek elhagyni Budapestet. Vidéken vásároltak kis birtokot, oda költöznek. / – Milyen jelképes ez az ő távozásuk éppen most – mondja szomorúan Dide.”³⁷ Az most részletkérdés, hogy a források azt mutatják, hogy Kosztolányi nem mondta, hanem írta az utóbbi mondatot („Milyen jelképes Zsemberyék távozása”) egyik beszélgetőcéduláján,³⁸ ennél lényegesebb, hogy a mondatot Füst Milán visszaemlékezése is megerősíti: „amikor Kosztolányi meghalt, [a házmester] elköltözött feleségével vidékre”.³⁹ A két állítás nincs ellentétben: a haldokló Kosztolányi még tanúja lehetett a Zsembéri-házaspár költözési szándékának, de azok tényleges költözése talán csak Kosztolányi halála után történt meg. Ha jobban belegondolunk, több mint életszerű ez. Ha Kosztolányinak valóban viszonya volt a cseléddel, márpedig ezt tényként kell kezelnünk, akkor arról a feleségének is tudnia kellett, az ő tudtával és kényszerű belenyugvásával történt. A védettség azonban Kosztolányi halála után megszűnt, és a támogatások is. Mert nemcsak nyilvánvaló, de adatolt is, hogy Kosztolányi nemcsak az „aznapi újságokat” dobta be a lakatoséknak, de például Kosztolányi egy feljegyzése arról tanúskodik, hogy a szép új ruhájában siető Zsembery úr „azt állítja, hogy feleségének hiányzik a sok édesség, amit vinni szoktam”.⁴⁰ A sok édességről óhatatlanul eszünkbe juthat Édes Anna, aki a kettősgyilkosság előtt sok-sok sütit fal be a konyhában. (Majd következik egy „rejtélyes” mondat, amit ma még nem tudunk értelmezni: „Vele beszéltem meg a másnapi kötelességét.”) A családi emlékezet szerint Kosztolányi rendszeresen vitt ruhákat is a családnak, és feltehetőleg anyagilag is támogatta őket, ha szükség volt rá.

Ki volt tehát ez a rejtélyes harmadik, akit a visszaemlékezésekben soha nem nevezett nevén senki, és aki úgy tűnik, központi szerepet töltött be Kosztolányi életében?

Kosztolányi maga árul el róla minden lényegest: a *Kanári* című egyfelvonásosa kapcsán elárulja nevét: Keresztes Bözsinek hívják, azaz Erzsébetnek, az *Édes Annában* pedig leírta a

³⁶ Kosztolányiné: I. m. 268.

³⁷ Uott. 348.

³⁸ Kosztolányi Dezső: „most elmondom, mint veszttem el” *Kosztolányi Dezső betegségének és halálának dokumentumai*. Sajtó alá rend.: Arany Zsuzsanna. Pozsony, 2010. Kalligram. 227.

³⁹ Márai Sándor: I. m.

⁴⁰ Kosztolányi Dezső: *Napló. Igen becses kéziratok. (1933–1934)*. Sajtó alá rend.: Kelevéz Ágnes és Kovács Ida. Bp., 1985. PIM. 77. A gyorsírási részeket áttette: Schelken Pálma.

születési helyét: Balatonfőkajár. Persze mindezeket lehetne az írói fantázia termékeinek vélni, vagy éppen tudatos ködösítésnek, a helyzet azonban ennél sokkal prózaibb: Kosztolányi nem túl sok teret engedett a fantáziának, másképpen mondva: nem akart a valóságtól nagyon eltérni, a valós adatokat írta le fikcionális műveiben. Csak hinni kell neki.

Keresztes Erzsébet Balatonfőkajár–Világoson született 1892. május 24-én. Édesapja Keresztes Mihály napszámos, édesanyja Dufek Erzsébet volt; mindketten római katolikus hitűek. Édesapjáról nem sokat tudni, édesanyja törvénytelen gyermekként született (Hercegfalva, 1866. jún. 4.). Kosztolányi nagy valószínűséggel róluk írta az alábbi feljegyzést: „*Öreg Keresztes*. 75 éves korában egyszer, amikor berúgott, panaszkodott a feleségére: nem lehet ezzel élni, elválok. Keresztes néni akaratos, sunyi, mindig előre hajtja a fejét és figyel. Egyszer tőkét lopott. A csősz ezt mondta: »Tudjuk, hogy a Keresztes néni ott van, mindenben benne van, de beteges úgyis, ne bántsuk.«”⁴¹ Sokgyermekes család volt az övék, Bözsinek négy tervére volt: József, illetve Mária (Marcsa), Júlia (Julesa) és Rozika.

Bözsi 1915-ben, huszonhárom évesen került Kosztolányiékhoz, előbb még a Fejérvári (ma Bartók Béla) út 15-be, majd velük költözött 1916-ban a Tábor utca 12. szám alatti házba. Bözsi fő feladata Kosztolányiék 1915-ben született fiának, Ádámnak a dajkálása volt. Kosztolányi azonban hamar vonzódni kezdett hozzá, amit később Kosztolányiné visszaemlékezésében így írt le: „A boldogság azonban egyelőre még tart, ellenemre is. Nagyon is ellenemre. Az az érzésem, hogy kicsöppentem és összefogtak ellenem. A gyermekén kívül most Bözsi, a dajka a legfőbb személy a házban. A magyar szavak gyöngyösbokrétáját csillogtatja előtte [ti. Kosztolányi előtt] ez a lány s ő nem tud betelni. A bájos, a szép, az eredeti tanyai béreslány tájszavaiban, gazdag magyarságában úgy gyönyörködik, mint a szótárak szépségeiben. [...] Már nemcsak a gyermeket kényeztet, hanem a lányt is, s a kényeztetés hatása még hamarabb jelentkezik a cselédlánynál, mint a gyermeknél. Rajongásával, engedékenységevel mindenkit-mindenkit »elront« maga körül.”⁴² A rokonszenv kitartott; három év múlva, 1918 októberében a spanyolnátha-járvány idején „Bözsi, a dajka is megkapja a járványt [...]. Bözsinek a szíve is rendetlenkedik. Dide a leghíresebb szívspecialista tanárt követeli a lány számára.”⁴³ Bözsi persze nemcsak szavakat, de falusi-tanyai történeteket is mesélt Kosztolányinak. Egy későbbi beszélgetés alkalmával jegyezte le Kosztolányi az alábbiakat: „*Tanyai lányok*. Bözsi meséli: / – Mindenem neveltünk. Neveltünk azon, hogy köszön nekünk valaki. Ez nevetséges volt. A tanítónak azt mondtuk: *lófasz a valagába* és

⁴¹ Uott. 55.

⁴² Kosztolányiné: I. m. 222.

⁴³ Uott. 227.

nevettünk rajta. De semmi rosszat nem értettünk ezen. *Kis Lajos* nevű fiú Bözsibe szerelmes volt. Szeretője lett. Elbújt. Félt, hogy nevetséges lesz. Utána kiabáltunk mindenkinek. Az arrajárók disznóságot mondtak, ha a búzaföld mellett beborultunk.”⁴⁴ Majd a következő oldalon, valós alapokra építve, de már fikcióba oltva azt: „Bözsi férjhez megy kényszer helyzetéből, Mikuláskor. Mindenki tőle vár mindent, nem bír dologtalan lenni.”⁴⁵

Bözsi hét évig szolgált Kosztolányiéknál, akkor férjhez ment és elköltözött.

Kosztolányi róla írta a *Nyugat*-ban megjelent, majd a *Meztelenül* kötetbe került *Régi dajkánk egyetlen öröme* című versét:⁴⁶

RÉGI DAJKÁNK EGYETLEN ÖRÖME

*Itt lakik a dajka, aki rokonom,
rokona a fiamnak,
rokona a feleségemnek,
mert hét évig szolgált nálunk és mi szerettük.*

*Azóta férjhez ment egy asztalossegédhez,
mellettünk, e sötét pincelakásban él,
mos rá, vasal és főz, mint nekünk azelőtt,
kedves és szelíd munkásasszony.*

*Ha kérdezem, hogy van, azt mondja: jól.
Ha kérdezem, mi baja, azt mondja: semmi.
Ha kérdezem, mit akar, azt mondja: semmit.*

*Nem volt gyermeke néki,
a gyermeke az én fiam volt
s most gyermeke a gond.*

A gond meg a szegénység.

⁴⁴ Kosztolányi Dezső: *Napló*, 87–88.

⁴⁵ Uott. 88.

⁴⁶ Kosztolányi Dezső: *Régi dajkánk egyetlen öröme*. *Nyugat*, 1924. dec. 20. 739., kötetben: *Meztelenül*. Bp., 1928. Athenaeum. 36–37.

A gond meg a nyomorúság.

A gond meg az árvaság.

Sötét az ablaka, ha arra megyek,

nem ég a lámpa, tűz se világít,

szemétbe kapirgál, súrolja a padlót,

sóhajtva rakosgat és maga elé néz.

De egyszer meglestem: a falra mosolygott,

egyedül volt otthon s a falra mosolygott,

mert látta magát, amint egy este

fényes konyhánkban állt a gáz-sütőnél,

karonülő fiammal, nagyon-ifjan

s dalolt.

Kosztolányit – és ezt rögzíti a szakirodalom is – a kezdetektől foglalkoztatta a cseléd-téma, sőt cselédek-dajkák iránti testi-lelki vonzódása otthonában is tudott volt. Erre utal Kosztolányiné gúnyolódása, amikor férje 1935 nyarán állítólag először nem is Radákovich Máriát vette észre, hanem Ernát, a német nevelőnőt: „– Nekem az a szőke nevelőnő tetszik – mondja Dide. / – Neked is mindig a dajkafélék tetszettek – gúnyolódom.”⁴⁷

Csak három kiragadott példa Kosztolányi kései naplójából, mely közül az első kettő akár egymás ellentett-párja is lehet: „Cseléd, aki gyermekét nem akarja szeretni” és: „Cseléd, aki gyermekével jön, és egy családot felvirágoztat.”⁴⁸ A harmadik viszont már konkrétan az „Önéletrajzi emlékek” között szerepel: „Maris nevű cseléd, akibe először szerelmes voltam. A pici kutyámat hozta a Promenád utcából. Ez a szerelem ma is hat rám. Ez életem döntő szerelme (Maris). Bözsi. Kék gyász.”⁴⁹ Kosztolányi két cselédjüket is említi: gyermekkorából Marist, majd későbből Bözsit. Nem véletlen a számára fontos két nő összekapcsolása: Marisról azt tudjuk meg, hogy Kosztolányi élete szerelme, Bözsiről pedig a „kék gyász” szókapcsolatra asszociál, ami pediglen Kosztolányi egy 1911-ben megjelent novellájának a címe is.

A korai *Kék gyász* mostani felidézése egyszerre kapcsolható a korai cseléd-kalandokhoz és a „kései”, Bözsivel való kapcsolathoz. A novella elbeszélője tizenhárom éves korában megtörtént eseményeket mesél el: gyászolnak a családban, minden kék fénnel világít, rátör a

⁴⁷ Kosztolányiné: I. m. 332.

⁴⁸ Kosztolányi Dezső: *Napló*, 23.

⁴⁹ Uott.

halálfélelem, és a Margit nevű fiatal szőke szobalányuk ölelő karjaiban keres vigasztalást. Ez egyrészt egybevág a korai erotikus kalandokra utaló visszaemlékezésekkel, ugyanakkor a halálfélelem és a cseléddel való szeretkezés éppen ekkori – 1933–34-es – felemlegetése pedig az egykori dajkával folytatott erős bensőséges és testi kapcsolatra utal. (Ugyanakkor felidézheti bennünk a korábban a Radákovich-szerelemhez kötött *Világ vége* című novellát, amelyben a kék színnel közeledő üstökös a halál és a boldogság hasonló összekapcsolását eredményezi;⁵⁰ viszont így kijelenthető, hogy a *Világ vége* ugyanannyira köthető Bözsihez is, mint Máriához.)

Ugyanis a saját halálos betegségével szembesülő Kosztolányi éppen Bözsivel beszélte meg a traumát, a halál látható közelségét: „*Bözsi látogatása. Sír, szeme könnyes arra a hírre, hogy rákom lehetne. Azt beszélte, hogy velem együtt követ el öngyilkosságot. Édes ölelkezés a díványon. Ő az én mindenem.*”⁵¹ Ezek a sorok persze többről tanúskodnak. Kosztolányi nemcsak, hogy elmondta – az egy ideig önmaga előtt is letagadott – rákot az egykori cselédnek, de egyrészt kiderül, annyira fontosak egymásnak, hogy közös öngyilkosságot terveznek, másrészt hogy a trauma-feldolgozás kvázi természetes része a szeretkezés. Majd ennek lejegyzésekor a szerelmes vallomás: *Bözsi az ő mindene. Ami mondatban persze az is benne van, hogy nem más, történetesen nem a felesége. Komplikál a képletben, hogy Bözsi is házas volt már ekkor.*

Keresztes Erzsébet 1922. október 26-án ment férjhez Zsembéri Jánoshoz.⁵² A házassági anyakönyv bejegyzése szerint férje özvegy volt, római katolikus vallású, lakatos foglalkozású. 1882-ben született – így éppen tíz évvel volt idősebb (második) feleségénél, a házasságkötés idején egyik szülője sem élt már. A férj címe Mikó utca 2., a felesége Tábor utca 12. Ez utóbbi persze Kosztolányiék lakcíme, Bözsi dajka náluk lakott, hozzájuk is volt bejelentve. A férj tanúja Bölcs János, Tábor utca 1. sz. alatti lakos volt, akiről nem sikerült közelebbit megtudni, a felesége viszont nem más, mint Kosztolányi Dezső. (Kosztolányi saját kezű aláírása az anyakönyvben.) A házasságkötésről a sajtó is hír adott: „Zsembéri János házasságot kötött Keresztes Erzsébettel”, írja a *Pesti Hírlap*, Kosztolányi lapja pár nap múlva.⁵³

Zsembéri János Jászapátiban született, 1882. szeptember 7-én. Szülei Zsembéri János és Nagypál Katalin cseléd voltak. Négy testvére közül három halva született, csak idősebb nővére, Franciska maradt életben. 1956-ban halt meg, Enyingen van eltemetve.

⁵⁰ Erről lásd bővebben: Bíró-Balogh Tamás: *Regény helyett novella. Világ vége kétszer: Kosztolányi Dezső és Milkó Izidor ikernovellái*. In: Uő: *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*. Bp., 2014. Equinter. 146–155.

⁵¹ Kosztolányi: *Napló*, 76.

⁵² HU BFL XXXIII.1.a. I. kerületi 1922. évi 806. folyószám alatti polgári házassági anyakönyv

⁵³ Pesti Hírlap, 1922. okt. 29. 5., Házasság rovat.

Testalkatára és külsejére vonatkozóan 1900 áprilisából van róla egy részletes személyleírásunk, mert április 8-án lopást követett el, és ezért 14 napi fogdára ítélték; fogolytörzskönyvét Budapesti Királyi Büntetőtörvényszéki Fogház állította ki.⁵⁴ Ez alapján tudjuk, hogy a tizennyolc éves Zsemberi János nagysága 153 cm, viszont testalkata „növekedőben”. (Nem biztos, hogy nőtt még ekkor, mindenesetre ilyen idős fiatalembernek valóban elég alacsony volt.) Arca kerek, arcszíne halvány. Haja sötétbarna, homloka közepes, szemöldöke világosbarna, szeme pedig szürke. Orra rendes, szája rendes, egy foga hiányzik, nincs bajusza és kerek az álla. Különös ismertető jele, hogy a jobb alsó karján vágási sebhely volt.

Lakhelye ekkor Víg u. 26. Anyanyelve magyar, római katolikus vallású. Törvényes születésű, nőtlen, nincs gyermeke. Foglalkozása: lakatos tanonc, s mint ilyen, eltartója/gazdája a lakatosmester, akinél tanul. Hadköteles. Tud írni és olvasni, de nincs magasabb iskolai képzettsége. Nincs állandó testi vagy szellemi fogyatkozása, és vagyontalan, ezért az „ítélet szerint költség behajthatatlan”. Korábban nem volt büntetve, most először vétett a törvény ellen. Lopást követett el, 1900. április 8-án délelőtt fél tíz órakor tartóztatták le Budapesten. Egészségi állapota ekkor jó volt, „nyavalyatörésben (Epilepsia) nem szenved”, és még azt is tudni vélték, hogy „elmebetegsége nem hajlamos”. Egy tanonckönyv és egy „hossz mérő” volt nála. Vétsége miatt 14 napi fogházat kapott, büntetése április 8-án kezdődött, 21-én végződött. Az állam költségén volt fogvatarva, és jó magaviselettel április 22-én szabadult.

Ekkoriban sokat költözött – ez arra utal, hogy munkavállalóként „vándorolt” Budapesten belül, s még nem erősödött meg annyira egzisztenciálisan, hogy állandó lakása lehessen. 1900-ban címe: Víg u. 26., 1901-ben VII. Fuvaros u. 26., 1902-ben viszont már VIII. József. u. 77. Egy ipari lexikon szerint épület- és géplakatos, aki 1899-ben szabadult fel Budapesten. „Technológiát végzett. 1921 óta önálló. Pékipari felszereléseket készít.”⁵⁵ Ez az egzisztenciális biztonság kellett ahhoz, hogy egy évvel később megnősüljön; s ekkor már a Mikó utca 2-ben lakott, és itt is élt 1936-ig. A lexikonból azt is tudjuk, hogy egy évig szolgált a fronton, megsérült, és két évig szerb hadifogságban volt.

Egy ízben szerepelt a sajtóban, mint egy bizarr bírósági eljárás vádlottja: „Zsemberi János lakatosmester zsarolás vétségével vádoltan állott ma a büntetőtörvényszék Mayer-tanácsa előtt. A vád szerint nyolc pengő munkadíját nem tudta Vukovics István szabómesteren behajtani s ezért a szabómestert megfenyegette, hogy ha nem fizet, feljelentést tesz ellene.

⁵⁴ HU BFL - VII.102.a - fogoly - 1900 - 639

⁵⁵ *A magyar ipar almanachja 1930.* Szerk.: Dr. Ladányi Miksa. Bp., 1930. [314.]

– Volt-e már büntetve? – kérdezte Mayer elnök a vádlottat.
 – Komolyan még nem voltam – hangzott a válasz.
 – Mi az, hogy komolyan még nem volt? Vagy volt büntetve, vagy nem.
 – Nem szeretném kérem megmondani – szerénykedett a lakatosmester –, magánügy volt és igen diszkrét dologról van szó.

– Talán szeméremértés vétsége miatt ítélték el?
 – Jaj, dehogy kérem – tiltakozott indignálódva a vádlott. – Akkor már inkább megmondom, hogy miért ítélték el. A Mikó-utca 2. sz. háznak vagyok a házmestere és egy alkalommal felírt a rendőr, mert a járda nem volt leseperve. Ezért ítélték el öt pengőre.

Az ügyet egyébként a törvényszék nem tudta letárgyalni, mert a tanúk nem jelentek meg és a tárgyalást elnapolták.”⁵⁶

Márai Sándor, aki 1931–45 között szintén a Mikó utca 2-ben lakott, az 1932-ben megjelent *Csutora* című regényében – Zsombolya úrként – megörökítette a házmester alakját. Az egyidejű, ám némiképp fikcionalizált ábrázolás nem mond ellent az adatoknak, ugyanakkor sok információt is közöl róla: „Különös ember, aki rendkívüli eszmetársításoktól szenved [...]. Ősrégi nemesi család ivadéka, aki a házmesteri állást és a lakatosmesterséget inkább csak átmenetileg látja el, négy-öt nemzedék idejére, ő és ivadékai, míg aztán hite szerint valamilyen világrend előbb-utóbb visszaiktatja származása előjogaiba – ami, sajnos, egyre kétségesebb. Egyelőre még házmester és lakatos. [...] Halkan beszél, mintha valamilyen titkot közölné, vagy szeretne közölni – az egész ember nyomott, alacsony, a homloka is az, szemei riadtan pillantanak, vállas és zömök termetét erőlködve hordják kurta lábai, arckifejezésében fájdalom és zavar. Suttogva beszél, erőlködve keresi a szavakat – képek kínozzák, rendkívüli összefüggések merülnek fel beszéd közben eszméletében, s őt is a nyelv, ez a bonyolult magyar nyelv gyötri és zavarja meg, mint a legtöbb író és iparost. [...] A legegyszerűbb dolgot, egy csőrepedést vagy betegséget sem tud közvetlenül előadni, nyelve megbicsaklik, az eszmetársítások előtérbe nyomulnak és bódult körtáncba kezdenek.”⁵⁷ A regény szerint a pincében van műhelye, ahol izzó fémekkel dolgozik, és már saját inasai vannak.

Évtizedekkel később Márai, immár Kosztolányira emlékezve, újra leírta emlékezetből Zsemberi Jánost. Meglepően pontos adatokat tudott róla. „A házmester magyar nemes volt, Tisza-parti paraszt, hisztérikus. Nem tudta letenni az ipartestületi vizsgát, nem tudott vízvezeték-szerelő iparigazolványt szerezni. Ez volt a gyermektelen házaspár nagy bánata.

⁵⁶ *A diszkrét vádlott*. 8 Órai Újság, 1928. júl. 20. 5.

⁵⁷ Márai Sándor: *Csutora*. Bp., 1932. Pantheon. – Új kiadásban: Bp., 2007. Helikon. 117.

Kosztolányi vigasztalta. Időnként felkereste a vizsgabizottság tagjait, átnyújtotta nekik új könyvét, melybe meleg ajánlósorokat írt, így iparkodott protekciózni. De a házmester mindig újra megbukott a vizsgán. »Nagyságos uram« – mondotta egyszer nekem, nedves szemmel –, »csináljon valamit. Megígérem, ha leteszem a vizsgát, kiakasztok ide az utcasarokra, az első emeleten, a nagyságos úr ablaka alá egy véccésészét, hófehéret, hogy mindenki lássa!« Amikor ezt mondta, vészes fény csillogott a szemében, ahogy a megszállottak beszélnek, a Haladás prófétái, önkívületben. De nem tudtam csinálni semmit. Kosztolányi is tehetetlen volt. A vágyálomból nem lett valóság, a házmester végül elkeseredett, és amikor Kosztolányi meghalt, elköltözött feleségével vidékre. Később soha nem hallottam róla. / A felesége is eltűnt, nyomtalanul.»⁵⁸

Márai az egyidejű és a kései leírásban is állítja, hogy a házmester nemesi származású. Erre utal az is, hogy még a különböző hivatalos címjegyzékekben is váltakozik a Zsembéri és a Zsembery alak (függetlenül attól, hogy a születési anyakönyvben az apja is –i végű névírással szerepel, ami persze lehet elírás is; ő következetesen az y-os alakot használta), valamint a leszármazottak is úgy tudják, hogy a Zsembery („derzsényei és zsembéri”) család valamely ágához tartoznak. (A családi emlékezet az is tudja, hogy pár évtizede még megvolt a nemesi oklevél, de Zsembéri János első házasságából származó valamelyik fiú eladta.) Jászapáti pedig ugyan éppen nem „Tisza-parti” település, de valójában nincs olyan messze tőle.

Közös Márai mindkét leírásában: utal a megszállottságra, hisztérikusságra, hogy a házmester „nyomott kedélyű” és „rendkívüli eszmetársításoktól szenved” (ezek a *Csutorában* kvázi eposzi jelzői a férfinak). Tudjuk, hogy 1900-ban, a lopás miatti fogházbüntetés idején még nem volt állandó szellemi fogyatkozása, és hogy elmebetegségre való hajlandóságra sem láttak jelet nála. Amikor azonban Kosztolányi ír róla 1933–34-es naplójában, már megnevezetten egy „elmebeteg” férfit ír le *Zsembery úr* című feljegyzésében (ő is y-nal írja a nevet): „*Zsembery úr*: Ne tessék hinni neki, ez szélhámos – mondja B. [Bözsi] amikor őszinte. Ő egyszer ezt mondta B-nek (és nagyon meglepődtem): – ne ugass! Rádió felolvasás után ezt mondja nekem:

– Jó volt a felolvasás, már csak így mondom, a veleje volt jó. Meg az is tetszett, hogy ez nem olyan rövid, mint a múltkori, hanem hosszadalmas volt!

– Az egyik kakast a mesterem patkányhízlaló egérsírnak nevezi, a másikat Júdásnak, engem bugrisnak, örültnek nevezett, elzavart. Mihelyt felálltam, belém rúgott.

⁵⁸ Mária Sándor: *Föld, föld...*, 113–114.

– Szerbiában véres szuronnyal mentem, elém lépett egy öregasszony, rettegett, hogy leszúrom. Kezet csókoltam neki, s elbújtattam.

– Egy hídon, éjjel találkoztam egy öregasszonnyal, boszorkány volt, belédőftem a szuronyomat, de akkor már nem volt sehol. Vérhasam volt, állandóan berezeltem, bevizeltem. Kiugrasztották így a fiúkat, hogy pucolják el. Egy köcsög ikrás mézet találtam, azt szopogattam, és így gyógyultam meg.

– Anya, te csak azt akarod, hogy a szenvedő ne egyen.

– Nálunk jelentésnél olyanformán volt, hogy az embert meg lehet ölni, csak le kell teljesen tenni érte a [xxx] előre. Az öregapám is lelőtt egy ácsot fogadásból, amikor a század házában mászkált. Ordította mindenkire: csak agyonverni. Nem büntették meg.

Fél a vértől, a csirkevértől, mindenféle vértől. Ugy elborzasztja, hogy kiszalad a szobából. Villamosról leszáll, ha egy váll-boát lát. A szörme láttán émelygés fogja el. A galambpuskához nem nyúlna. Ha hozzáérne, levágná az ujját – mondja. A szagokat se szereti. Semmiféle illatszert nem szabad használni B[özi]-nek.

Amikor B. elutazott és útrakész volt, Esztivel, a viceházmesternével beszélget: »Bejött az unoka – mondja – és beszélget velem.« B. háziúr későn jött haza, várta az utca szélén a kislányával. »Öngyilkos lett volna, ha nem jön haza« – mondja nekem. Néha azt mondja nekem: »Én vagyok kérem a világ legokosabb embere!«

Francia közösség [?] volna meggyöngítésünk:

– Ne csodálkozzék kérem, tegnap is kidobtam egy számlát a szemétkébe. Nem fizették ki. Haragszik, hogy – mint mondja – krőzusként van elkönyvelve. Holott ezért egy tizedét fizeti törvényes adójának. Mégis, be akarja bizonyítani, hogy ő nem vándorköszörűs. A lázadás (szinte) megalázó!

Szemzavar. Homeopata. Állandóan belebeszél, nem tud semmit. Folyton vele van, sétál, fürdik. Mit tudna így?

Homeopata orvos. Bözse. Sétálnak, moziba mennek, fürödnek. »Tán ezért nem tudott a nagyságos úr lassan a rádióban, mert valaki szuggerálta.«

Lakók zavarása. Reggel köhögési gyakorlatokat végez. A ház lakói felmennek az ügyeleteshez, hogy valaki hörög. Nem eszik sósat, nem iszik tejet, mert a tej – mondja – kis betegjeinek való, nem embernek, (háromszorosára hígítja). Reggel sokat emlegeti hasát, és ha hasmenése van, akkor a lábát felpolcolja és így tartja. (Elmebeteg) Meleg zekében jár mindig, és rengeteg gyógyszert fogyaszt.”⁵⁹

⁵⁹ Kosztolányi Dezső: *Napló*, 44-45.

Nagy valószínűséggel a háborúban szerzett sérülés következménye volt ez a mentális probléma, ami vélhetően egyre inkább súlyosbodott. Legalábbis nem valószínű, hogy Kosztolányi 1922-ben egy ennyire sérült emberhez adta volna feleségül legkedvesebb cselédjét.

Az viszont bizonyos, hogy Kosztolányi később Zsembéri János rokonait is meglátogatta egyszer. 1932. október 12-én ugyanis éppen Bözsi férjének szülővárosában, Jászapátiban volt szerzői estje.⁶⁰

A „kultúrest” kezdeményezője és fő szervezője Tábori Sarolta (1891–1974) Jászapátiban élő tanítónő volt. A Jászapáti Városi Könyvtár helytörténeti gyűjteményében megtalálható a műsor részletes programja. Ez alapján tudni lehet, hogy Kosztolányi is, felesége is kétszer-kétszer olvasott fel. A fellépésről hírt adott Kosztolányi lapja, a *Pesti Hírlap*, ebből tudjuk, hogy „Kosztolányi Dezső két elbeszélését és két költeményét olvasta fel igen nagy sikerrel.”⁶¹

Azonban ha már ott volt, körül is nézett. Minimum két napja volt rá, mert a felolvasást követő éjjelről szól egy napló-feljegyzése, amit – beszédes – éppen egy Bözsiről (is) szóló jegyzet alá ragasztott be (merthogy odatartozónak vélte): „Jászapáti, 1932. X. 13. Éjjel a csillagok és a csend. Tábori Piroska, aki minden soromat ismeri az Élet-ből. [...] Attila és Bulcsu, a tanító gyermekei (a levanteoktató). Fiai, akik kérdésemre azt mondták, hogy láttak ördögöt, aki sírt. A kis öccs erősítgeti bátyja hazugságait. Alig tudnak elválni tőlem.”⁶² (Kosztolányi tévedésből elvétette házigazdájának nevét: Sarolta helyett Piroskát írt; Tábori Piroska [1892–1947] a korszak ismert ifjúsági írója volt, verseket is írt.) A legérdekesebb és legfontosabb mondat azonban a városi emlékleírások között szerepel: „Zsembéri néni, a bolondos. A temető mellett sír és nevet.”

Ez a Zsembéri néni, nyilvánvaló, nem lehet más, mint Bözsi dajka jászapáti születésű férjének, Zsembéri Jánosnak rokona. Nem az édesanyja, mert Nagypál Katalin már az 1922-es házasságkötéskor sem élt, talán nagynénje, esetleg nagyanyja. Azaz Kosztolányi, ha már ott járt, meglátogatta a kedvelt dajka férjének rokonságát is. (Sőt, nem lehetetlen, hogy ez az egyáltalán nem mellékes helyi vonatkozás megerősítette szándékában, hogy Jászapátiba jöjjön.)

Saját vidéki felolvasásáról eszébe jutott egy novellaötlet: „Esti Kornél vidéki felolvasása. A fia ismert ifjúsági író, mint vidéki újságíró vagy adóhivatalnok létezhet.”⁶³ Ez a jegyzet az előzővel egy lapon áll, de nem utólag odaragasztva, hanem eredetileg is egymás után

⁶⁰ Erről bővebben lásd: Bíró-Balogh Tamás: *Kosztolányi Dezső vidéki estjei*. (Kézirat, megjelenés előtt.)

⁶¹ *Kosztolányi Dezső felolvasása Jászapátin*. Pesti Hírlap, 1932. okt. 14. 8.

⁶² Kosztolányi Dezső: *Napló*, 25.

⁶³ Uott.

következtek. Ami viszont arra utal, hogy a jászapáti utazás és felolvasás, az ottani történések közvetlenül kapcsolódnak egy novellaötlet megszületéséhez. A novellát az Esti Kornél kalandjai záró darabjával, *Az utolsó felolvasással* szokták összefüggésbe hozni; a Jászapátiról eszébe jutott novellatéma azonban egy lényeges dologban eltér attól: itt Esti Kornélnak van egy vidéken élő gyereke.

(Jászapáti a napló még egy helyén felbukkan: „Jászapáti: temető / Eper Erzsike élt 4 évet, Nyers Szidónia, Lányi Lilike...”⁶⁴ Kosztolányi feltehetően jegyzetelt ottléte alatt.)

És talán emlékszünk még rá: Kosztolányi valószínűleg Bözsi dajka szüleit is meglátogatta, hiszen ugyanebben a naplójában írt az „öreg Kereszttestől” és „Keresztes néniről”. Csak hozzájuk nem kellett felolvasóestet szervezni, mert a Kosztolányi család balatonakarattyai családi nyaralója csak pár kilométerre volt Bözsi dajka szülőfalujától, Balatonfőkajártól, ahol a szülei is éltek.

De visszatérve Keresztes Erzsébetre: Bözsi dajka nemcsak egy versre ihlette meg Kosztolányit, de róla mintázta a *Kanári* című jelentének Bözsi nevű (!) szereplőjét, valamint az *Édes Anna* címszereplőjének alakját is. Azaz Bözsi nemcsak mint magánéleti kapcsolat fontos Kosztolányi életében, de az életmű jelentős darabjainak keletkezéstörténetében játszott, tehát irodalomformáló szerepe miatt is.

Kosztolányi egy 1924-es interjújában így nyilatkozott, amikor Székesfehérváron – miután a készülő *Aranysárkány* című regényéhez végzett a helyi középiskolában „kutatómunkát” – kiment a temetőbe, és ott meglátta a háromhónapos korában meghalt Keresztes Bözsi sírját: „Keresztes Bözsi... Az én cselédem, kiről a napokban a *Nyugatban* megjelent kis drámai életképet írtam, a *Kanarit*, igazi jó lélek volt, dunántúli. Férjhez ment, s már nincs nálam. Elment.”⁶⁵

A szerző tehát egy interjúban egyértelműen megnevezte, hogy kiről mintázta darabjának szereplőjét. Nem is távolította el a valóságtól nagyon: a Bözsi dajkáról megformált színpadi szereplőt szintén Bözsi dajkának hívják. Emellett más életrajzi adatokat szintén elmond, így az egyezés kétségtelen.

A *Kanári* című egyfelvonásost 1924. március 3-án mutatta be a Salamon Béla és Nagy Endre vezette Terézkörúti Színpad, Mester Ilona, Dolinay Ilona, Huszár Ilona, Nádasy Magda és László Tivadar szereplésében (Bözsit Dolinay Ilona alakította), a *Nyugat* pedig már a következő számában (1924. márc. 16.) közölte. Nem könnyű a darab műfaji besorolása, a

⁶⁴ Uott. 44.

⁶⁵ Dr. Gál János: *Kosztolányi Dezső nyilatkozik legközelebbi terveiről*. Fejérmegyei Napló, 1924. márc. 30. In: Kosztolányi Dezső: *Gyémántgöröngyök*. Szerk.: Urbán László. Bp., 2001. Magyar Könyvklub. 197–200.

kéziraton és a nyomtatásban megjelent változatban is eltér, „családi tragédia” helyett utóbb „jelenet” lett belőle, de Kosztolányi az idézett interjúban „életkép”-nek nevezte, a sajtó pedig aposztrofálta „kabarédarab”-nak, „vígjáték”-nak, stb. Nem is igazán tudott mit kezdeni a sajtó az egyfelvonásossal. Vagy általánosságot írtak róla, mint például a *Színházi Élet* névtelen kritikusa: „az élet színei tündökölnék ebben a kis játékban és eleven alakok járnak-kelnek a költő éleslátásában”,⁶⁶ vagy pedig hajmeresztő butaságot, mint éppen a *Pesti Hírlap* végtelenül jóindulatú és Kosztolányit túldicsérő kritikusa, Ráskai Ferenc, aki szerint a „kis huszonöt perces vígjáték [...] témájánál fogva úgy hat, mint egy eddig ismeretlen, megdramatizált részlet *A kis gyermek panaszaiból*”.⁶⁷

A darab budapesti polgári családban játszódik, szereplői az apa, az anya, a hatéves Jancsika és Bözsi, a dajkája, aki hat éve szolgál a családnál, és gyakorlatilag anyja helyett anyja a kisfiúnak; csüngenek egymáson, Jancsika csak vele játszik, csak rá hallgat, csak őt akarja. Bözsinek pedig elég ennyi. Egy évig – amíg az anya szanatóriumban volt – egyedül ő nevelte a gyereket. Aztán a család egy hirtelen ötlettől vezérelve francia nevelőnőt hozat Jancsika mellé, és Bözsinek mennie kell. A mademoiselle egy kanárral érkezik, amiről kiderül, hogy mindennél fontosabb neki – még Jancsikánál is. Bözsi összecsomagol és menni készül. Jancsika nem akarja engedni. De menni kell. Bözsi szótlanul összecsomagol. Aztán induláskor bosszúból meg akarja ölni a franciakisasszony kanáriját, de aztán végül megkegyelmez neki – és szabadon ereszt.

Érdeemes megjegyezni, hogy a darab eredetileg másképp ért véget. A színháznak szánt, Kosztolányi kézírásos javításaival ellátott fennmaradt gépirat arról tanúskodik, hogy a „korábbi verzióban a kanári egyértelműen a francia kisasszonnyal azonosítódik”, Bözsi tényleg megöli a madarat, és ez az „áttételes gyilkosság” már megelőlegezi Édes Anna végső tettét. A második, a *Nyugat*-ban megjelent verzió „ezzel ellentétes: a kanári a cselédlánnyal is párhuzamba kerül, [...] hiszen szabadon engedése a cselédlány hazatéréséhez lesz hasonló, még akkor is, ha ez a szabadság kényszerűség is”.⁶⁸

A *Kanári* és az *Édes Anna* kapcsolatát értelmezőik is számon tartják. A jelenet – vagy ahogy az értelmező hívja: dramolett, csak hogy legyen egy újabb műfaj-meghatározás – legalaposabb értelmezője, Hubay Miklós szerint a *Kanári*-ban „éppoly talányos és éppoly magától értetődő Bözsi viselkedése, mint a regényben Édes Anna családirtása. / Ahogy a tett

⁶⁶ *Lakodalom van a mi utcánkban... Bemutatók sora a Teréz körúti Színpadon*. Színházi Élet, 1924. márc. 16–22. 24–26.

⁶⁷ R. F. [Ráskai Ferenc]: *A kanári. Kosztolányi Dezső kis vígjátéka*. Pesti Hírlap, 1924. márc. 4. 6.

⁶⁸ Dobás Kata: *Néhány kérdés Kosztolányi Dezső Kanári című darabjával kapcsolatban*. In: *Kosztolányi Dezső színpadi művei. Tanulmányok*. Szerk.: Bucsics Katalin. Bp., 2017. MTA – ELTE. 140–149.

szférája Édes Annánál szétmosódik a következetes logika és az action gratuite között, dramolett-szinten ilyesmit látunk Bözsínél is. A kanári szélnek eresztése bosszú is, az önpusztításnak egy jelképes gesztusa is – hisz lehet, hogy Bözsi se talál haza Somogyba, és mi lesz a kanárimadárral is télen a pesti fákon? [...] Mélyértelműen »értelmetlen« tett ez is, mint volt a Vizy Kornélékat kiírtó Édes Annáé azzal a nagykéssel...”⁶⁹ Hasonló következtetésre jutott Veres András is: „A számos életrajzi elemet tartalmazó színpadi jelenet Bözsijének természete csak látszólag ellentétes Édes Annáéval. Sőt inkább egyfajta párhuzam áll fenn a tökéletes gyanútlanáguk, elárultatásuk és lázadásuk egymást követő fázisai között.”⁷⁰

A jelenet és a regény közti egybeesések és különbségek is szembeszökők: mindkét műben a kommün (1919) után érkezik a dajka/cseléd a házba, és a *Kanári* nyitójelenete gyakorlatilag megegyezik az *Édes Anna* záró fejezetében olvasható leírással: a kisfiú (a Kosztolányi Ádámról mintázott Jancsika) az ebédlőasztalnál katonafigurákkal játssza újra a háborút. A darabban is, a regényben is van a lánynak egy bátyja, aki a franciák ellen harcolt, a *Kanári*ban van arcképe, harctéri ruhában, kisezüsttel és a nagyarannyal, az *Édes Annában* pedig éppen a regény cselekményének ideje alatt tér vissza francia fogságból. (Bözsi bátyja Keresztes László volt.) És így tovább. Ugyanakkor a regénnyel ellentétben a *Kanári*ban van a házaspárnak gyereke, és amíg a darabbeli Bözsi már huszonnégy éves, addig a regénybeli Édes Anna csak tizenkilenc.

Veres András utalt az életrajzi elemekre, melyek közül most csak kettőt érdemes kiragadni: Bözsi gyakorlatilag a születésétől nevelte Jancsikát, ráadásul egy évig anya nélkül, amikor az szanatóriumban volt; és ez a valóságban is (majdnem) így történt: Kosztolányiné legyöngült a szülésbe és az anyaság első hónapjaiban, ezért 1915 júliusától november végéig Tártaszéplakon kezelte magát. (Egészségügyi célú elvonulását testi gyengesége mellett más, lelki okok is magyarázhatják, például éppen Kosztolányi Bözsivel való rokonszenvező viselkedése.) A másik, hogy Bözsi itt is a Dunántúlról érkezett, mint az *Édes Annában* és a valóságban, csak épp nem a Fejér megyei Balatonfőkajárról, hanem a Somogy megyei Gyugyról – ennek felfejthető okairól később. Az pedig már szövegszintű egyezés, amikor Bözsi/Anna nyelvét jellemzik a szereplők. Bözsiről megtudjuk, hogy az ő nevelő hatása miatt Jancsika „eddig úgyis csak Bözsi dunántúli tájszavait tudja. Azt mondja: »öveg«, meg

⁶⁹ Hubay Miklós: *Kosztolányi-napló*. Új Írás, 1985. dec. 75–82. A vonatkozó rész (*Bözsi – talán Édes Bözsi?*): 79–80. Újraközölve: In: Uő: *Végtelen napjaim. (Új folym)* Szeged, 1997. Elektra. 234–237.

⁷⁰ Veres András: *A regény keletkezése*. In: Kosztolányi Dezső: *Édes Anna. Kritikai kiadás*. Szerk.: Veres András. Bp., 2010. Kalligram. 664. (A továbbiakban: ÉA krk.)

»gyugyulni«»,⁷¹ Édes Anna pedig a fővárosban korábban eltöltött három év hatására már „parasztosan se beszélt, csak az üveg helyett mondta dunántúliasan, »öveg« meg néha – megbocsátható tévedés – nagyságos asszonynak nevezte méltóságos asszony helyett”.⁷² Keresztes Erzsébet leszármazottai megerősítették ezeket a szóhasználatokat: Kosztolányiék egykori cselédje valóban ezeket az alakokat használta beszédjében. (És a *Kanáriban* éppen a két idézett egyike, a „gyugyulni” az oka annak, hogy Bözsi Gyugyon született; Kosztolányi, a nyelv szerelmese, ki nem hagyta volna ezt a belső utalást. Nem véletlen, hogy az *Édes Annában* már nem él ezzel a szójátékkal.)

Érdeemes megvizsgálni, hogy a *Kanáriban* milyen Bözsi ábrázolása, és milyen a házaspár hozzá való viszonya. Tudjuk róla, hogy huszonnégy éves és hat éve van a családnál, azaz tizenhét éves korában került hozzájuk: ez majdnem egyezik Édes Anna tizenkilenc évével (de mindkettő kevesebb, mint a valós Bözsié, aki huszonhárom évesen szegődött Kosztolányiékhoz). A „dunántúli falusi cseléd lány” külsejéről tudjuk, hogy „csinos, egészen úrias, nemes arcú”, és hogy „budapestiesen öltözködik”.⁷³ A szereplők egymáshoz való viszonyáról, Bözsi relációjában, az alábbi három sor árulja el a legtöbbet el:

„ANYA: Te rontod el őt, te kényezteted. Nem vagy elég férfias a cseléddel szemben.

APA: Nem vagyok elég férfias a cseléddel szemben? Ennek csak örülhetsz.

ANYA: Félsz tőle. Kiszolgálod őt.”⁷⁴

Azon túl, hogy Kosztolányi egy újabb szójátékba belerejtette a szexualitást, szerepel benne az a „vád”, hogy a férfi – ahelyett, hogy kemény gazdája lenne, ahogy szokás és ahogy kéne –, kényezteti a cselédet, fél tőle, kiszolgálja. (Azaz viszonyuk mintha épp fordítottja a lenne a társadalmi normának.) Az apa valóban gyöngé és gyáva, hiszen ő sem meri megmondani Bözsinek, hogy le fogják „cserélni” egy franciakisasszonyra.

Erről a kapcsolati rendszerről írja Hubay Miklós: „Jancsika mamájában munkál is valami féltékenység. De nem mély féltékenység. Hiszen nincs kényelmesebb, mint elfogadni Bözsi áldozatkészségét. De azért alkalomadtán – mint minden féltékenység – gyilkol ez is. Nevelőnőt hozatnak Párizsból a kisfiú mellé.”⁷⁵ Márpedig Jancsika – mint a darab utolsó párbeszédéből kiderül – nem „anyukájaként” tekint Bözsire, hanem testvéreként: „Hát te nem itt laksz minálunk? [...] Hát a te édesanyád nem az én édesanyám? [...] Hát téged nem Biró

⁷¹ Kosztolányi Dezső: *Kanári. Jelenet*. In: Uő: *Patália*. Szerk.: Réz Pál. Bp, 1976. Magyar Helikon. 103–124. (Az idézet: 109.)

⁷² ÉA krk, 101.

⁷³ Kosztolányi Dezső: *Kanári*, 108.

⁷⁴ Uott. 110.

⁷⁵ Hubay Miklós: I. m.

Bözsinek hívnak? / Nem, engem Varga Bözsinek hívnak. (Könnyezik.)”⁷⁶ Az anya féltékenysége tehát valószínűleg inkább az apa felé irányul, emellett a szülői tekintély elvesztése miatt született.

Nyelvhasználati szempontból is Bözsi a meghatározó: a mademoiselle által hozott francia nyelv kérlelhetetlen grammatikájával szemben a Jancsikára ragadt tájszavak mellett ott van – Hubay szavával – „a folklór irracionizmusa” és a „dadaista ösnyelv”. Így énekel Bözsi Jancsikának:

„Áj-váj, kan réce, vadréce,
Pattog a péndele szuszmodája
Diri, diri, dajkó, dajkó, dajkó
Dalmadidárom, lip-lip-lip.”⁷⁷

És amikor az anya kérdezi, hogy ennek mi értelme, akkor Bözsi azt feleli: semmi. Csak feléjük ezt éneklük. Nevelés tekintetében mindenképp győzedelmeskedik a dajka, mert „a gyerek megvész ezért a dadaista ösnyelvért, és kéri másik kedves dalát, a »döglött békát«”. Bözsi a népi szürrealizmusban is otthon van: „boldogan fújja a gyerekekkel együtt, hogy »száraz tónak nedves partján döglött béka kuruttyol...«”⁷⁸ (Csak emlékeztetőül Kosztolányiné szavai: Bözsi „a magyar szavak gyöngyösbokrétáját csillogtatja” Kosztolányi előtt, és Kosztolányi ezekkel „nem tud betelni. A bájos, a szép, az eredeti tanyai béreslány tájszavaiban, gazdag magyarságában úgy gyönyörködik, mint a szótárak szépségeiben.”⁷⁹)

Az *Édes Anna* címszereplőjének modelljét sokféle keresték már, sokféle a vélemény és sok a ködösítés. Ez utóbbi pedig leginkább magától Kosztolányitól ered, majd az ő halála után Kosztolányiné folytatta. Ennek a kérdéskörnek jó áttekintését adja a kritikai kiadás.⁸⁰ Egy bizonyos: Bözsi dajka ihlető alakját eddig sem tudta senki letagadni. Kosztolányi maga azt nyilatkozta – túl az írói általánosításokon –: „Édes Anna cselédkönyvét íróasztalom fiókjában őrzöm”⁸¹ – mert hát férjhez adta a lányt, aki így immáron nem cselédeskedett többet, a könyvére nem volt szükség. Felesége is leírta, hogy a regényt író Kosztolányi szeme előtt „Bözsi, a régi

⁷⁶ Kosztolányi Dezső: *Kanári*, 122–123.

⁷⁷ Uott. 112.

⁷⁸ Hubay Miklós: I. m.

⁷⁹ Kosztolányiné: I. m. 222.

⁸⁰ ÉA krk, 653–661.

⁸¹ Kosztolányi Dezső: *Indiszkreció az irodalomban*. Nyugat, 1927. márc. 16. Újraközölve: Uő: *Nyelv és lélek*. Szerk.: Réz Pál. Bp., 2002. Osiris. 357–358.

dajka szép kék szeme, karcsú alakja, balatoni bája” lebegett.⁸² És leírta már idézett visszaemlékezésében Márai, Füst Milán Radákovich Máriának beszélt róla, Mária pedig Vargha Balázsnak. Ráadásul pedig, de közvetve: ha a *Kanári* és az *Édes Anna* „ikerdarabok” (márpedig azok), úgy a főszereplők is. Csak amíg az egyfelvonásos Bözsijéről egyszerűbb volt kijelenteni, hogy ki volt a modellje, úgy a regényalak mintáját – nem vitatott összetettsége miatt is – nehezebb lett volna nevesíteni, pláne úgy, hogy a regény főszereplője kettősgyilkosságot követett el. Kosztolányi épp ezért nem is akart megnevezni senkit, ne hozza kellemetlen, kínos, félreérthető helyzetbe.

Anna a regény szerint ajánlással került Víznyékhez (Ficsor közvetítette mint rokonát: sógornőjének a lányát), és már ekkor megtudjuk róla, hogy „Balatoni. Parasztlány”,⁸³ később pontosítva: „Kajáron született” (83.), és hogy katolikus. Korábban máshol szolgált (mint a családi emlékezet szerint Bözsi sem Kosztolányiékhoz szerződött rögtön; erre utal az is, hogy huszonhárom évesen került oda, ami egy kezdő cselédnek már kissé „öreg”), az előző helyen három évig volt, ahol nagyon megszerette a gyerekeket. Azaz előző helyén dajka volt. Az átszerződése előtt közvetlenül a négyéves Bandikát vitte sétálni (érdekes egybeesés: Kosztolányi Ádám éppen négyéves volt a regénycselekmény idején, 1919-ben), és az új helyre kerülve is „legjobban hiányoztak talán mégis a gyermekek, akik eleven játékszerei, kedves kis pajtásai voltak. Hiszen eddig úgy szerezte kenyerét, hogy velük játszadozott. Dajkálni szeretett volna itt is valakit, meséket, versikéket mondani” (201.) Víznyét elhatározásában megerősíti, hogy Anna „sehova sem jár. Nem lehet azt se látni, se hallani. Nagyon csendes” (87.), egyáltalán nem anyagi, sőt nem is törődik a pénzzel, szeretőket nem tart, enni nem szeret, csak a munkát szereti, ráadásul a szaglása éles, mint egy kutyáé. Víznyé kellemesen csalódik saját előfeltevéseiben, mert kiderül számára, hogy Anna „nem volt az a falusi liba, akinek eleinte hitte. Az a három év, melyet Pesten töltött, lekoptatta róla a bárdolatlan szokásokat. Csendesen járt, csendesen fújta az orrát, parasztosan se beszélt, csak az üveg helyett mondta dunántúliasan, »öveg« meg néha – megbocsátható tévedés – nagyságos asszonynak nevezte méltóságos asszony helyett” (101.).

Részletes személyleírást is kapunk róla. Az úrnő és a cseléd első találkozásakor Víznyé félhangosan felolvasta a cselédkönyvet:

„Édes Anna, született Balatonfőkajár községben, enyingi járásban, Veszprém (megyében, kerületben, stb.) Magyar (országban.)

⁸² Kosztolányiné: I. m. 274.

⁸³ ÉA krk, 35.

Személyleírás.

Születési év: 1900 (kilencszáz).

Vallása: r. k.

Termete: közép.

Arca: kerek.

Szeme: kék.

Szemöldöke: szőke.

Orra: rendes.

Szája: rendes.

Haja: szőke.

Fogai: épek.

Szakáll: nincs.

Be van-e oltva?: igen.

Különös ismertetőjele: nincs.

Sajátkezű aláírása: Édes Anna.” (155.)

Egy dokumentum szerepel tehát a regényben. A kritikai kiadásból kiderül, hogy Kosztolányi a kézirat ezen részén gyakorlatilag nem javított (míg másutt szinte mondat nem maradt beavatkozás nélkül), és a nyomtatásban is változtatás nélkül közölte. Ez pedig arra utal – talán nem nyakatekert gondolkodás –, hogy eleve másolta a kéziratba is, mégpedig éppen abból a cselédkönyvből, amit az íróasztalának fiókjában őrzött. (A cseléd nevén kívül egyetlen tényleges változtatás van Keresztes Erzsébet valós adataihoz képest: a születési éve: Kosztolányi fiatalított rajta nyolc évet.)

Vizyné ezután „hol a könyvre, hol a lányra pillantva ellenőrizte a cselédkönyv hivatalos megállapításait, melyek bizony közel sem földték a leírhatatlan valóságot. Haja, nem dús haja, melyet csak úgy kenőcs nélkül, szárazon simított hátra domború homlokáról, nem volt szőke, hanem a gesztenyeszín és szőke közötti árnyalatú, szöghaj. Orra se »rendes«, hanem határozottan érdekes, a lélegző cimpáival, majdnem különös és pikáns. Termete valamivel magasabb a közepesnél, de gyöngye, elmaradott, talán csöppet fiús is még. Szája vérszegény és cserepes s keze, a rendes cselédkéz: durva. Körme kurta és csempe” (157.). Ehhez Kosztolányi a regény egy későbbi helyén még hozzáteszi, hogy Anna „szeme kék volt, de nem csillogó,

inkább tejeskék, violáskék, mint a Balaton vize, párás, nyári hajnalon” (169.). Belső tulajdonságairól a cselédkönyv annyit ír: „hűséges, erkölcsi magaviselete kifogástalan” (159.).

Sajnos – mint ahogy egy későbbi levélből kiderül – Keresztes Erzsébet és férje összes holmija „még a háború alatt elveszett”, így az iratok, igazolványok, fényképek is. Az egyetlen fennmaradt fiatalkori kép Kosztolányi, illetve később Kosztolányiné, majd Kosztolányi Ádám hagyatékában maradt fenn, később Bogdán Józsefhez került, aki közölte is;⁸⁴ majd tőle ajándékozással jelen sorok szerzőjéhez került. (Bözszi cselédkönyve nagy valószínűséggel mindenképp megsemmisült: ha Kosztolányinál maradt, akkor a házat 1945 januárjában ért bombatalálatkor, ha valahogy visszakerült Bözsihez, akkor pedig Enyingen, szintén a háború miatt. Unokája szerint – és ő még jól ismerte Bözsit – a leírás pontos, kiváltképp a Vizyné hajszín-árnyalása: Keresztes Erzsébetnek valóban nem barna, hanem *gesztenyeszín* haja volt; vagy ahogy a regény mondja: szöghaj. (A szó jelentése a Czuczor–Fogarasi-szótár szerint is „érett gesztenyeszínű barna haj; középszínű a szőke és fekete között”.) Az inkább „fiús”, atlétikus termet is, valamint az orr sajátossága is Keresztes Erzsébetre volt jellemző. Így konkretizálódhat Kosztolányi egy későbbi vallomása is, amelyben az *Édes Anna* keletkezéstörténetéről ír: „[Édes Anna] Arcát az első pillanattól fogva határozottan láttam. Szöghajú volt, kékes-szürke szemű. Talán egy falusi cselédlány lehetett mintája, akit évekkor ezelőtt egy nyári délelőtt lestem meg az utcán, amint fehér fogával beleharapott egy zöld almába.”⁸⁵ Miért ne beszélhetne az éppen náluk alkalmazott „falusi cselédlány”-ról?

Persze Kosztolányinál a valóság csak alap volt a szereplő(k) megformálásához – mint ahogy más műveiben, még az *Esti Kornél*ban is be lehet azonosítani az alakok mintájául szolgáló valós, létező személyeket –, a fikció és a nyelv itt is átveszi a vezérlést. Még Édes Anna „múltjában” is: az még igaz lehet, hogy az apja béres az uraságnál, de neki nincs földje, az viszont már színtiszta fikció és csak a regénybeli Anna alakára igaz, hogy az anyja meghalt, és mostohája van. (Mint ahogy a *Kanári*ban éppen fordított a fikció: ott Bözsi apja, aki paraszt volt, elesett a fronton.)

Anna mintájaként – Bözsi mellett – annak a „hajdani, szabadkakörnyéki tanyai lánynak öntudatlansága” volt Kosztolányi előtt, „akihez diákkorában többször kilopódzott s aki egy szép

⁸⁴ Bogdán József: *A Kosztolányi család közelében*. Szabadka, 2004. 33. – Az azonosítás alapja: az eredeti példány hátoldalára Kosztolányiné írta rá: „Bözszi a dajka”. Itt kell megjegyezni, hogy Keresztes Erzsébet unokája – aki még ismerte Bözsi dajkát – szerint azonban nem nagymamája van a képen, mert ő sokkal szikárabb volt. Jelen sorok írója azonban nem lát ellentmondást a két állítás között: Bözsi dajkáról a fotó a tízes években készült, a jómódú Kosztolányi család alkalmazásában álló, megbecsült dajkáról – az unoka emlékei pedig jóval a háború utániak (1950-es–70-es évek), amikor Bözsi dajka már évtizedek óta tanyai életmódot folytatott.

⁸⁵ Kosztolányi Dezső: *Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre*. Pesti Hírlap, 1931. márc. 8., 15. Újraközzölve: *Nyelv és lélek*, 453–459.

napon szótlanul, sírva elhagyta a házukat”.⁸⁶ Ugyanitt írja Kosztolányiné azt is, hogy Patikárius Jancsi alakját viszont – egy rokona mellett – „kissé önmagáról mintázta”. A szereplő névválasztásánál szerepet játszhatott az a családtörténeti tény, hogy Kosztolányinak nemcsak apai nagyapja, Brenner József (1826–1887) volt patikus Szabadkán (őt meg is verselte *Szemem gyakorta visszanéz* című, 1916-ban megjelent versében), hanem az ő apósa (Hofbauer Ignác, 1804–1870), valamint anyósának (Kléri Magdolna (1815–1907) apja is; tehát régi, többgenerációs gyógyszerészcsaládba született.

A cselédlányt megejtő háziúrfi, Jancsi alakját persze szintén nem szabad Kosztolányival azonosítani, de beszédes tény, hogy a fiatal Kosztolányi többször is volt „felelőtlen” és szexuálisan óvatlan. Az a Szabadka környéki tanyasi lány, akit – Bözsi dajka mellett – az Édes Anna mintaképeként nevez meg Kosztolányiné, a férjéről írott könyv egy korábbi helyén szintén szerepel, immáron bővebb kifejtéssel: „egy cselédhistória következik, otthon, a házban. [A fiatal Kosztolányi] Éjszakánként, harisnyában kilopózik az engedelmes, kedves tanyai lányhoz, aztán egyszerre észreveszi, hogy a lány sokat sír, s egy napon elmegy, szó nélkül otthagyja a szolgálatot. »Ügy« nem lett a dologból, de ő mindvégig szégyenkezett akkori »úrfi« magatartásán, s a cselédlányokkal egész életében előzékenyen, tiszteletteljesen viselkedett.”⁸⁷ Ha hiszünk Kosztolányinének, akkor ez a tizenhat éves gimnazista Kosztolányival történt, azaz 1901. körül. Később, már egyetemi időszakában, de az egyetemet már éppen otthagyva, s szabadkai újságírónak felcsapva írta 1905. augusztus 16-án Juhász Gyulának: „Nekem pár hó múlva gyereke születik. Elképzelheti helyzetemet.”⁸⁸ Erről a „gyerekről” többet nem tudunk. Majd újabb pár év múlva, 1908 tavaszán újabb hasonló helyzetről számolt be Csáth Gézának, de már múlt időben: „családapai álmaim is elmúltak (s milyen gyorsan és alaposan!!)”, és később megerősíti ezt – hasonló szóval, mint a felesége később: „az ügynek vége van”⁸⁹

Patikárius Jancsi mellett azonban Édes Annának van egy igazi udvarlója is a regényben: Báthory Árpád, a kéményseprő. Kosztolányi az ő alakját is a valóságból gyúrta: a cselédet többször meglátogató Báthory úr „nemesember, három előnévvel”, akárcsak a két nemesi előneves (derzsenyi és zemberi) Zsembery/Zemberi János, aki a valós lakatoshoz hasonlóan „velük szemben lakott”.⁹⁰ Mindketten özvegyek, Báthory úr felesége két éve halt meg sorvadásban, de van az első házasságából egy tizennégy éves lánya, miképpen Zemberi Jánosnak is volt (és mellette még egy fiatalabb fiú, László), és mivel a kéményseprő a regény

⁸⁶ Kosztolányiné: I. m. 274.

⁸⁷ Uott. 99.

⁸⁸ KDLev, 88.

⁸⁹ KDLev, 155, 157.

⁹⁰ ÉA krk,443.

szerint 1919-ben harmincöt éves, azaz 1884-ben született, míg a lakatos sem sokkal korábban, 1882-ben. Báthory úr pedig lelkiismeretes ember, még akkor is feleségül kéri Annát, amikor látja/tudja/sejti, hogy a lányt megejtették: „A kéményseprőt vonzotta valami, lehet, hogy a lány szenvedése, a friss fájdalma, melyet a férfiak mindjárt megszimatoznak, az alázat és kiszolgáltatottság, mely sokszor jobban tetszik nekik, mint maga a szépség.”⁹¹ Zsembéri János pedig valószínűleg szintén nem volt vak.

A regényben egyébként feltűnik – illetve csak beszélnek róla – egy Bözsi nevű cseléd is: az egyik szomszéd, Tatárné mesélte a többi asszonynak, hogy az előző évben faluról hozatott parasztlány – aki „vékonyka volt, rongyoska, mint egy madárijesztő”, de Tatárné kihízlalta és felöltöztette – annyira kikupálódott az egy évi szolgálat alatt, hogy a náluk rendezett vasárnapi zsúron összekeverték őt az egyik vendéglánnyal.⁹² Talán nem véletlen ez sem. Kosztolányi így csempészte be a regénybe a Bözsi nevet, persze pozitív kontextusban. (Bár tudjuk, hogy a korban nagyon sok volt a Bözsi, Mari és Juli nevű cseléd.)

Érdekességgé válik, hogy az *Édes Anná*ból Kosztolányi színpadi művet is tervezett: élete utolsó éveiben ezen – is – akart dolgozni, és 1935-ben dolgozott is, mint ahogy erről beszámolt a Radákovich Máriának írott egyik és már idézett levelében. A darabot nem tudta befejezni, saját kezű fogalmazványában csak a darab terve maradt fenn. Ismert viszont két feldolgozás: az egyiket Kosztolányiné, a másikat Lakatos László írta színpadra. Kosztolányiné nyilatkozataiból pedig úgy tűnik, sokat dolgoztak együtt a színdarabon férjével, és „el is készült a színdarab, de túlságosan sötét és megdöbbentő képet mutatott. Nem merték így előadni. A közönséget kímélni kell. Lakatos László feldolgozása – bár a regény szelleméhez és menetéhez hű maradt – megbékítő.”⁹³ Kosztolányi fogalmazványát, a nyilatkozatokat és a regény színpadi átdolgozásának történetét adja a kritikai kiadás.⁹⁴ Ebből tudni lehet, hogy mind a Kosztolányiné-féle, mind a Lakatos-változat szerint Anna elmondta Báthory úrnak, hogy gyereke lesz, és bár a kéményseprő emiatt először még visszakozott, Anna egyetlen mondattal megváltoztatta udvarlójának véleményét. A nyomtatásban is megjelent Lakatos-változatban így játszódik le a párbeszéd:

„BÁTHORY (feszeng): Azért jöttem Annuska lelkem... Engem szorítanak, Erzsébetről az asszony, akit ajánlottak. Ünnepekig határoznom kell. De én magát akarom. Mondja, hogy

⁹¹ Uott. 457.

⁹² Uott. 247.

⁹³ Kosztolányi Dezsőné „*Édes Anná*”-ról, a kis cseléd legendává nemesült történetéről. Esti Kurír, 1937. febr. 9. 8.

⁹⁴ ÉA krk, 600–621.

igen és akkor... (kalapjával babrál) Kihirdetnek minket és karácsonyra megesküszünk. (szünet.) Igen?

ANNA: Nem. (szünet.) Nem lehet. (szünet.) Már nem lehet. Ha előbb hívott volna. Ha sokkal előbb... Nekem gyerekem lesz, Báthory úr.

BÁTHORY (megrándul): Gyereke!...

ANNA: Szégyenbe estem!

[...]

BÁTHORY: A gazember! (leengedi öklét szomorúan): Tönkretett ilyen lányt, mint maga, Annuska. (Nehéz szünet. Válla remeg, némán sir): Gyerekek persze nem tudnám venni... De ha...

ANNA: Nem, Báthory úr! Azt nem szabad...

BÁTHORY (ajkába harap): Jó! (fel alá jár) Maga kell nekem... Mindenképpen kell nékem... Hát... Nekem is van egy, magának is lesz egy és a végén miénk lesz mind a három. Akarja, Annuska?"⁹⁵

Itt a kéményseprő akarata kétszeresen is – hiszen azonnal felülírta saját eredeti elképzeléseit – kiáll Annáért, illetve a születendő gyermekéért. De, fontos hangsúlyozni, hogy ez az átdolgozás már gyakorlatilag független Kosztolányitól; azonban talán nem teljesen független Kosztolányinétől.

Ami viszont nagyon is Kosztolányi szándéka szerint változott, mert a fennmaradt saját kezű színpadi tervezet a bizonyíték, hogy Kosztolányi némiképp áthangolta a „szerelmi szálát”. Ugyanis „a regényhez képest itt jóval hangsúlyosabb és romantikusabb színezetű Jancsi úrfi és Édes Anna románca, melyet egyenesen Rómeó és Júlia szerelméhez hasonlít, és szükségesnek látja kiemelni: »A boldogság beteljesülése«, amit kétszeri aláhúzással tesz még nyomatékosabbá. Egy helyen kifejezetten mehökkentő a megfogalmazás: »A törvényszéki gyűlés, a szerelem a vádlottak padján.«”⁹⁶ Veres András ezt az átdolgozással egy időben zajló Mária-szerelem hatásának tulajdonítja, és nem elvitatva ezt a lehetőséget, inkább csak kibővítve hozzá lehet tenni: ha Patikárius Jancsi a darabban romantikusabban szereti Édes Annát, akkor ennek valamennyire Bözsi dajkára is érvényesnek kell lennie.

Az pedig szinte példaértékű elhallgatás, ahogy Bözsit meg sem említették a színdarab bemutatójakor született rengeteg cikkben, melyek között akadtak bulvárízűek is. Az egyik ilyen bennfentes cikkben írták: „Édes Anna, a kis cseléd: élő figura. Kosztolányi Dezső hallott róla

⁹⁵ *Édes Anna. Kosztolányi Dezső regénye 3 felvonásban, 10 képben.* Színpadra átdolgozta: Lakatos László. Színházi Élet, 16. sz. 1937. ápr. 11–17. 103–126.

⁹⁶ Veres András: *Átdolgozások.* In: ÉA krk, 606

és ismerte. A Krisztinában szolgált Budán, Annának hívták. A környéken minden cseléd, minden jóképű iparoslegény »Édes« Annának nevezte. *A Balaton vidékéről felkerült kis cselédlány igaz történetét írta meg Kosztolányi Dezső a regényében. [...] A cselédlány később házmesterné lett az egyik budai bérházban és néhány évvel ezelőtt ismét szülőfalujába költözött.*⁹⁷ A cikkből világos, hogy a hírforrás – „az elhunyt kiváló költő baráti köréhez tartozott magyar írók egyike” – valóban elég sok konkrétumot tudott, más részletben azonban téved, esetleg szándékolta téveszt. Ilyen a név és az elköltözés időpontja, hiszen Keresztes Erzsébet alig pár hónapja költözött Enyingre. Ugyancsak ehhez a „bözsítenítő” folyamatba illeszthető Bulla Elma visszaemlékezése, mely szerint amikor a művésznő az Édes Anna alakítására készült, meglátogatta a beteg költőt, aki fölhívta vidékről az igazi Annát, „az Édes Anna modelljét”.⁹⁸ A színésznő évtizedek távolságából emlékezett vissza a jelenetre, és meglehet, hogy volt egy ilyen találkozás, de az is elképzelhető, hogy emlékezete megcsalta. A *Színházi Élet* képes riportban számolt be arról, amikor a színésznő 1937-ben valóban meglátogatta immáron csak Kosztolányinét, aki valóban odahívta az éppen nála szolgáló cseléd mellé a korábbi. „Erre az alkalomra Kosztolányi Dezsőné még egy látogatót várt. Balázsne Tamás Gizellát, volt háztartási alkalmazottjukat, aki évekig szolgált híven a költőt. Amikor Tamás Gizella férjhezment, helyébe lépett utódja: Kecskeméthy Erzsébet, aki most szintén jelen van a beszélgetésnél. Bulla Elma volt kíváncsi rájuk, hiszen bizonyára ők is szolgáltak néhány apró részletmegfigyeléssel a pesti háztartási alkalmazott rajzához.”⁹⁹ A cikkből kiderül, hogy Tamás Gizella Szombathelyen született 1910 körül (a cikk írásakor huszonhét éves), tehát nem lehet azonos a Gizi keresztnevű alkalmazottal, aki az 1910-es évektől szolgált Kosztolányiéknál, annál is inkább, mert róla tudjuk, hogy mindössze négy évet dolgozott a költő házában, 1931–1935 közt. Erzsébet pedig, akiről fényképet is közöl a lap, a Szabolcs megyei Besenyszék községben született Kecskeméthy Erzsébet, aki egy éve jött fel a fővárosba, azaz 1935 óta lehetett Kosztolányiéknál. Utóbbi huszonhat éves, tehát koránál fogva szintén nem lehet azonos Bözsivel.) Ebben a riportban meg sem említették Keresztes Erzsébetet. Mint ahogy egyik egykorú cikkben sem. Ez vagy Kosztolányiné – valamelyest érthető – titkolózása, vagy Bözsi dajka szándékolta rejtőzködése magyarázhatja: mint ahogy a családi emlékezet tartja, nem akart, nem szeretett erről az időszakról beszélni, sem akkor, sem később.

Van azonban egy nagy ellentmondás is a Bözsi-történetben.

⁹⁷ *Édes Anna él. Kosztolányi egy krisztinavárosi cseléd történetét írta meg.* Az Est, 1937. febr. 18. 6.

⁹⁸ Kolozsvári Papp László: *A színész örökre hal meg.* Bulla Elma visszaemlékezése. Pesti Műsor 1976. márc. 4–10. 24.

⁹⁹ Kuthy György: *Édes Anna látogatóban.* Színházi Élet, 1937. febr. 28.–márc. 6. 10. sz. 24–25.

A sok részletben nagyon pontos Márai egy „gyermektelen” házaspárról ír. Visszaemlékezésében nincs okunk kételkedni, hiszen közvetlen ismerője volt a házmesteréknek: Márai öt évig, 1931-től Bözsiék 1936-os elköltözéséig egy házban lakott velük. (Márai visszaemlékezése e tekintetben azért is meglepő, mert az 1932-es *Csutora* egyik jelenetében Zsombolya úr, a házmester „kisleányával állított be”.¹⁰⁰ A regény fikciós tere nem indokolja a házmester lányának létét, aki többször nincs említve a műben.)

Itt érdemes felidézni Kosztolányi *Régi dajkánk egyetlen öröme* című versének egy szakaszát:

*Nem volt gyermeke néki,
a gyermeke az én fiam volt
s most gyermeke a gond.*

Kosztolányi verse a *Nyugat* 1924. december 20-i számában jelent meg, és Keresztes Erzsébet gyermeke, Zsemberi Erzsébet 1925. január 4-én született a Hieronymi (ma Határőr) út 1. szám alatti Szent János-kórházban. Születési anyakönyvi bejegyzése megvan,¹⁰¹ bár némi elírásokkal: az apa (42 éves) neve y-nal szerepel, az anya (32) viszont Keresztesi (!) Erzsébetként, lakcímük pedig Mikó u. 1. Január 14-én keresztelték meg, római katolikus hitűre.

Kosztolányi nagy valószínűséggel ekkor írta a *Nők* című versét, amely a *Nyugat* következő, 1925. februári számában jelent meg, és a nőkről vallott viszonyáról vall. Szerepel benne a termékenység, a forrás, a köldökszín, a nők mélye (az út az élet felé), az öl és a terhes szó. Meglehet, helyenként más kontextusban (pl. „terhes koponya”), de a költői szóhasználat, amely a pszichéből föltörő tartalmaknak nyelvet ad, és akár el is takarhatja az elsődleges mondanivalót, mindenképp árulkodó. És bár idéztem korábban, a vers záró sorai nagyon idekíváncsoznak:

*Mindegyik leányom, mindegyik feleségem,
mindegyik barátnőm, rejtélyes kedvesem.
Mindegyik anyám.*

¹⁰⁰ Márai Sándor: *Csutora*, 41.

¹⁰¹ HU BFL XV 20 1 XXXIII 1 a A1672 0400

Sajnos Bözsike – ahogy édesanyja, Bözsi hívta – keresztlevelét nem találtam, pedig nem lehetetlen, hogy valamelyik keresztszülője a Kosztolányi-házaspárból került ki, s ha igen, akkor valószínűsíthetően maga Kosztolányi lehetett az. (Ez is magyarázná a mindennapos érdeklődést és a folyamatos támogatást.) Persze ez egyelőre csak feltételezés. Az viszont bizonyos, hogy Kosztolányiné egy későbbi levelében mint „bérmaereszt lányára” kérdez rá Bözsikére.

A mai gyakorlat szerint csak 14 éves kortól bérmaálkozhat valaki, de előtte – pl. a húszas-harmincas években – már a nyolcadik életévét betöltött gyermek is. Azaz Zemberi Bözsike életében erre 1933 és 1936 között kerülhetett sor. Az a gyakorlat is csak később, a második vatikáni zsinat (1962–1965) után alakult ki, hogy a keresztszülő nem lehet egyben bérmaszülő is – így akár még az sem lehetetlen, hogy Kosztolányiné töltötte be mindkét tisztséget. (Sőt, volt olyan időszak is, amikor éppenséggel javasolták, hogy a két tisztség egy személyben összpontosuljon, bár akkor Kosztolányiné talán nem a bérmaereszt-, hanem egyszerűen csak keresztlányának szólította volna Bözsikét.) Szokás szerint fiúnak bérmaapja, lánynak bérmaanya van, azaz Kosztolányi Dezső nem lehetett bérmaapa. (A bérmaszülő feladata segíteni a bérmaálkozót a bérmaálásra való fölkészülésben, és a későbbiek során – főleg saját példájával – keresztény hite megélésében.)

Bözsike tanulmányait az I. kerületi Krisztina téri székesfővárosi elemi iskolában kezdte, és ide járt négy évig. Ezt elvégezve az I. kerületi Koronaőr utcai székesfővárosi polgári leányiskola tanulója lett, törzslapját 1936. január 31-én töltötték ki. Az A osztályba került. Az 1935/36-os tanév első félévében magaviselete példás, a többi jegy – az elégséges éneken kívül – jeles, illetve jó. Év végére az is jeles lett. Bizonyítványát 1936. június 25-én állították ki, rájegyezve, hogy „második osztályba mehet”. Ezt azonban már Enyingen végezte a társulati iskolában, amely akkor ráadásul koedukáltan működött: fiúk és lányok vegyesen jártak oda. (Azt nem tudni, hogy a Zemberi család a szeptemberi iskolakezdésre vagy félév közben költözött oda, azaz még nyáron, tehát Kosztolányi életében, vagy csak az ő halála után. Talán a nyárvégi költözés a valószínűbb.) A második osztály első félévében szintén csak jelesek és jók vannak a bizonyítványában, év végre azonban a német és számtan tárgyak mellett elégséges, míg a testgyakorlás mellett elégtelen áll. Harmadik (37/38) első félévére visszaesett, és ekkor írásbeli dolgozatainak külalakja is az addigi „rendes” helyett „tűrhető”, de ez a gyengébb tanulmány szereplés csak átmeneti volt, mert második félévre szinte mindenből javított, és a negyedik osztályban már végig újra jeles és jó értékelések sorakoztak bizonyítványában. (Csak éppen magyarból rontott elégségesre.) Zemberi Erzsébet polgári iskolai tanulmányait 1939. június 15-én fejezte be.

Márai tehát vagy mégis nagyon rosszul emlékezett, vagy valami ok miatt mást írt. Ezt az esetleges okot ma még nem tudni. Mindenesetre a családi emlékezet szerint Zsembéri Bözsike emlékezett Máraira, de nem voltak túl jó emlékei az íróról.

A Zsembéri család tehát 1936 nyarán vagy őszén költözött el a Mikó utcából, a Balatonfőkajártól alig pár kilométerre fekvő Enyingre. A háború után közel másfél évtizeddel, 1958-ban Kosztolányi Ádám kereste meg levélben először kedves Bözsi dajkáját, érdeklődve hogyléte felől, és egy tervezett enyingi látogatást bejelentve. Bözsi erre válaszolt is, de azt a levelet nem ismerjük. Később Ádám Ausztriába költözése után Kosztolányiné folytatta a levelezést. Az érdeklődő kérdések mellett ő is egy enyingi látogatást tervezett, illetve hívta Bözsit Budapestre, látogassa meg, nála lakhat, útiköltségét is állja. Bözsi nem tudott jól írni, ezért lányának diktálta a leveleit.

A család emlékezete szerint azonban nem volt teljesen őszinte hangú a levelezés, mert Bözsi mindvégig tartózkodott Kosztolányinétól, s valójában nem is akart találkozni vele; ezért is hiúsult meg mindig a látogatás. (Ez persze Kosztolányiné részéről is igaz volt: bár azt írja egyik levelében, „az a nyolc év, amit együtt töltöttünk még jóban, fiatalságban, az nem múlt el nyomtalanul”, ő sem utazott le soha Enyingre, bár anyagi helyzeténél fogva is könnyebben megegyezhetett volna.

Bözsi, aki nemigen szeretett nosztalgiázni és beszélni erről a korszakról, pár dolgot mégis elárult, illetve utóbb kiderült. A legemlékezetesebb, mert ezt a család két tagja (Bözsi és Bözsike) is felemlgette később, hogy Kosztolányi egy alkalommal egy zsáknyi színházi ruhát vitt át a hátán Bözsikének, hogy tudjon velük játszani. Bözsike szeretett beszélgetni a költővel (ellentétben ugye Máraival). Bözsi – Kosztolányihoz hasonlóan, s a példát vélhetően onnan kapva – rajongott a kuvaszokért; csak kuvasz kutyája volt, és az egyik későbbi eb neve – ez sem lehet véletlen – Hattyú volt. Gyönyörű sütitet sütött, melyeket falun nem ismertek, mellé sokszor csinált például barackhabot, málnahabot, nyilvánvalóan ezeket Kosztolányiéknál tanulta. Az unokáját is mindig szívesen vitte Enyingen cukrászdába és könyvesboltba (!), ezt a két boltot mindig meglátogatták. Nagymamaként Bözsi egyszer „bakker” táncosnő babát varrt az unokájának; a baba persze Josephine Baker (1906–1975) francia énekes és táncművésznőről lett mintázva, és az, hogy Bözsi emlékezett rá, talán arra utal, hogy a művésznő 1928-as budapesti fellépésén Bözsi is ott volt. Mint ahogy többször emlegette Enrico Carusót (1873–1921) olasz operaénekest is. – Zsembéri János – aki nem volt fogyatékos – természetesen nagyon szerette Bözsikét és annak lányát is. – De mivel Bözsi dajka tartotta egyben a családot,

az a halála után lassan szétesett: a rokonok egy ideig még tartották a kapcsolatot (főleg leveleztek), de ma már kevésbé.

Keresztes Erzsébet 1975-ben halt meg.

Lánya, Zsemeri Erzsébet (1925–1982) az iskolák elvégzése után ügyesen varrt, de feketén (fel is jelentették emiatt). Medgyesi József (1926–1983) szerszámkészítő maróssal kötött házasságot, Székesfehérváron éltek. (Medgyesi Józsefet 1956-ban meghurcolták és bebörtönözték.) Itt született lányuk, Medgyesi Györgyi, aki az ELTE-n végzett matematika–fizika–ábrázoló geometria szakos tanárként; az ő férje lett Árvai Pál (1931–2012) középiskolai tanár, igazgató. Lányaik (Bözsi dajka dédunokái) Árvai Zsuzsa, a Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetemen végzett kertépítő mérnök, valamint Anikó, aki szintén pedagógus, Szarvason végezte el a tanítóképző főiskolát. Nővérének két, neki egy gyermeke van. És a család általa „kanyarodott” vissza az irodalomhoz: Anikónak két mesés foglalkoztató könyve jelent meg eddig, melyet Dányi Csillával jegyez társszerzőként, és amiket – érdekesség – éppen nővére illusztrált, Kugyeláné Kovács Ágnessel közösen. A Digitális Kalamáris kiadónál napvilágot látott, és a szarvasi Arborétumhoz kapcsolódó *Pepi manó meséi. Első történetek* (2017) és *Pepi manó téli meséi* (2017) elsősorban az alsó tagozatos korosztálynak szól.

Kosztolányi Dezső Mussolini-életrajz fordítása

KELETKEZÉS-, KIADÁS- ÉS BEFOGADÁS-TÖRTÉNET

„Olaszországban jártam, olasz könyvekben, olasz versekben fürdöm, s napról napra szorgalmas hangyaképpen gyarapítom a műveltségemet” – írta Kosztolányi Dezső 1907 augusztusában Juhász Gyulának, majd nem sokkal később szinte szó szerint megismételte a mondatot műfordító barátjának, Horvát Henriknek írott levelében: „Egyébként olasz könyvekben, olasz versekben fürdök, mert már folyékonyan s élvezettel olvasok.”¹⁰² Nemcsak olvasott, de írt is már ekkor olasz nyelven, ezt bizonyítja az utazásról, augusztus 1-jén Babitsnak küldött olasz nyelvű üdvözlés.¹⁰³

Ezt követően többször is elutazott Olaszországba, és egészen fiatal korától kezdve fordított a nyelvből. Ugyanakkor azért is mindent megtett, hogy saját művei megjelenjenek olaszul. Az 1928. november 20-án írta Balla Ignácnak, aki a Kosztolányi-művek ottani bevezetésében segített neki: „Én – mint tudod – az elsők között tolmácsoltam az olasz írókat. Sokat fordítottam (*Modern költők* című 3 kötetes antológiámban) *Carduccitól*, *Lorenzo Stecchettitől*, *Paolo Buzzitól* stb. stb. Újabban *Pascoli* verseit tolmácsolom, akit rajongva tisztellek. Sarfatti könyve, a *Dux* (Mussoliniról) az én fordításomban jelent meg, tavaly, az *Egyetemi Nyomda* pompás kiadásában.”¹⁰⁴ Ebben az önjellemzésben fontos szerepet kapott a Mussolini-életrajz magyarítása, aktualitása és irodalompolitikai szerepe miatt is.

Kosztolányi legújabb, és legrészletesebb életrajzában a fordítás történetéről ennyi olvasható: „Miután 1927-től Magyarországon már nem csak a kordivat, de a politikai érdekek is Mussolini népszerűsítését diktálták – akit ekkor még a nyugati nagyhatalmak is komolyan támogattak –, Sarfatti életrajzát 1927-ben és 1930-ban magyarul is kiadták, Kosztolányi Dezső fordításában. A kötet megjelenése meglehetősen gyorsan zajlott: az április elején aláírt olasz-magyar megállapodás után egy hónappal már hirdette is a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének közlönye.”¹⁰⁵ Bár az utóbbi mondat kissé

¹⁰² Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*. Sajtó alá rend.: Réz Pál. Bp., 1996. Osiris. 129., 130.

¹⁰³ I. m. 129.

¹⁰⁴ Bíró-Balogh Tamás: „A véres költőt a te baráti fáradozásod Italában is diadalra juttatja” Kosztolányi Dezső és Balla Ignác. Jelenkor, 2008. szept. 938–957.

¹⁰⁵ Arany Zsuzsanna: *Kosztolányi Dezső élete*. Bp., 2017. Osiris. 300.

összemosza az eseményeket, a korabeli sajtóhíradásokból elég jól rekonstruálható az a folyamat, melynek végén Sarfatti könyve – Kosztolányi által – magyarul is megszólalt.

Szegedy-Maszák Mihály és Arany Zsuzsanna is számba veszi a magyar változat előtti más nyelvű kiadásokat: az 1925-ös angol (*The Life of Benito Mussolini*), majd az 1926-os olasz (*Dux*) megjelenés után adták csak ki a *Mussolini életét*.¹⁰⁶ Mindez igaz, csak hogy elkerülte figyelmüket, hogy a kötetnek 1926 őszén volt egy német kiadása is (*Mussolini. Lebensgeschichte*), és ez éppen Kosztolányi munkája szempontjából fontos.

Kosztolányi, aki újságíróként is napi frissességgel követte a híreket, és már 1924-ben írt Mussoliniról, nyilvánvalóan figyelemmel kísérte az új életrajz állomásait. A trianoni döntés által nemzeti érzékenységében és személyes érzéseiben is sértett Kosztolányi mindvégig szimpatizált a revíziós törekvésekkel (1920-ban ő szerkesztette „az első magyar irredenta antológiát”, a *Vérző Magyarországot*, melynek második, átdolgozott kiadása 1928-ban jelent meg), ismerte a magyar revíziós politika mellé álló olasz diktátor életét és munkásságát, politikáját, és – mint a későbbiekben szó lesz róla – a többi Mussolini-életrajzról is tudott.

Sarfatti művéről már az első, angol kiadás kapcsán tudomást szerzett a magyar közönség. „Margherita G. Sarfatti megírta a Duce életrajzát s a könyvhöz Mussolini írt előszót”, olvasható a szűkszavú híradásban, amely valójában nem más, mint a kötetben közölt Mussolini-ábrázolásokból álló összeállítás alatti képaláírás.¹⁰⁷ Egy tíz évvel későbbi cikkből azt is meg lehet tudni, hogy ez a Londonban megjelent életrajz „egyenesen az angolok részére készült. Olaszul csak azután kibővítve, új részletekkel felfrissítve és elmélyítve, csaknem egészen újraírva adták ki.”¹⁰⁸ Ez az olasz – „javított és bővített” – kiadás 1926 nyarán jelent meg, és a magyar sajtó ebből már szöveges részleteket is közölt, zsidó és antiszemita napilapban egyaránt.¹⁰⁹ Még a német kiadás előtt, de attól vélhetően nem függetlenül adott hírt a könyvről a liberális *Pesti Napló*: „Margherita Sarfatti olasz író nő most adta ki Mussolini életrajzát. Erről a biográfiáról köztudomású, hogy félig-meddig hivatalos karaktere van. Az életrajz nem tartalmaz sok új adatot, de kétségtelenül érdeklődésre számíthatnak azok a részek, amelyeket az olasz író nő Mussolini irodalmi működéséről írt” – tudósít nem kis iróniával a lap, majd még inkább hasonló szellemben folytatja. Mert Sarfatti könyvéből az is kiderül, hogy „a Duce 1908-

¹⁰⁶ Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, 2010. Kalligram.

¹⁰⁷ Esti Kurír, 1925. okt. 31. 8.

¹⁰⁸ K. M. [Kállay Miklós]: *Margherita Sarfatti, a Duce legtokéletesebb életrajzának ünnepelt szerzője Budapestre jön*. Nemzeti Újság, 1936. márc. 29. 16.

¹⁰⁹ „Se pénzem, se cipőm, se ágyam.” „Csak egy asszony ismeri...” *Mikor Mussolini éhezve, egy híd alatt aludt, Margherita Sarfatti, Mussolini régi szerelme, könyvet írt a Ducéről.* — *Mussolini kiadatlan levele*. Újság, 1926. júl. 10. 6. és *A fálusi kovács fiának regénye: tanító – tolonc – diák – lapszerkesztő – diktátor. Megjelent Mussolini első hiteles életrajza*. Új Nemzedék, 1926. júl. 11. 4.

ban egy disszertációt készített, amely a Messiás-éposz költőjét, Klopstockot ismertette. A disszertáció címe: *Sulla poesia di Federigo Klopstock*. Kétségtelen, hogy ez a dolgozat is elárulja az olasz diktátor később megnyilvánuló rendkívüli energiáját, hiszen Klopstock végtelen hosszúságú *Messiását* még a legszorgalmasabb német filológusok is alig tudják végigolvasni.”¹¹⁰

A német fordítás 1926. november végén jelent meg a lipcsei List-Verlag kiadásában, *Mussolini* címen. A *Miskolci Napló* (!) egy héttel később nemcsak hogy hírt adott róla, de mivel – mint írják – a lap „bécsi szerkesztőségének módjában van még a könyv megjelenése előtt néhány érdekes és jellemző részletet elsőként nyilvánosságra hozni”, közöltek is belőle.¹¹¹ Az ő értelmezésükben a kötet valójában önéletrajz, mert bár a könyvön Margherita Sarfatti neve szerepel szerzőként, de ő „tulajdonképpen csak keretet adott Mussolini feljegyzéseinek és leveleinek”. Erre utal az is, hogy „az előszót szintén Mussolini írta”. (Ezért is Mussolini a közlemény szerzője.) Egy héttel később már hirdették a német kiadást „Mussolini. Lebensgeschichte. / Mussolini életrajza. Mussolini útja a kőművestől a diktátorig. Írta Margherita Sarfatti. Az első teljes német könyv Mussolini életéről. Izgalmas, megragadó, csodálatra készítő! Egészvászonkötésben: 168.300 K. Kapható Az Est könyvkereskedéseiben.”¹¹²

A magyar kiadás bejelentésére sem kellett sokat várni. Újabb egy hét múlva, 1926. december elején adták hírül, hogy „Mussolini egyetlen hiteles életleírása megjelenik legközelebb a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadásában. Sarfatti asszony, Mussolini titkárnője rendezte sajtó alá, maga a diktátor írt hozzá facsimilében közölt előszót, melyben kijelenti, hogy »questo libro e mia vita«, »Ez a könyv tartalma az én életem útja a kőművességtől a hercegi diktátorig«. – Sokféle Mussolini-könyv jelenik meg nap-nap után a könyvpiacon, de tárgyi hitelesség, a tartalom gazdagsága és érdekessége szempontjából csak a Sarfatti asszonyé bír jelentőséggel. A magyar kiadás előtt a német és az angol kiadás óriási könyvsikert ért el.”¹¹³ Mint látható, kiadója ekkor már volt a tervezett kötetnek – fordítója még nem. Talán már ekkor felkérték Kosztolányit, talán csak valamivel később, az viszont bizonyos: a hónap végén már tényként közölték a többi részlettel együtt a fordító nevét is. „Mussolini személyesen ír bevezető sorokat az életrajzát ismertető mű egyetlen jogosított magyar kiadásához. E tekintetben az Egyetemi Nyomda felkérésére Zambra Alajos egyetemi tanár közvetítésével

¹¹⁰ *Mussolini tanulmánya Klopstockról*. Pesti Napló, 1926. nov. 12.

¹¹¹ Benito Mussolini: *Kőműveslegényből diktátor*. Miskolci Napló, 1926. nov. 20. 3.

¹¹² Magyarország, 1926. nov. 28. 18.

¹¹³ Budapesti Hírlap, 1926. dec. 4. 7.

Durini di Monza gróf személyesen intézkedik. *A magyar kiadás irodalmi értékét biztosítja, hogy az olasz szöveg fordítását Kosztolányi Dezső vállalta.* Mussolini életrajza mind angol, mind német kiadásban nagy könyvsikert ért el és a magyar kiadás értékét csak növelni fogja az eddig kiadatlan illusztrációk nagy száma is. A könyv rövidesen a könyvpiacra kerül.”¹¹⁴

Kosztolányi lapja, a *Pesti Hírlap*, és mellette még több jobboldali napilap 1927. március 1-jén közölte a hírt, miszerint a fordítás elkészült, és a Duce egy saját kézzel írt sorral hitelesítette a magyar kiadást: „Ez a könyv tartalmazza életem. / Ezzel a sorral hitelesíti Mussolini életének egyetlen jogosított leírását, mely a közeljövőben jelenik meg a magyar könyvpiacra a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadásában. Sarfatti asszony szinte drámai erővel eleveníti meg ebben a művében Mussolini kivételes egyéniségének változatos pályafutását. Az olasz eredetinek magyarra való átültetését Kosztolányi Dezső végezte művészi gondnal, s a számos eredeti illusztrációval ékesített, mintegy húsz ív terjedelmű mű jelentőségéhez lesz méltó külső köntöse is.”¹¹⁵ Maga a könyv pedig éppen egy hónappal később látott napvilágot; legalábbis az első híradás április 1-jén jelent meg róla, a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdát is felügyelő Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium lapjában.¹¹⁶ A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének hivatalos közlönye, a *Corvina* késett egy kicsit a megjelenés tényének közreadásával: abban csak május 8-án tüntették föl az életrajzot a kapható könyvek között.

Margherita Sarfatti *Mussolini élete* című kötete tehát 1927. április 1-jén jelent meg Budapesten a Király Magyar Egyetemi Nyomda kiadásában, 286 oldalon 8 táblányi képanyaggal. A kötetet Kosztolányi Dezső fordította. Bevezetését Zambra Alajos, előszavát Benito Mussolini írta. Megjelenésekor így hirdették: „A gyönyörű díszkötésű, 286 oldalas hatalmas kötet ára 25 pengő. Kapható részletfizetésre is. A legérdekesebb és legaktuálisabb olvasmány,” és hogy ez az „egyedül hiteles és jogosított magyar kiadás”. Két kötésváltozatban látott napvilágot: egy amatőr félvászon és egy díszes félbőr borítású széria készült belőle, előbbi – kiadói tokkal – 20, utóbbi pedig az aranyozással 25 pengőbe került. Igazat kell adni Arany Zsuzsannának, aki úgy véli, hogy a kötet kiállítása „egyértelműen igazolja reprezentációs voltát és propagandisztikus céljait”.¹¹⁷ (Abban viszont téved, hogy két kiadása lenne az életrajznak: az általa leírt 1930-as második kiadásnak sehol sem találni nyomát, az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa sem ismeri.)

¹¹⁴ Budapesti Hírlap, 1926. dec. 31. 8. A hír több napilapban is megjelent. – A kiemelés tőlem: BBT.

¹¹⁵ Pesti Hírlap, 1927. márc. 1. 11.

¹¹⁶ Hivatalos Közlöny, 1927. ápr. 1. 70.

¹¹⁷ Arany Zsuzsanna: *Kosztolányi Dezső élete*, 300–301.

A kiadói kartontokban árult, olcsóbb, de ritkább változat – ahogy az előzéklapon olvasható – „a Könyvbarátok Szövetsége számára készült”. Ez a szintén a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdához kötődő társaság éves tagdíj ellenében különféle „könyves” kedvezményekhez juttatta tagjait. Az „1927. évi első tagilletménye” például éppen a *Mussolini élete* volt, amelyet megjelenésekor a tagoknak elküldtek, a toborzás során belépő új tagok pedig „nyomban megkapták”. Az illetménykötet mellett olcsóbban is vehették meg a kiadványt: a félvászon kötéssel 20 helyett 12, a félbőr változatot 25 helyett 16 pengőért. Mindezekről az akciókról a szintén a KMENY kiadásában megjelenő *Diáriumban* lehetett olvasni: pl. rendszeresen hirdettek olvasásnépszerűsítő programokat, ahol a Szövetségen belül rendelt – és persze KMENY-kiadású – könyvek megvásárlása után pontszámokat kaptak, melyeket összegyűjtve újabb kedvezményekben részesültek.

Kosztolányi nemcsak az akkori magyar irodalom egyik meghatározó alakja, fordítója, az olasz irodalom ismerője, a revíziós törekvések támogatója és jobboldali ember volt – ráadásul olyan, aki „látta Mussolinit” –, hanem ekkor már kapcsolatban állt a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdával is. Mert bár az *Alakok* című kötete 1929. május 22-én jelent meg a KMENY gondozásában,¹¹⁸ egy eddig publikálatlan levél tanúsága szerint annak, pontosabban a leendő kötet korai változatának kézírata már 1926 vége felé a kiadóhoz került. Kosztolányi írta Czakó Elemérnek, a KMENY igazgatójának:¹¹⁹

Budapest. 1927. X. 9.

Méltóságos uram,

az Alakok című könyvem kézírata immár egy éve hever az Egyetemi Nyomda igazgatói irodájában. Minthogy a sorozatot már befejeztem s a nálatok lévő arckép-csarnokot újakkal tudnám kiteljesíteni, kérdést intézek hozzád, igen tisztelt és nagyrabecsült barátom, hajlandó volnál-e a kötetet karácsonyra kihozni? Nekem ezúttal érdekem, hogy munkám mielőbb a könyvpiacra kerüljön. Amennyiben a vezetésed alatt álló vállalat közben letett volna a könyv kiadásáról, kérlek légy szives erről értesíteni, hogy idejekorán rendelkezhessek, mert munkámra több kiadó is számot tart.

Vagyok tisztelőd és kész híved:

Kosztolányi Dezső

¹¹⁸ Pesti Hírlap, 1929. máj. 22. 15.

¹¹⁹ MTA KIK Ms 5519/2.

Az *Alakok* kéziratáról való megállapodás és a Sarfatti-fordítás időben közel van egymáshoz: mint tudni lehet, az *Alakokat* 1926-ban és 1927-ben (sőt 1928-ban) sem adták ki, de íróját 1926 decemberében fölkérték egy vaskos kötet fordítására, és mivel kormányzati „propagandacélú” kiadványról volt szó, valószínűleg elég bőkezű tiszteletdíjat kínáltak föl munkadíjként. És bár Kosztolányi a próza- és drámafordításait sosem tartotta egyenértékűnek a versfordításokkal, minden bizonnyal jó érzéssel olvasta a kötetéről szóló ismertetések dicsérő szavait.

A *Budapesti Hírlap* recenzense amellet, hogy már az életrajz leendő második kötetét vizionálja, „mely Mussolini ezután felviharzó világpolitikai cselekményeit fogja egykor megörökíteni”, dicséri a fordítást és a kiadást: „*Kosztolányi Dezső művészi fordításában* olvassuk a vezér életrajzát. Az egyetemi nyomda ezzel a mesés szép kötettel a mai idők legizgalmasabb olvasmányát teszi a magyar asztalokra, olyan pillanatban, mikor minden magyar ember tekintete Rómát öleli körül.”¹²⁰ A *Nemzeti Újság* kritikusa nem fukarkodott az elragadtatott mondatokkal: szerinte Kosztolányi magyar változata jobb, mint az eredeti. „Rengeteg apró intimitás, személyes megfigyelés, Mussolininak ismeretlen kijelentései és levelei, fényképei és autogramjai teszik ezt a könyvet szenzációs erejű olvasmánnyá. *Kosztolányi Dezső briliáns fordítása még az eredeti olasz szövegnél is színesebb és megkapóbb*, a könyv kiállítása pedig – dicséretére az Egyetemi Nyomda vezetőségének – messze fölülmúlja az eredeti olasz kiadást. Hallatlanul érdekes Mussolininak a könyv elé írt előszava, egy hatalmas gránitból faragott lélek megrázó erejű vallomása: pompás és káprázatosan színes nyitánya a könyvnek, amelynek magával sodró lendülete és lebilincselő érdekessége az első laptól az utolsóig maradandó élményt és felejthetetlen emléket jelent.”¹²¹ Az *Újság* cikkírója aktualizálja az életrajzot. Miután idézi Mussolini előszavának utolsó mondatát – „De mindezzel majd holnapi életírómnak kell foglalkoznia.” –, elgondolkozik rajta: „A holnapi életírónak. Mi már e mondatok keltének idejéhez képest félig-meddig azok vagyunk, s Mussolini jelentősége a Sala della Vittoria-beli jelenet óta, melyről csak most tudósítottunk, ugyancsak megnövekedett szemünkben. Ez életírás hőse új színben áll előttünk, oly alakként, mely belép sorsunk mozgatói közé.” (És hogy mennyire igaza volt, azt a történelem igazolta.) A fordítást és a kiadást azonban ő sem hagyja említetlenül: „M. G. Sarfatti életrajzi művét *Kosztolányi Dezső* szólaltatta meg nyelvünkön szép magyarsággal s a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda

¹²⁰ (s. k.): *Mussolini élete. M. G. Sarfatti könyve*. Budapesti Hírlap, 1927. ápr. 6. 7. (A kiemelések tőlem – BBT.)

¹²¹ K. L.: *Mussolini élete. Megjelent magyarul Sarfatti asszony híres könyve: a „Dux”*. Nemzeti Újság, 1927. ápr. 3. 25.

adta ki azzal a nagy ízléssel, mely ez ősi műintézet minden kiadványára reáüti bélyegét.”¹²² A recepció egyedüli tagjaként csak a *Magyar Hírlap* közleménye szól arról, hogy másképp látják a dolgot, mert másra – Mussolini veszélyes politikai váltására – figyeltek. A cikk maga nem más, mint egy valamivel több mint kéthasábnyi szemelvénygyűjtemény, amelyet „minden megjegyzés nélkül” közöltek, de a végére mégis odaírták meglehetősen ironikus értelmezésüket: „a vastag kötetnek mindenestre érdeme, hogy Mussolini lelkiállapotainak, véleményeinek és meggyőződéseinek változásait egy grafikon pontosságával rajzolja meg és főként az itt is felsorolt aforizmákon keresztül megmutatja Mussolini egész lelki és erkölcsi nagyságát”.¹²³ (Ezek a sorok pedig a mai olvasóban Örkény István *Egy magyar író dedikációi* című későbbi egyperces novelláját idézhetik fel.) A kommentárt talán Zsolt Béla írta; a lap munkatársai közül ő bizonyosan olvasta a kötetet, mert később is visszatért rá, hasonló ironiával. Egy 1928-as vezércikkében Mussolini egy – természetesen elképzelt – álmát írja le, s annak kapcsán jegyzi meg: „Signorina Sarfattinak joga van letagadni, hogy vannak pillanatok, amikor Mussolini nem virraszt ébren az olasz hajó árbockosarában, ám mi régi bálványrombolók vagyunk s így leleplezhetjük: igenis, aludt, mégpedig ugyanúgy, mint egy közönséges liberális vagy szocialista. Lehunyta szemmel és némi zörejek kíséretében.”¹²⁴

*

Itt érdemes megjegyezni, hogy ekkoriban valóban sok könyv jelent meg Mussoliniról; másfél évvel később pl. egy *Mussolini gondolatai* című szemelvénygyűjtemény, amely a Duce elmondott beszédeiből szemezgetett részleteket. Bethlen István írt hozzá előszót, és dr. Miklós Elemér, „a magyar-olasz kapcsolatok régi kiváló művelője” fordította magyarra.¹²⁵ Mivel ebben többször is a *Dux* az idézet forrása, és az idézeteket Miklós (újra) lefordította – mert vélhetően nem használhatta az „egyedül jogosított” magyar kiadást –, szemléltetni lehet a Kosztolányi magyarításától való eltérést. Csak két részlet illusztrációnak.

Miklós Elemér Mussolinija mondja: „Dante nagy, mert ismeri azt, amit a legtöbb író nem ismer, hogy a szavak: élő lények. Ő a szavakat mozgathatja, összeállíthatja és szétszedheti, hogy belőlük bizonyos képek és hangok harmóniáját vonja ki, de sohasem felejt el, hogy

¹²² (-a.): Újság, 1927. ápr. 14. 10.

¹²³ *Mussolini élete szemelvényekben és aforizmákban*. Magyar Hírlap, 1927. ápr. 3. 2.

¹²⁴ Zsolt Béla: *Mussolini álma*. Magyar Hírlap, 1928. febr. 12. 1.

¹²⁵ *Új magyar könyv Mussoliniról. Gróf Bethlen István előszavával*. Pesti Hírlap, 1928. nov. 11. 35.

mindenik szó: egy élő lény. Amikor leírom azt a szót, hogy »csillagok«, ezekkel a betűkkel nem holt jeleket írok le. Ezek egy szerves fogalmat képeznek. A szó az élet varázslata.”

Kosztolányi: „Dante nagy, [...] mert ő tudja azt, amit sok író nem tud, hogy a szók élőlények. Amint szavait mozgatja, ide-oda rakosgatja, hogy muzsikát, képeket teremtsen általuk, sohase felejt, hogy minden szó lelkes, eleven teremtvény. Ha leírom ezt a szót: csillagok, akkor e nyolc betűvel nem holt jeleket írok a papírra. Ezek a betűk élő, szerves valamit hoznak létre. A szó: az élet varázslata.”

Egy másik idézet Miklós fordításában: „Önök tudják, hogy mennyire tisztetem a hírlapírást, és azt be is bizonyítottam. Azonban azt kívánom, hogy a hírlapírás számot vessen bizonyos elkerülhetetlen történelmi tényekkel. Azt kívánom, hogy a hírlapírás együtt dolgozzék a nemzettel. Sok rokonszenvvel és testvéri érzéssel mondom nektek, hogy szedjétek össze a bátorságokat, mert nem tudom, hogyha nem is a tarsolyotokban, de a szerkesztőségi tarsolyok között nincs-e elrejtve számotokra a jövő márciusa?”

Kosztolányinál ugyanez: „Önök tudják, hogy mindig nagyra becsültem az újságírást, s ezt be is bizonyítottam. Ezúttal csak azt kívánom, hogy az újságírás számoljon a történelmi szükségességekkel, bizonyos történelmi követelményekkel. Csak azt kívánom, hogy az újságírás a nemzettel együtt dolgozzék. Baráti, testvéri azt a tanácsot adom önöknek, hogy legyenek bátrak, mert minden újságíró magánál hordozza a márciusot, ha nem is a bornyújában, de az aktatáskájában.”

*

A *Mussolini élete* a háborút követően, 1945 nyarán „természetesen” tiltólistára került: mint a „fasiszta szellemű, szovjet-ellenes és antidemokratikus” munkák egyikét, „az orosz-magyar fegyverszüneti egyezmény 16. pontja értelmében beszolgáltatandó és megsemmisítendő sajtótermékek” közé sorolták.¹²⁶ Ugyanekkor ugyanerre a listára került a Kosztolányi szerkesztette *Vérző Magyarország* című antológia is.

Ezután évtizedekig nem beszéltek róla. És bár idővel történelmi szakkiadványok kezdték forrásként használni, a mű – és a fordítás – értékelése elmaradt.

A rendszerváltás után az egykor betiltott sajtótermékek megmaradt példányai mint ritkaságok bukkantak fel újra az antikvár könyvkereskedelemben. (Pult alól bizonyára ezt is be

¹²⁶ A fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke. Szeged, 1945. Hírlapkiadó Kft. 20.

lehetett szerezni mindig, mint a *Mein Kampf*ot.) 1990 után leginkább már csak árveréseken tűnik föl belőle egy-egy tétel, általában a bőrkötéses, nagyobb szériában nyomott változatból.

Kosztolányi által dedikált példányt nem ismerünk belőle – mint ahogy egyetlen prózafordításából sem –, és nem is valószínű, hogy egyáltalán létezett ilyen. Viszont egy különleges darab létéről van adat: ezt a magyar miniszterelnök felesége kapta Rómában az írónőtől. Egy sajtótudósítás adott hírt arról, hogy 1927. április 9-én „délután 4 órakor Bethlen Istvánné grófné fogadta Margherita Sarfatti olasz írónőt, aki szép dedikációval ellátott példányt ajánlott fel a grófnénak Mussoliniról írt könyvéből.”¹²⁷ Ez a darab azonban jelenleg ismeretlen: talán megsemmisült vagy lappang valahol.

SARFATTI ÉS A MAGYAROK

Arról nincs adat, hogy Margherita Sarfatti a könyv hazai megjelenése előtt járt volna Magyarországon; mert bár a Duce életrajza kapcsán többször is leírták róla a magyar sajtóban, hogy Sarfatti „ismert írónő”, korábban nem cikkeztek róla, más nem jelent meg tőle.

A *Mussolini életével* azonban az egy csapásra ismertté vált szerző kedvelt alakja lett a hírlapoknak, írtak újabb könyveiről, többször készítettek vele interjút, sőt, a kötet megjelenése után pár hónappal még azt is megírták róla – Kosztolányi lapjában –, hogy 1927 júliusában a világ legszebb nyakkendője kiválasztásakor „az olaszok közül a pályabírók között szerepel Margherita Sarfatti, a *Duce* című könyv világhírű írója”.¹²⁸

Új könyvéről, az 1929-ben megjelent *Il Palazzone* című regényről is hírt adtak – igaz, a liberális *Magyar Hírlap* meglátta a magát történelmi regénynek beállító műben az aktualizálást: a szerelmi történet szereplői – írják – „minden erejükkel igyekeznek befolyjni az események irányításába, azoknak az eseményeknek az irányításába, amelyek a mai Olaszországot létrehozták. Ilyenformán tehát bizonyos mértékig *politikai tendenciája is van Sarfatti asszony regényének*. Hogy milyen, azt nem nehéz kitalálni. Bizonyos élel írja le a háború előtti állapotokat és helyezi velük szembe Mussolini Olaszországát.”¹²⁹

1931-ben Rómában készítettek az írónővel interjút. A szélsőjobboldali napilap – Kosztolányi korábbi munkahelye – cikkében leírják azt a kevésbé közismert jellemzést is,

¹²⁷ *A római magyar követ estélyén. Gróf Bethlen István és Bethlen grófnő a római diplomáciai és politikai világ központjában.* Pesti Hírlap, 1927. ápr. 10. 3.

¹²⁸ „A világ legszebb nyakkendője.” *Írók, művészek, tudósok, kritikusok döntenek el, hogy melyik a világ legszebb nyakkendője.* Pesti Hírlap, 1927. júl. 13. 8.

¹²⁹ *Mussolini életrajzirónőjének új regénye.* Magyar Hírlap, 1929. szept. 22. 25.

miszerint „Sarfatti asszony igazi jelentősége a műkritikában mutatkozik. Szerkesztője a Popolo d'Italia-nak, a legnagyobb olasz napilapok egyikének. Ennek a hasábjain jelennek meg a modern olasz képzőművészetről írott kritikai essay-jei. Általánosan elismert tény, hogy a mai olasz művészeti irányzat kialakulásában nagy része van Margherita Sarfatti tollának és szalonjának. Kiállítások megrendezését beszélik meg vele, tanácsot és támogatást kérnek tőle festők, szobrászok és írók.”¹³⁰ Így tehát nem csoda, ha szalonjában sok régebbi és kortárs műalkotás lóg a falakon. De ezeken kívül „a szoba tele van Mussolini saját kezűleg dedikált fényképeivel. Különösen kedves az egyik, amelyik tanúságot tesz a Duce humoráról és közvetlenségéről: Egy parádés felvonulás élén halad Mussolini, a miniszterek társaságában. Egyesek fölé odaírta a nevüket, és a saját alakja, fölé egy nagy kérdőjelet tett. Lent pedig ezt írta: »Hát ez kicsoda?«” Ugyanezt – a képgyűjteményt, és nem Mussolini állítólagos humorát – megerősíti egy későbbi cikk is: „Gyönyörű képek, szobrok, japán műtárgyak töltik meg a lakást és négy nagy szobát foglal el a többezer kötetre menő könyvtár. Picasso, Ranzoni, Tosi és Furni festményei alatt az érdekes Medardo Rosso szobrai állnak és egy kis szekrénykén az olasz királyné, Mussolini és d'Annunzio dedikált arcképe.”¹³¹

Ebben az 1931. májusi beszélgetésben Sarfatti beszélt a magyarokról is. Egyrészt rokonszenvét fejezte ki, ugyanakkor egy jövőbeli magyarországi utazást is említett: „Szeretem a magyarokat – mondta Margherita Sarfatti. – Lelkes hazafiak és kiváló katonák. Nem tehetnek róla, hogy Ausztria mellett kellett ellenünk harcolniuk. És hogy harcoltak! [...] Azok a magyarok, akikkel eddig találkoztam, mind rokonszenves, derék emberek voltak. Most a hazájukban fogom őket megismerni. Előre is a szimpátiámat és jókívánataimat küldöm nekik.”

Erre a magyarországi látogatásra pontosan egy évvel később került sor. Ekkor Sarfatti már mint valóban ismert író nő érkezett Magyarországra, és ekkor – bár közvetlen adat nincs rá, mégis kijelenthető – találkozott fordítójával, Kosztolányival is.

1932. május 14. és 20. közt ugyanis Budapesten rendezték meg a Nemzetközi Pen Club az évi világtalálkozását. Számos országból érkeztek írók a magyar fővárosba. A kongresszust jelentős részben Kosztolányi Dezső szervezte meg; ő 1930 decemberétől volt a Magyar Pen Club elnöke, 1932. márciusi lemondásáig. Nem sokkal később irodalompolitikai okok miatt közel harmincadmagával kilépett ugyan a szervezethez, de éppen a kongresszus megtartásának érdekében részt vett az ún. igazgatóság munkájában. Így tehát nem tagként, és csak félig-

¹³⁰ Radits Margit dr.: *Róma leghíresebb művészeti és irodalmi szalonjában. Egy óra Margherita Sartattinál, Mussolini életrajzírójánál.* Új Nemzedék, 1931. máj. 17. 5.

¹³¹ Barcz Imre: *Látogatás Olaszország legérdekesebb asszonyánál, Mussolini életrajzírójánál, Margherita G. Sarfattinál.* Pesti Napló, 1933. jún. 4. 35–36.

meddig formálisan volt jelent a kongresszuson, valójában persze nagyon is: több külföldi szerző az ő személyes meghívására és közbenjárására jött el Magyarországra, Kosztolányi pedig „mindent elkövetett, hogy a budapesti világkongresszus lehetőleg zökkenőmentes legyen. Részt vett a külföldi írók fogadásában, többeket kedvesen vendégül látott otthonában”.¹³² Nehéz elképzelni olyan forgatókönyvet, hogy Kosztolányi ne találkozott volna egy általa fordított könyv ekkor már világhírű szerzőjével valamelyik programon.¹³³

A napisajtó elragadtatott szavai szerint Margherita Sarfatti a kongresszus „egyik legérdekesebb feje”, akinek „szemében megértés és tűz. Kifejezésében lobogó akarat és energia. Beszédében muzsikás szavak, a földközi tengeri fajta színes, nagy zengzetektől csendülő és mégis acélos költészete. Robusztus századok klasszikus tradícióin akar újat, merészet és nagyot teremteni. Ennek a teremtő akaratnak szinte emberfölötti megtestesülését látja Mussoliniban, akinek csodálatos művészettel megírt életrajzában mélyen zengő himnuszokat, a repülőgépek kemény és mégis vérforraló zajával szárnyaló ódákat írt a novecento méhében ébredező mágikus erőkről. / Azóta ismeri az egész világ. Ezt a könyvet minden nyelvre lefordították. Nálunk Kosztolányi Dezső költői átültetésében jelent meg.”¹³⁴

Már az érkezése is hírértékkel bírt. „A Pen Club üléseivel kapcsolatban említjük meg, hogy Margherita Sarfatti, a híres olasz író, a *DUX* című ismert Mussolini-könyv szerzője repülőgépen szombaton este Budapestre érkezik, részt vesz a kongresszuson és a Korvin Mátás-társaságban előadást tart.”¹³⁵ adta hírül a jobboldali sajtó egyik napilapja. Az író talán maga sem gondolta volna, hogy a magyar légtérben olyan élményben lesz része, amit a magyar sajtó még négy évvel később is emlegetni fog: „repülőgépen érkezett ide s a májusi virágpompába borult Budapest, a tündéri két part közben a Duna fényárban tündöklő szalagjával olyan mély benyomást gyakorolt rá, hogy szinte megmámorosodva hallgattuk, mikor ennek az érkezésnek feledhetetlen szépségét akkori előadásának bevezetésében a D'Annunziók és az Ada Negrik költői lendületével elmondotta.”¹³⁶ Ekkor, egy egykorú tudósítás szerint „költői leírását adta annak a képnek, amelyben Budapest előtte a repülőgép magas távlatából először kibontakozott. Mennyi költői bensőség, mennyi izzó szín, mennyi

¹³² Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi és a Pen Club válsága*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1962. 2. sz. 209–213.

¹³³ A világkongresszus eseménytörténetét lásd: Csapody Miklós: *A Magyar Pen Club története*. Bp., 2016. Magyar Pen Club. I: 59–146.

¹³⁴ Kállay Miklós: *Az olasz novecento és a fiatal magyar festőművészet. Margherita Sarfatti a veneziai magyar kiállításokról s a római magyar Akadémiáról. Beszélgetés Mussolini életrajzírójával*. Nemzeti Újság, 1932. máj. 22. 13.

¹³⁵ *Hivatalosan is visszautasítják Kéthly Anna vádjait a Pen Club ügyében. A külügyminisztérium egyáltalán nem foglalkozott a Pen Club eseményeivel*. Nemzeti Újság, 1932. máj. 14. 9.

¹³⁶ K. M. [Kállay Miklós]: *Margherita Sarfatti, a Duce legtokéletesebb életrajzának ünnepelt szerzője Budapestre jön*. Nemzeti Újság, 1936. márc. 29. 16.

káprázatos csillogás, mennyi; lenyűgöző monumentalitás volt ebben a képben. Valóságos illusztrációja volt a klasszikus szintéziseket kereső, a három dimenzió plasztikusságával beszélő, a nagy egységek és harmóniák mágikus vonzását sugárzó új novecentista formanyelvnek. Taps zúgott fel ezután a szavak színeiben lángoló magyar tájkép után, s a hallgatóság érezte, hogy ez az esztéta a szakértő tudós beavatottságán messze túl, a misztikus összefüggéseket is megérző intenciójával és szeretetével szemléli a művészi alkotásokat.”¹³⁷

Hogy milyen volt ez „a szavak színeiben lángoló magyar tájkép”, a jelenlévők hallhatták – és a franciául tudó érdeklődők el is olvashatták. Sarfatti az előadás bevezető részét később ugyanis esszében írta meg, s az megjelent a *Nouvelle Revue de Hongrie* következő számában, *Budapest, la dame du Danube* címmel.

Sarfatti 1932. május 20-án, a kongresszus zárónapján tartotta meg az olasz Novecento művészetéről szóló előadását a Korvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesület szervezésében. Egy tudósítás szerint „az Akadémia üléstermét ez alkalommal zsúfolásig megtöltötte az előkelő közönség. Berzeviczy Albert elnök hangsúlyozta, hogy Magyarország az a nemzet, amelyik legjobban megérti az olasz szellemet, majd olaszul üdvözölte a kiváló előadónőt és méltatta esztétikai munkásságát. Sarfatti asszony előadása során hódolatának adott kifejezést a magyar kultúra iránt, majd azt magyarázta, hogy a *Novecento XX.* századot jelent s egy művészcsoporthoz és stílus megjelölésére szolgál, mely a modern művészeti áramlatokat foglalja magában. Az olasz Novecento művészcsoporthoz a dicsőséges hagyományhoz nem pusztán retorikai gyakorlatból fordul, hanem azért, hogy azt megújítva folytassa. Nem hiába nevezi Dante és Leonardo a művészetet a természet leányának és Isten unokájának, mert az igazi nagy olasz művészet saját világot teremt magának. Végül hangsúlyozta, hogy a modern művésznek erkölcsi mecénásokra is szüksége van és lelkesítő elismerésre. A hallgatóság hosszasan ünnepelte Sarfatti asszonyt érdekes előadásáért, melyért az illusztris előadónak Berzeviczy mondott köszönetet.”¹³⁸

A magyar olvasók nagy valószínűséggel ekkor tudhattak meg a legtöbbet az olasz írónőről. Kállay Miklós már idézett cikke – egy nagyinterjú – sok részletet elárul Sarfatti magyarokhoz való viszonyáról és tudásáról. „Jól ismerem a fiatal magyar festőket a veneziai kiállításokról, a római kiállításról és a római magyar akadémiából. Egyes nevek is emlékszem. Aba-Novák, Szőnyi István, Molnár C. Pál neve jut hirtelen eszembe. Nagyon szeretem és értékelem az új magyar művészi törekvéseket. Azt hiszem, hogy ebben az új

¹³⁷ Kállay Miklós: *Az olasz novecento és a fiatal magyar festőművészet.*

¹³⁸ *Sarfatti asszony előadása.* Pesti Hírlap, 1932. máj. 21. 7.

művészi fejlődésben fontos szerepet fog betölteni a római magyar akadémia, amelynek igazgatója, Gerevich Tibor dr. szerencsés kézzel teremti meg a magyar–olasz közeledést kulturterületeken is. / Már előadásomban rámutattam arra a nagy mozgalomra, amelynek célja a visszatérés a klasszicizmushoz. Nem a klasszicizmus formáihoz, mert az új törekvések a maguk új formanyelvén kívánnak beszélni, hanem inkább a klasszikus szellemhez, amely a nagy stílusokat, az élő valóságot, az erőt és a tiszta harmóniákat akarja megtestesíteni a művészetekben. Ebben a mozgalomban ma Olaszország vezet. Amint párizsi barátom, Waldemar Georges írja, ez a *Retour a l'Italie*, a klasszikus szellem újjáélesztése már a francia művészetben is érezteti hatását s a fiatal magyar művésznemzedék tagjai is ezt a szellemet szívják magukba Rómában és az ottani magyar akadémia falai közt. Egyáltalán nagyon szerencsés helyzetben van a maguk római intézete. Míg más akadémia rendszeren kerékkötője, lesorvasztója a magyar törekvéseknek, addig a római magyar akadémia egyenesen a modernség termékeny forrásává válik, mert Gerevich Tibor személyében olyan ember áll az élén, aki igazi megértője a klasszikus szellemnek és nem fél a modernségtől. A velencei és a római kiállításon különben örömmel láttam, hogy ez a jó befolyás termékeny talajra talált. A magyar művészet impozánsan volt itt képviselve, s ezek közt is a legmodernebb és a legfrissebb alkotásokkal éppen a római magyar fiatalság szerepelt.”¹³⁹ Talán érdemes megjegyezni, hogy Gogolák Lajos egyik visszaemlékezése szerint az író és a római Collegium Hungaricum igazgatója közt nemcsak munkakapcsolat volt. Mint írja: a „kokett, bizarr férfiszépségében hivalkodó” Gerevich „kínos nőbotrányok hőse volt, és Budapesten a pápa (XI. Pius, szül. Achille Ratti) intim barátjának, Mussolini főtanácsadójának s a hírhedt Sarfatti asszony cicisbeójának számított.”¹⁴⁰

Mussolini életrajzírója ugyanitt beszélt Budapest architektúrájáról is: „Kíváncsi és érdekes volna, ha Budapest mint fiatal város egy modern metropolis nagyvonalú, derűs architektúrájával lepne meg, mert azt a csodálatos szépségű fekvést, amelyet a természettől kapott, nagyon előnyösen használhatta volna ki az új építészeti formák érvényesítésére. Elismerem, hogy nagyon sok történt itt, ami elismerésre méltó. Az Andrássy út gyönyörű sugárvonala, a széles körutak s a többi szép széles útvonal mind előnyös oldala a magyar fővárosnak, amely még mindig sokkal jobb, mint azok a városok, amelyek ebben a művészietlen korban lettek naggyá. De az bizonyos, hogy a sok hamis és új gót és barokk épület helyett, bármilyen szépek is azok a maguk nemében, sokkal érdekesebb volna egy a jelenkor

¹³⁹ Kállay Miklós: *Az olasz novecento és a fiatal magyar festőművészet.*

¹⁴⁰ Gogolák Lajos: *Romemlékek I.* Közzéteszi: Nővé Béla. Holmi, 2001. márc. 293-310.

stílusában kiképzett modern városkép. Általában a legmodernebb architektúra még alig hódított tért Budapesten. Mindössze néhány érdekes és ízléses villát mutattak ebben a stílusban.” Végezetül pedig elmondta, hogy a PEN kongresszus is szép és jó volt, dicsérte a vendégszeretetet, de a „legmélyebb benyomást mégis a kormányzónál történt fogadás tette” rá.

Sarfatti második magyarországi útjára 1936 tavaszán került sor. Március 31-én érkezett Budapestre, hogy *A római szellem a modern művészetben* címmel tartson előadást. „Érdekes asszony: ez az első benyomás. Arany vörös haja modern csigákba csavarodik. Korát nem lehet meghatározni, éppen úgy, mint azt sem, hogy franciául, angolul vagy németül beszél-e szívesebben vagy jobban. Kitűnően és nagy szókinccsel beszél mindhárom nyelvet, komolyan ejt ki minden szót, látszik, hogy érzi a szavak súlyát”, írták ekkor róla.¹⁴¹ Azt is elárulta, hogy Olaszországban jó híre van a magyaroknak: „Mindenütt óriási lelkesedéssel fogadták a magyarokat és a lakosság legkülönbözőbb rétegeiben hallottam visszhangját. Sőt, megható és egyszerű bizonyítékát közvetlen közelből tapasztaltam; most, amikor kézitáskámat kicsomagoltam, sofőrömtől találtam egy kis cédulát, melyet tudtom nélkül belecsúsztatott és melyben különböző, általa kedvelt magyar cigarettafajtákon kívül azt kéri, hogy hozzak neki autogramot Gömbös miniszterelnöktől, akiről most Rómában annyit beszéltek!”

Még ezen a napon megtartotta a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Szövetsége magyar egyesületének szervezésében előadását az Akadémia előkelő közönséggel zsúfolásig megtelt üléstermében. A hallgatóság soraiban ott volt József királyi herceg is; az előadót mégsem ő, hanem Hekler Antal egyetemi tanár köszöntötte. Ezek után az író nő „lendületes szép szavakkal emlékezett meg az olasz-magyar barátságról. Hangoztatta, hogy ez a barátság a jegyzőkönyvektől függetlenül is fennáll, szívből jön és szívhez szól. Sarfatti író nő történelmi visszapillantásban végigment a művészetek fejlődésén, kifejtette, hogy a modern kor beköszöntésével miképpen alakult át maga az ember is. Jellemezte a mai embertípust, hangoztatta, hogy szeretnünk kell a kort, amelyben élünk, igyekezni kell megérteni a modern törekvéseket, művészeti téren is megvannak a modern kor sajátos szükségletei. Elmagyarázta a futurizmus és a kubizmus lényegét, majd ismertette, hogy a régi római művészet szelleme miként mutatkozik a modern művészetben. Sarfatti író nő élvezetes és mindvégig lebilincselő előadását a hallgatóság nagy tetszéssel fogadta.”¹⁴²

Ezen az előadáson az akkor már nagybeteg Kosztolányi valószínűleg nem vett részt. Margherita Safratti pedig többször nem járt Magyarországon. Zsidó származása miatt 1938-ban

¹⁴¹ Báró Doblhoff Lili: *Margherita Sarfatti Budapesten. A fasizmus író nője beszél a fasizmus múltjáról, jelenéről, jövőjéről s Gömbös miniszterelnök római útjáról*. Pesti Napló, 1936. márc. 31. 4.

¹⁴² *Sarfatti olasz író nő előadása a modern művészetéről*. Pesti Hírlap, 1936. ápr. 1. szer. 10.

menekülnie kellett az antiszemitává lett fasiszta Olaszországból, melynek létrehozásában és propagálásában ő is tevékenyen részt vállalt.

KOSZTOLÁNYI ÉS MUSSOLINI

Margherita Sarfatti könyvének lefordítása Kosztolányi pályáján a legjelentősebb Mussolinihoz köthető munka, de nem az egyetlen. És mivel ezek a darabok jól érzékelhetően sorozatot alkotnak, mindenképpen célszerű számba venni őket.

Kosztolányi élete java részében újságíró is volt, és így napi penzumokat kellett teljesítenie. Több ezer újságcikket írt, ezek egy részét névvel, másokat név nélkül publikálta. A névtelen cikkek azonosítása összetett feladat, és az életmű e részének még csak egy töredékét térképezte föl a Kosztolányi-kutatás. Jelen téma szempontjából viszont szerencsés, hogy az 1920-as évek névtelenül közölt publicisztikájának azonosítása részben már megtörtént, és Kosztolányi vonatkozó névtelen cikkei közül – Botka Ferenc munkájának köszönhetően – több már önálló kötetben is olvasható.¹⁴³ Az ő kutatásainak időbeli határán túli cikkek azonosítása pedig Bengi Lászlónak arra az észrevételére alapul, mely szerint Kosztolányi a *Bácsmegyei Napló*ban és a *Pesti Hírlap*ban párhuzamosan, vagy kisebb-nagyobb időeltéréssel jelentette meg névtelen kis cikkeit,¹⁴⁴ így amely darabok nem szerepelnek a *Tere-fere* című kötetben, azok a *Pesti Hírlap* számaiból kigyűjthetők.

A cikkek sorozata több szempontból is érdekes. Megjelenésük szerint időrendbe állítva őket nemcsak Mussolini politikai szerepének erősödéséről árulkodnak, de Kosztolányi érdeklődését is mutatják. Létüket naivitás lenne csupán Mussolini ekkori magyarbarát külpolitikájával és revíziópárti retorikájával magyarázni, mert a névtelen cikkek tematikai elemzése során látható, hogy míg Kosztolányi Mussolinit mindig pozitív, vagy legalábbis „semleges” kontextusban említi, és helyenként szinte már kedélyesen cseveg a Ducéról, addig a külpolitika baloldali szereplőiről csak ironizáló, gúnyolódó, „leleplező” cikkeket ír. A témaválasztás egyrészt a politikai napilap irányának és így szerkesztőségi elvárásainak, valamint a lapolvasó közönség vélt érdeklődésének kielégítését is szolgálja, de természetesen

¹⁴³ *Tere-fere. Kosztolányi Dezső írásai írásai a Bácsmegyei Naplóból. 1933–1936.* Szerk.: Botka Ferenc. Bp.–Újvidék, 2004. Balassi – Fórum.

¹⁴⁴ Bengi László: *Kosztolányi (?) újságot ír. A névtelen cikkek azonosításának kérdéséhez.* In: „*Alszik a fény*”. *Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete.* Szerk.: Bednancs Gábor. Bp., 2010. Fiatal Írók Szövetsége – Ráció. 201–269.

nem független Kosztolányitól magától: az ő ízlését mutatja, hogy mit válogatott ki a külföldi napilapok hírkínálatából.¹⁴⁵

Mussolini első említésekor még nem ő a valódi téma, a Duce csak analógiaként, egy másvalakiről szóló cikk felvezetésében jelenik meg: „Mussolininek már van városa. Most arról kapunk hírt, hogy Sarah Bernhardt, a nemrég elhunyt francia színésznő is kap egy egész városrészt, Párizs déli részén, a Chatillon síkság és a Fontenay völgy között.”¹⁴⁶ Bár az említés itt még csak hasonlat, ez nagyon is beszédes: Kosztolányi ugyanis előfeltevésként kezeli azt, hogy olvasói tudják, miről van szó. A bevezető mondatot akár el is hagyhatta volna, a cikk nem lenne kevesebb tőle, hiszen az első mondat kivételével – ahogy a cím jelzi – valójában a színésznőről van szó.

A második előfordulás már nagyon is politikai színezetű riport. Kosztolányi 1924 nyarán családjával Olaszországba utazott, a nyaralás során találkozott a pápával, D’Annunzióval és Gorkijjal, és mivel külpolitikailag baráti országban járt, mint újságíró is dolgozott: több riportot, beszélgetést készített az ott töltött idő alatt. Ezek egyike arról számol be, hogy jelen volt „az utolsó Garibaldi” temetésén, azonban „Mussolini nincs itt. A titkárja képviseli őt s egy hatalmas őszirózsákból, kaméliákból való koszorú, melyről sötétlila szalag lóg arany betűkkel Benito Mussolini.”¹⁴⁷

Ekkor tehát nem találkozott a majdani diktátorral. Később sem, viszont legalább látta majdnem közről. Erről is beszámolt a Mussolinival kapcsolatos legfontosabb cikkében.

A *Mussolini oroszlánja: Italia!* című riport fontos írás. Látszólag „ártatlan”, és több értelmezője is csak semleges beszámolónak minősíti, ugyanakkor úgy is értelmezhető, hogy Kosztolányi mint jótollú újságíró saját véleményét rejtette el a mások szájába adott megnyilatkozásokban. Ez persze egyrészt már a témaválasztásban tetten érhető, másrészt sajátos rejtőzködő újságíró technika: másokat beszéltet, de már a felkeresett interjúalanyok kiválasztása is egyoldalúan szelektív: csak olyan személyeket szólaltatott meg, akik a Duce dicséretét zengték és emberi oldalát domborították ki. Kosztolányi cikkéből az olvasók a politikai vezető helyett egy szalonképes családfőt ismerhettek meg, akinek még házikedvence is van.¹⁴⁸

¹⁴⁵ [Bíró-] Balogh Tamás: *A halála után is alkotó Kosztolányi új kötete. Kosztolányi Dezső: Tere-fere*. Híd, 2005. máj. 101–110. In: Uő.: *A megvadult írógép. Jegyzetek az irodalomtörténet-írásról*. Bp., 2019. Fiatal Írók Szövetsége. 93–107.

¹⁴⁶ [Kosztolányi Dezső:] *Sarah Bernhardt városa*. BMN, 1924. jún. 22., 11., PH, 1924. jún. 24. 6.

¹⁴⁷ Kosztolányi Dezső: *Az utolsó Garibaldi temetése. Piros és fekete ingek*. PH, 1924. júl. 23. 6.

¹⁴⁸ Kosztolányi Dezső: *Mussolini oroszlánja: Itália!* BMN, 1924. aug. 17. 2–3., PH, 1924. aug. 20. 1–3.

Az eredetileg a *Bácsmegyei Napló*ban 1924. augusztus 17-én, de a *Pesti Hírlap*ban már az augusztus 20-i ünnepi szám élén, tehát kétszeresen is kiemelt helyen közölt riport a *Pesti Hírlap*ban fényképekkel bőségesen illusztrálva jelent meg, ezzel is érdekesebbé és közvetlenebbé téve témáját.

Az útleírással kezdődő tudósítás két részre tagolódik, lényege az a két interjú, amit közöl. A cikket ez a két beszélgetés szervezi: általuk ismerjük meg egyre jobban Mussolinit, alakját és személyét. Végül pedig – a cikk zárásában – feltűnik maga a Duce is.

Az első beszélgetést Kosztolányi Türr István magyar-olasz tábornok Firenzében élő lányával, Türr Stefánival készítette. Kosztolányi személyes rokonszenvvel ült a palotában, amelyben egy könyvtár is volt, „csupa magyar könyv, a tábornok bibliotékája – Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból, a szabadságharc története* – azok a könyvek, melyeket nagyapám szobájában láttam valaha, ki nyolc évig élt Amerikában mint migráns”.

A beszélgetésben „Türr Stefánia ezt mondja:

– Mussolinit régóta személyesen ismerem, s annak idején én voltam az első, ki megismerttettem őt Magyarországgal. Mi, kik itt élünk, tudjuk, hogy a Matteotti-ügyet kizáróan a *fascisták közé betolakodott agent-provokátorok idézték elő, hogy a nemzeti gondolatot elgáncsolják*. Semmiféle politikai kedélyhullámmás nem feledteti el az olaszokkal, hogy milyen napokat éltek át itt Firenzében és egész Olaszországban, mielőtt Mussolini megérkezett volna. Testvérháború küszöbén álltunk, s az utcákon torlaszok emelkedtek. Akkor jött ő hatalmas tömegek élén, hogy megmentse egész Európát a bolsevizmustól. Azóta hároméves gyermekek, fiúk és kislányok büszkén hordják a fekete inget, még grófok és hercegek is a frakk plasztronja alatt. Mussolininek egy nagy erőssége volt és van, amit nekem is gyakran hangoztatott: ismeri a tömeget, kitűnő lélekbúvár. Mit mondjak még róla? Csodálatos szónok. Nem az a 19-dik századbéli orátor, ki költői képekkel hat, hanem gondolkozó, ki az eszme erejével, a józanságával és logikájával hódítja meg hallgatóit. Sohasem olvassa beszédeit, a legfontosabbakat sem, sohasem készíti el előre, mindig rögtönöz: *gondolkozva beszél, gondolkodás közben születnek meg sugalmas mondatai. A királyi ház is nagyon kedveli őt. Múltkor az anyakirályné sajátkezű írásával levelet írt neki.*”

Ezek után a tábornok lánya a Mussolini családról cseveg, feleségéről – aki „akár a férje, a népből származik” – és három gyermekükről: a csintalan lányról, Eddáról, és a két fiúról, Vittorióról és Brunóról. Szóba kerül Mussolini munkamódszere („hét dolgot intéz egyszerre, sokfelé szóródó, mindig éber figyelmével”), aztán egy mesélt történetben felbukkan az oroszlán.

„Itt Rómában is sokat emlegetik Mussolini oroszlánját. Sehol másutt nem értenék meg ezt a szenvedélyt, hogy egy miniszterelnök a dühös ellenzék mellett külön oroszlánt is tartson magának” – írja Kosztolányi, saját narratív részében téve politikai utalást. És ha már szóba került ez a sajátos, de annál jellemzőbb „háziállat”, Kosztolányi meg is nézte: „Egy forró, sirokkós reggelen, korán, mikor még elviselhető a hőség, elsétáltam a Borghese-kertbe, melynek mélyén a római Giardino-Zoologico terül el. Olyan állatkert, mint a budapesti, külsőleg is nagyon hasonlít hozzá, és nem gazdagabb. Most minden nevezetessége az, hogy itt látható Mussolini oroszlánja, melyet hírneves gazdája a politikai viharok kezdetén az állatkertnek adott át megőrzésre, hogy meg ne egye a szobalányát és csekély őt magát.”

Itt kezdődik a második interjú: Kosztolányi az állatkert egy öreg őrével elegyedik beszélgetésbe, miközben elmennek Mussolini Italia nevű nőtényoroszlánjának ketrecéhez. Ez a beszélgetés leginkább „az állatok királyáról” szól, akit „királyi pózban” le is fényképeznek a *Pesti Hírlap* olvasói számára. „A kegyelmes úr – mondja a szolga – *majdnem mindennap eljön ide, hogy meglátogassa Itáliát*. Ha nem jöhet, *telefonon érdeklődik iránta*” – tudjuk meg, de aznap szerencsájük volt.

„Fél kilenckor az állatkert előtt megáll egy gépkocsi, s abból kiszáll Itália miniszterelnöke, Benito Mussolini, oldalán egy alacsony fiatalemberrel, a titkárjával.

Mussolini a Matteotti-ügy óta Rómában lakik, a Piazza Barberini közelében, a Tittoni-palota lakosztályait bérli. Most nem mutatkozik a tömeg előtt, mint régebben, nem lovagol végig a Via Nazionalen. Reggel vív, aztán meglátogatja oroszlánját.

Az olasz kormányelnök sok arcképét láttam római kirakatokban, fascista ingben, karján az oroszlánnal is, kürtőkalapban és szalonkabátban, de a fotográfiák csak hiányos fogalmat adhatnak róla, mert a szemek az arcképeken nem élnek. Mindenekelőtt szemei ragadják meg a nézőt, s *gyors mozdulatai. Arca sápadt*, szinte betegesen halvány, az utolsó hetek túlfeszített munkájától. *Szája kissé durcás, barátságtalan*. Most jut eszembe, hogy kihez hasonlít. Tegnap a capitoliumi múzeumban láttam Scipio Africanus szobrát. Annak a mása ez az újkori latin. Ugyanaz a négyszögletes, kemény fej s a tagbaszakadt termet, széles mell, a népi származására vall, az apjára, ki nem járt iskolába, fegyverkovács volt Romagnában, s mint nemzetközi szocialistát, le is tartóztatták akkor, mikor Mussolini Svájcban éhezett.

A miniszterelnök odasiet a ketrechez, önfeledten int »Italia«-nak s pár percig nézi. Látszik, hogy most is színpadon van. Ragaszkodik régi szokásaihoz, akárcsak a rossz toscanai szivarhoz, melyet a kocsisok szívnak.

A látogatás rövid. Egy miniszterelnöki *acte de presence*.

Mussolini titkárjával gépkocsijába száll s a külügyminisztériumba hajtat. Az utcákon Matteotti nagy fényképeit árulják s azt az alkalmi füzetet, melyet itt sokan vásárolnak: *Matteotti élete és munkássága*.

A miniszterelnök repül a hivatalába, hogy ott birkózzék a másik oroszlánnaal: – Itáliával.”

A szójátékra épülő csattanót magába foglaló utolsó mondat szóhasználata árulkodó: az eddig szándékoltan emberinek bemutatott Mussolini a cikk végén már szinte az emberfeletti képességeket birtokló erő (költői) jelképe: repül, hogy egy oroszlánnaal birkózzék.

A sorban következő cikk (*Mussolini és a színész*) 1924 decemberében jelent meg, és benne Kosztolányi egy kedélyes trécselést mesél el. A rövid történet szerzői felvezetése és csattanója azonban nagyon is fontos és beszédes Kosztolányi szempontjából: „Úgy látszik, a mai világban, mely a hatalmat és az egyeduralkodókat éppúgy tiszteli, mint az ókor, pusztán az udvari bolondoknak és a színészeknek lehet igazat mondaniok, kiknél sohasem lehet tudni, meddig a játék és meddig a valóság” – kezdi cikkét,¹⁴⁹ amelynek zárata egyértelművé teszi, hogy önjellemzést olvasunk. A leírt történet végén ugyanis Mussolini kérdésére – „Ön, ugyebár, fascista?” – a színész „őszintén” így válaszolt: „Kegyelmes uram, én – tengerész vagyok. Mindig arra fordítom a vitorlát, amely felől a szél fúj...” Ez pedig nem más, mint az *Édes Anna* egyik utolsó jelenetének fő gondolata. A *Párbeszéd egy zöldkerítéses ház előtt* című fejezet a megnevezett Kosztolányi-ház előtti beszélgetést írja le. A három szereplő az újságíró Kosztolányiról diskurál, és az egyik kortes kérdezi: „Hát akkor [Kosztolányi] tulajdonképpen mit akar? Kikkel tart ez?”, mire Druma válaszolja: „Egyszerű [...]. Mindenkivel és senkivel. Ahogy a szél fúj. Azelőtt a zsidók fizették meg, s az ő pártjukon volt, most meg a keresztények fizetik. Okos ember ez [...]. Tudja, hogy mit csinál.”¹⁵⁰

Ezt követően Kosztolányi még tizenkétszer írt Mussoliniról, a legváltozatosabb témákban: a tánc, a grafológia, a családtagok vagy akár a nők kapcsán, szemlélve a Duce magántulajdonhoz, a tudományhoz és az „emberiség boldogságához” való viszonyát.

Kosztolányi érdeklődésének orientációját mutatja, hogy két cikkben is foglalkozik két *másik* Mussolini-életrajzzal. Előbb 1926 márciusában írta: „Annibale Francisci tanár, az olasz kormányelnök régi barátja, könyvet jelentet meg, ezen a címen: *A háborútól a fascizmusig*. Ebben a könyvben személyes élményeit meséli el, melyeknek központja a Vezér. Különösen

¹⁴⁹ [Kosztolányi Dezső:] *Mussolini és a színész*. BMN, 1924. dec. 14., 16., PH, 1924. dec. 14. 9.

¹⁵⁰ Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. krk. 542.

érdekes az a fejezet, amelyben Mussolininek a szocializmussal való szakítását olvashatjuk.”¹⁵¹ A másodikból pedig szintén rokon témát emel ki: „Francia könyv jelent meg Mussoliniról, a szerzője Louis Roya, aki azokat a lélektani, társadalmi okokat kutatja, melyek megmagyarázzák a fascizmus létrejöttét. A könyv egyik érdekes fejezetében a szerző Mussolini múltjával foglalkozik.”¹⁵² Mindkét írás még a Sarfatti-könyv fordításának megkezdése előtt jelent meg, és bár Kosztolányi csak a könyveket ismertető cikkeket szemlélte, általuk lényegében a nem sokkal későbbi fordítói munka témájával ismerkedett.

Erre utal a cikkek időbeli eloszlása is. Kvantitatív szempontból a sorozat így írható le: Kosztolányi 1924-ben 4, 1925-ben 1, 1926-ban 7, 1927-ben 2 és 1928-ban 2 írásában foglalkozik a Ducével. 1926-ban jól láthatóan megugrik a Mussolini-tárgyú cikkek száma, ami azt mutatja, hogy Kosztolányi érdeklődése ekkor megnőtt a diktátor iránt, és ennek a fokozott érdeklődésnek lett a végpontja az 1926-os év végén elkezdett Sarfatti-életrajz fordítása.

Talán az sem véletlen, hogy a sorozat utolsó darabja, az 1928 szeptemberében megjelent *Mussolini, a szónok* éppen az ő szavait tolmácsolja újra a magyar olvasóközönség felé: „Margherita Sarfatti, a Vezér életírója, egy újságban nyilatkozik Mussolini ékesszóló művészetéről” – írja Kosztolányi, majd a következő sorokban úgy festi le a Sarfatti szavaival Mussolini nyelvhez való viszonyát, mintha csak a saját kései nyelvszemléletéről beszélne. Hitvallása, hogy „aki valamit három szóban mondhat el és mégis négygel mondja el, nem becsületes ember”, stílusa „tömör, metsző, velős, egyenes, vaskos, sokszor szögletes”, „nem szereti a jelzőket, utálja a szócífrázatot”, és „amennyire fukarkodik a szavakkal, éppannyira bőkezű gondolatokban. [...] A szó számára valóban áldozat. Ha nem volna az, nem is szeretné. [...] Ha beszél, le kell győznie gondolatainak fékező erejét, hogy megmutatkozzék a kíváncsi tömeg előtt s szavaival meztelenítse le lelkét...”¹⁵³

*

Kosztolányi később nem írt Mussoliniról. Ebben szerepet játszhat az addig „emberi” Duce véres kezű diktátorrá válása, és az, hogy Kosztolányi az 1929-ben megjelent *Az írástudatlanok árulása* című Ady-pamfletje nyomán kialakult támadások miatt visszavonult a közéleti témák írásától.

¹⁵¹ [Kosztolányi Dezső:] *Hogy hagyta ott Mussolini a szocialista pártot*. BMN, 1926. febr. 21., 16., PH, 1926. márc. 11. 9.

¹⁵² [Kosztolányi Dezső:] *Hogy zsákmányolták ki Mussolinit?* PH, 1926. nov. 9. 9., BMN, 1926. nov. 14., 19.

¹⁵³ [Kosztolányi Dezső:] *Mussolini, a szónok*. PH, 1928. szept. 12. 8., BMN 1928. szept. 23. 24.

Jegyzetei között is mindössze csak egyszer tűnik föl a név. Az 1933–1934-es naplójában így játszott Mussolini keresztnévvel: „Benito Mussolini – Bénító”¹⁵⁴ De ez nagyon komolyan vehető szójáték.

¹⁵⁴ Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*, 836.

A Szeptemberi áhítat keletkezéstörténetéhez

Kosztolányi Dezső utolsó éve

Kosztolányiról és az utolsó nagy fellángolásról, a Radákovich-szerelemről sokat tud az irodalomtörténet-írás. A Kosztolányi-életrajzok több-kevesebb terjedelemben, több-kevesebb részletességgel és több-kevesebb pontossággal ismertetik a történetet. A téma legutolsó feldolgozása, Arany Zsuzsanna vaskos monográfiájában (*Kosztolányi Dezső élete*, 2017) alapos tárgyismeretről bizonyosságot téve ismerteti részletesen az eseménytörténetet, és becítál addig ismeretlen, új dokumentumokat a kapcsolattörténetbe. Előtte Nyáry Krisztián szólt a szerelemről, a népszerű *Így szerettek ők* első részében (2012). Szépen összeszedett szerelmi történetet mesél el: az idősödő költő, a Visegrádon megismert fiatalabb nő és a megcsalt feleség szerelmi háromszögét. Hatásosan poentíroz, megfelelően érzelmes-tragikus végkifejlettel.

Nyilvánvalóan teljesen más célból és más eszközökkel született a két feldolgozás, mégis van egy közös vonásuk: Radákovich Máriáról nem sokat tudunk meg belőlük.

Szimptomatikus jelenség ez, és nem Nyáry a hibás: a szerelemről író elődei – pedig szép számmal voltak – sem írtak semmit Máriáról. A szakirodalom, a népszerűsítő kiadványok és így az irodalmi köztudat is csak annyit tudott Máriáról, hogy Kosztolányi szerelmes volt belé, írt hozzá minimum két verset, ebből az egyik a legismertebb darabok egyike, a *Szeptemberi áhítat*, továbbá azt, hogy a dühös és féltékeny Kosztolányiné egy levelében „szerencsétlen buta lúd”-nak nevezte őt.

Kosztolányi utolsó nagy szerelméről először Kosztolányi Dezsőné írt férjéről szóló könyvében (*Kosztolányi Dezső*, 1938), de a szeretett nő nevét – aki nem ő volt – nem írta le. Ez érthető is, de kortársi olvasói közül a bennfentesek úgyis tudták, a közolvasót pedig vélhetően kielégítette az a történetváltozat, amit a feleség – akkor már özvegy – előadott. Kosztolányiné könyvének egyik kritikus szerint például az egész kapcsolat nem volt több, mint „halál előtti tiszavirágos eltávolodás”.

Az érintettek és a szemtanúk soha sem beszéltek vagy írtak nyilvánosan az „ügyről”. Kosztolányi meghalt, Mária hallgatott, miként hallgatott a fia, a később Kossuth-díjas festővé lett Papp Oszkár is, aki egyetlen önéletrajzában sem beszél szüleiéről, illetve a Képzőművészeti Főiskolát megelőző éveiről. Kosztolányi beavatott szerelmi segítői közül pedig sem Füst Milán, sem az ő felesége nem árulta el barátjuknak a titkát, annak halála után még évtizedekig.

Kosztolányi szeretőjéről tehát annyit tudtunk, hogy Kosztolányi szerelmes volt belé – ami persze egy önmagát magyarázó kijelentés, nincs benne új információ.

Irodalmi szempontból persze az a leglényegesebb, hogy az irodalom mit kapott a Mária-kapcsolattól. Erre két válasz lehetséges. Egy konkrét: bizonyos, hogy enélkül nem született volna meg a versek közül a *Szeptemberi áhítat* és a *Röpima*, a novellák közül pedig a *Világ vége* és a *Vér*. Ezek közül kettőnek kitüntetett helye van az életműben: a *Szeptemberi áhítat* az egyik utolsó nagyvers, a *Világ vége* pedig az utolsó Esti Kornél-novella. Ilyképpen Mária alakja az életmű két nagyon fontos darabjának keletkezéstörténetében döntő szerepű, és ez már önmagában elég. A másik válasz közvetett: az egész kapcsolat rejtett hatással volt Kosztolányira, így később született írásaira is, és egyáltalán nem lehetetlen, hogy még a *Tengerszem* című kötet (1936) összeállításában is szerepet játszott.

IRODALMI ROKONSÁG?

Több visszaemlékezés is megemlíti, hogy Radákovich Mária rokoni kapcsolatban állt Vas Gereben íróval.

Vas Gereben (1823–1868) saját korában roppant olvasott író volt, népszerűsége szinte elérte Jókaiét. Polgári neve Radákovits József volt, jogászhallgató korában erős élceiért kapta a Vas Gereben becenevet, melyet aztán írói névként használt később. Ügyvédként is dolgozott. 1848-ban a kormány a *Népbarát* című lap szerkesztésével bízta meg, emiatt a szabadságharc bukása után bujdosnia kellett, végül feladta magát. Börtönbe került, majd szabadulása után a jogász pátyát nem folytathatta; ezután csak az irodalomból élt. Bécsben halt meg. Hamvainak hazahozatala és újratemetése médiaesemény volt, a huszadik század elején még emlékünnepeket tartottak tiszteletére. Egy-egy munkájának újrakiadásával ezután is jelen volt az irodalomban.

Elsőként a már idézett Rolla Margit írta le, még Mária életében, hogy „R. Mária [...] a múlt század egyik kiváló írójának leszármazottja”.¹⁵⁵ Diszkréciója miatt nem nevezte meg Vas Gerebent sem.

Később Vitányi Iván, Papp Oszkár (Japi) jóbarátja kétszer is írt az íróval való rokonságról. Önéletrajzi kötetében a családnál tett egyik látogatását így vezeti be: „A háziasszonyi tisztet Japi édesanyja, Radákovich Mária néni látta el, Vas Gereben

¹⁵⁵ Rolla Margit: *Egy ismert „ismeretlen” Kosztolányi-vers*. Magyar Nemzet, 1972. jan. 5., 8.

leszármazottja”.¹⁵⁶ Festőművész barátjának nekrológjában pedig már a rokonsági fokot is konkrétan megnevezi: „Papp Oszkára egyik volt sárospataki osztálytársam, Zedtwitz Ferenc (egyébként gróf) hívta fel a figyelmemet. [...] Feri unokatestvére volt Papp Oszkárnak. Mindketten dédunokái Vas Gerebennek, az egykor híres írónak, akinek eredeti neve – mint mindkettőjük édesanyjáié – Radákovics.”¹⁵⁷

Az irodalomtörténész Lukácsy Sándor szintén Japi baráti köréhez tartozott; így emlékezett vissza: „Idős korában jól ismertem, sokszor meglátogattam Radákovich Máriát, festő barátom édesanyját. Irodalmi család, mely Vas Gereben rokonságával, Füst Milán és más kitűnőségek barátságával dicsekedhetett, s vonzó légköréhez hozzátartozott az a különös tisztelet, mellyel Kosztolányi személyét övezték.”¹⁵⁸

Habár vannak elérések az állítások között, egy bizonyos: Radákovich Máriának családi emlékezete Vas Gereben – azaz Radákovits Józsefet – felmenőként, ősként tartotta számon. (Vitányi Iván második írásában konkrétan Vas Gereben unokájának nevezi.) Márpedig ha így van, akkor feltehetően a Kosztolányival folytatott beszélgetések alatt is szóba került ez a rokonság. Kosztolányi pedig ismerhette Vas Gereben nevét.

A családi emlékezet azonban csalóka is lehet, és csak egy hajszál választja el a családi legendáriumtól.

Radákovich Mária bizonyosan nem volt Vas Gereben unokája – a tények mást tanúsítanak: az anyakönyvi bejegyzésekből megkérdőjelezhetetlenül kiderül, hogy Mária nagyapja egy Radákovich Bódog (1819–1888) nevű uradalmi tiszt volt.

Mindazonáltal a névhasonlóság mellett lehetett más alapja is Vas Gereben rokonná integrálásának: Radákovich Bódog neve ugyanis nemcsak szerepel az író életrajzában, hanem annak egyik központi szereplője.

Már Vas Gereben első monográfusa is hosszan ír róla, részletessége miatt érdemes az egész vonatkozó részt idézni: 1843 nyarán a fiatal, húszéves Radákovits József „More patrio megindult gyalog, s belátogat jobbra balra az útszélen fehérlő tanyákra. Így látogat be Pápáról jövet Sárvárrott fekvő h. Estei Ferencz féle uradalomba. Itt értesül, hogy az urodalom írnokai közt van egy Radákovits Bódog nevezetű. Felkeresni ezt, összebarátkozni véle, s rokonná adoptálni első dolga. E napon nevezték ki Radákovits Bódogot a főhercegi urodalomba szép fizetéssel gyakornokká, mely öröm még inkább megnyitja szívét az élczes jövevény részére.

¹⁵⁶ Vitányi Iván: *A küszöbember. Életem történetei Horthytól Orbánig*. Bp., 2014. Noran. 213.

¹⁵⁷ Vitányi Iván: *A fiatal Papp Oszkár*. <http://aprofan.blogspot.com/2012/11/in-memoriám-papp-oszkar-japi-papp.html> (Profán gondolatok a szabadkőművességről.) 2012. nov. 19.

¹⁵⁸ Lukácsy Sándor: *Kosztolányi Dezső – Radákovich Mária. Te vagy én, s én vagyok te*. [Bevezető] In: *Híres szerelmesek*. Szerk.: Lukácsy Sándor. 2. kiad. Bp., 1994. Magyar Könyvklub. 192–193.

Miután a pápai vendég elmondta, hogy miben jár, emez is elbeszéli, hogy mily öröm érte – s hogy többé nem szándékozik folytatni tanulmányait. Radákovits József agyában ennek hallatára megvillan egy gondolat, melyet siet is teljesíteni. Radákovits Bódog ugyanis bizonyítványait az urodalmi igazgatóságtól nem vette vissza, azt hívén, hogy nem leend azokra szüksége. Bódog nevében József kikéri ez iratokat, s a Bódog név mellé Józsefet írva, iratkozik be Győrött jogásznak. A bizonyítvány birtokosa 1819-ben született ugyan, de ő oly erős termetű már ekkor, s oly kifejezett, hogy méltán lehet 3–4 évvel idősebbnek nézni. Ha azt tekintjük, hogy nemtelen czélra nem használta fel más bizonyítványát, s hogy égeté lelkét a vágy, mindenáron jogásszá lehetni s ügyvéddé képezni magát, úgy ha nem is bocsátjuk meg teljesen a fiatalos csínyt, de nem is dobunk követ arra, ki végbevitte. E csíny Radákovits Bódog tudta s beleegyezése nélkül történt. Neki is csak évek múlva jött tudomására József merész eljárása.”¹⁵⁹

Váli Béla monográfiájával úttörő munkát végzett, emellett – Sziklay Jánossal közösen – sajtó alá rendezte az író összes műveit, amely sorozat 1886-tól jelent meg 13 kötetben. Eredeti forráskutatások alapján dolgozott, a különlenyomatként aposztrofált, valójában önálló kötetként megjelent monográfia elején, 1883. május 1-jei keltezéssel pedig többeknek köszönetet mond az információkért, többek között magának Radákovich Bódognak is. Azaz Váli információi elsőkézből származnak. Radákovich Bódog pedig az állította, hogy nem voltak rokonok Vas Gerebennel, ezt az állítást pedig az anyakönyvi adatok is igazolják.

(A visszaemlékezésbe egy apró hiba csúszott: Radákovich Bódog iratai ugyanis a másik keresztnévre szóltak, így Vas Gereben hivatalosan Radakovics Félixként iratkozott be a győri jogi akadémiára, mint ahogy azt akadémiai iratok tanúsítják.¹⁶⁰ Vas Gereben azonban valóban Radakovics Bódog József néven indult el az irodalmi pályán, 1844. június 16-án például ezen a néven szavalta „nagy comikai erővel” Vörösmartytól a *Petike*, és Petőfitől a *Szeget szeggel* című verseket.¹⁶¹)

Radákovich Mária nagyapja, Bódog tehát 1843-ban találkozott Radákovits Józseffel. Nem voltak rokonok. Az éppen negyven évvel később született első Vas Gereben-monográfia szerint sem: a későbbi író hallott róla, felkereste, összebarátkozott vele és „rokonná adoptálni” volt első dolga. Azaz névlegesen rokonává tette, magyarán azt hazudta neki, hogy rokonok. (Ez a későbbi lopáshoz és okirat-hamisításhoz képest szinte semmiség.)

¹⁵⁹ Dr. Váli Béla: *Vas Gereben (Radákovits József) élete és munkái*. Bp., 1883. Grimm Gusztáv. 15–16.

¹⁶⁰ Juhász Réka Ibolya: *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói. 1719-1852*. Bp., 2017. MTA ELTE. (Felsőoktatási kiadványok. Új sorozat 13.) 529. – A beiratkozásnál használt nevet egyetlen feldolgozás említi helyesen, Félixként: Josef Loibersbeck: *Vas Gerebens Vater und des Schriftstellers Aufenthalt in Westungarn*. Burgenländische Heimatblätter. 27. Eisenstadt, 1965. 72–79.)

¹⁶¹ Honderü, 1844. jún. 29. 850.

A Vas Gerebenről szóló későbbi cikkek, tanulmányok egy része megtartja ezt a narratívát. Az 1904-e emléktábla-avatáskor több cikk is említi: „megismerkedik egy Radákovics Bódog nevű ifjúval, aki csak névrokona”,¹⁶² másutt „egy Radákovics Bódog nevű íródeákra talál, akire ráfogja, hogy rokona”,¹⁶³ vagy „találkozott egy írnok barátjával, Radákovics Bódoggal”.¹⁶⁴ Egy 1919-es tanulmány szerint is „egy Radákovics Bódog nevű ismerősének bizonyítványát” lopja el,¹⁶⁵ és 1923-ban szintén „egy névrokonának, Radákovics Bódognak bizonyítványát” veszi kölcsön.¹⁶⁶

Idővel azonban emellett megjelent egy másik narratíva is, amely szerint Radákovich Bódog és Radákovits József ténylegesen rokonok voltak. Első említése ennek éppen Bódog halálhírében található: „Az elhunyt rokonságban állott Vas Gereben családjával.”¹⁶⁷ Nem lehet tudni, hogy a családtól származik-e az információ. Ugyanezt állították Bódog fia, Radákovich Gyula halálakor is: „Radákovich, aki régi, gazdag vagyonos családból, Vas Gereben családjából való ember volt, zilált anyagi viszonyai miatt lett öngyilkos,”¹⁶⁸ írta a *Pesti Napló*, a *Budapesti Napló* azonban meg is nevezte a rokonsági viszonyt: „Radákovich régi, előkelő vasmegyei család sarja. Dédunokája Vas Gerebennek, a táblabírák regényírójának.”¹⁶⁹ Szintén nem lehet tudni, hogy a sajtó értesüléseit a családtól tudta-e, vagy csak az újabb szakirodalomra hagyatkoztak.

Ugyanis a rokonsági viszonyra utaló változatot a tudományos irodalomban a második Vas Gereben-életrajz szerzője, Barabás Ábel írta le, éppen húsz évvel Váli könyve után, 1903-ban: „Nyári szünidőre haza indul. Útközben megismerkedik egy rokonával, Radákovics Bódoggal, kit épen akkor neveztek ki hivatalba. Megtudja, hogy ennek bizonyítványai a sárvári uradalom irodájában vannak. Kikéri rokona nevében, de annak tudta nélkül. A Bódog név mellé odaírja a József nevet is; ezzel a bizonyítvánnyal aztán beiratkozik Győrött a jogra. Senki sem sejtí, hogy a bizonyítvány nem az övé; rokona sem tudja. Ezentúl Radákovics Bódog József néven szerepel az iskolában.”¹⁷⁰ Három évvel később a kötet második, javított kiadása ugyanezt tartalmazza; Radákovich Bódog ekkor már nem élt, és senki sem cáfolta meg a téves állítást.

¹⁶² *Vas Gereben*. Budapesti Hírlap, 1904. jún. 19. 13–14.

¹⁶³ Ekese: *Vas Gereben. 1823–1867*. Az Újság, 1904. jún. 19. 41–42.

¹⁶⁴ Botond: *Vas Gereben emléke*. Pesti Hírlap, 1904. jún. 19. 34–35.

¹⁶⁵ Zsigmond Ferenc: *Vas Gereben*. It, 1918. jan.–febr. 1–22.

¹⁶⁶ Sziklay János: *Vas Gereben emlékezete*. Kat. Szemle, 1923. jún.. sz. 343–356.

¹⁶⁷ Budapesti Hírlap, 1888. 06. 24. mell.

¹⁶⁸ *Eltűnt bankigazgató öngyilkossága*. Pesti Napló, 1913. júl. 5. 13.

¹⁶⁹ *Öngyilkossá lett a szentgotthárdi bankigazgató*. Budapesti Hírlap, 1913. júl. 5. 12.

¹⁷⁰ Barabás Ábel: *Vas Gereben*. Bp., 1903. 65.

Bizonyosan innen vette át a téves adatot az ugyancsak 1906-ban megjelent népszerűsítő kiadásban, a Magyar regényírók képes kiadásában megjelent Vas Gereben-mű, a *Nagy idők, nagy emberek* előszóírója, Mikszáth Kálmán is: „Van egy rokona, Radákovits Bódog, akit éppen akkor neveztek ki hivatalba. Tudja, hogy ennek az iskolai bizonyítványa a sárvári uradalom irodájában hever, kikéri rokona nevében, annak tudta nélkül, s a Bódog név mellé odaírja a József nevet, és most már Radákovits Bódog József néven fölveszik a győri jogakadémiára.”¹⁷¹

Mindkét kiadvány a nagy múltú kiadónál, a Franklinnál jelent meg, és ellentétben Váli Béla előbb folyóiratban, majd ugyanakkor egy abból készült, vélhetően nem túl nagy példányszámú „különlenyomatban” kiadott könyvével nagy példányszámban jelentek meg, Váli munkája addigra el is fogyott a könyvpiacról, az elbeszélések így lecserélődtek, és elkezdett terjedni az új változat, amelyben Bódog és József immár rokonok. Radákovich Mária hétéves volt ekkor, nem elképzelhetetlen, hogy Vas Gereben ekkor lett a családi emlékezet része.

A rokoni változat azonban ezután is több helyen felbukkant, szinte egészen napjainkig: egy 1991-es cikk szerint „a sárvári uradalomban dolgozó Radákovits Bódog rokona bizonyítványával beiratkozik a győri jogakadémiára”,¹⁷² öt évvel később egy tanulmány szerint „újdonsült barátja-rokona nevében kiváltja a bizonyítványt”,¹⁷³ és 1998-ban is arról írtak, hogy „egy szerencsés véletlen folytán találkozik Radákovics Bódog nevű rokonával”.¹⁷⁴ Sőt, egy 1933-ban megjelent ismeretterjesztő kiadvány szerint (Bük településről szólva) egyenesen testvérek voltak: „Vas Gereben (Radákovics József) író huzamosabb ideig az itteni uradalmi kasznárházban lakott, ahol fivére urad[almi]. gazdatiszt volt.”¹⁷⁵ De, mint láttuk, az 1925-ben született Papp Oszkára ugyanúgy rábiggyesztették a „Vas Gereben dédunokája” titulust, mint az 1873-ban született nagyapjára, Radákovich Gyulára.

Az persze nem kizárt, sőt talán inkább valószínű, hogy Vas Gereben és Radákovich Bódog ősei valamikor a múltban ténylegesen rokonok, egy család voltak. A különféle írású változatot használó ágak – Radákovits, Radákovich, Radákovics stb. – voltaképpen egy őstől származnak, és ebben a nagy családban persze mindenki genetikai rokona egymásnak.

¹⁷¹ Mikszáth Kálmán: *Vas Gereben. 1823–1868*. In: *Vas Gereben: Nagy idők, nagy emberek*. Bp., 1906. Franklin. (Magyar regényírók képes kiadása. Szerk. és bevez.: Mikszáth Kálmán. 28.)

¹⁷² Dr. Tóth István: *Vas Gereben*. Új Dunántúli Napló, 1991. jún. 19. 10.

¹⁷³ Nagy Péter: *Egy derék honfi emlékkoszorúja*. Vas Gerebenről. ItK, 1996. 1–2. sz. 145–160.

¹⁷⁴ Dr. Tóttós Gábor: *Vas Gereben élete és művei*. Tolnai Népújság, 1998. jan. 24. Mell. 10.

¹⁷⁵ Thirring Gusztáv: *Felső Dunántúl*. Bp., 1933. Turistaság és Alpinizmus Rt. 106.

És bár bizonyos, hogy Radákovich Mária volt nem Vas Gereben leszármazottja, érdemes a teljesség igénye nélkül megnézni, kik voltak az író valódi rokonai a huszadik század első évtizedeiben – akikről Mária azt hihette, hogy ténylegesen az ő rokonai is.

A kiterjedt rokonságon belül elsősorban az úgynevezett Undi-ágot, valamint Radákovics Ödönt érdemes a látótérbe vonni. Előbbit mert a család reprezentáns ágának számított, utóbbit pedig azért, mert ő is író volt.

Vas Gerebennek két testvére volt, Radákovits Anna (1816–1888) és Ferenc (1829–1897). Az író nővérét Springholz János enyingi uradalmi ispán vette feleségül, az ő frigyükből született Sprigholz Ferenc (1841–1900) császári és királyi százados, aki Király Máriát (1850?–1910) vette feleségül. Az ő gyermekeik vették fel az Undi nevet, és ők lettek Radákovich Mária kortársai. A hét gyermek közül hárman is festő-, illetve képzőművészek lettek: a legismertebb Undi Mária (1877–1959) lett, de Carola (Carla néven, 1881–1956) és a fiatalon meghalt Margit (1883?–1901) képei szintén szerepeltek kiállításokon. A család eme ágának modernségére jellemző, hogy egy generációval feljebb megjelentek a szintén modern hivatást választó nők: Springholz Amália (1852?–1913) okleveles óvónő, Springholz Róza (?–1925) pedig nőipariskolai tanítónő volt.

1904. június 19-én, Vas Gereben füredi emléktáblájának avatásán is ők voltak jelen mint „közeli rokonok”, és az író születési centenáriumán a Szent István Akadémián is „a rokonságot az Undi-család Radákovics ágának több tagja képviselte”,¹⁷⁶ Vas Gereben harmadik temetésén (második újratemetésén) pedig „az író családját Undi Mariska festőművésznő, dr. Bérczi Antalné és Undi Imre hírlapíró képviselték”.¹⁷⁷ (Érdekesség, hogy a füredi emléktábla-avatásnál éppen az a Festetich Bennó gróf köszöntötte a jelenlévőket,¹⁷⁸ aki később Radákovich Mária második férje lett.)

Vas Gereben családjában ekkor, a harmadik generációban jelent meg újra irodalmi alak. Undi Imre (1892–1967) író, újságíró humoros lapoknak (pl. *Borsszem Jankó*, *Kakas Márton*, *Fidibusz*) volt a munkatársa, majd politikai napilapoknál (*Virradat*, *Új Barázda*, *Magyarság*, *Új Magyarság*) dolgozott, írásait gyakran olvasták fel a rádióban. 1945 után nem publikálhatott, fizikai munkákból élt. Több önálló kötete is megjelent, humoreszkgyűjtemények, gyermekversek, regények.

A család másik 20. századi írótagja Radákovics Ödön (1891–1934) volt. Neki egy kötete jelent meg, *Nadina, a török lány* címmel (Bp., 1926), amelyben a szerző „a háborús idők

¹⁷⁶ *Vas Gereben emlékezete*. Budapesti Hírlap, 1923. ápr. 21.

¹⁷⁷ *Harmadszor temették el Vas Gereben hamvait*. Pesti Hírlap, 1929. dec. 8. 28.

¹⁷⁸ *Vas Gereben emlékezete*. Tolnavármegye, 1904. jún. 26. 2-4.

szerelemi romantikáját variálja”, „sok kedvességgel és őszinte elbeszélő tehetséggel, tisztán és egyszerűen mesél [...] elég kellemes szórakozást nyújtva hol tragikus, hol bohókás történeteivel az olvasónak”.¹⁷⁹ A novellák nem keltettek nagyobb feltűnést, és a szerző sem adott ki több munkát. Vélhetően rögtön el is felejtették volna, ha halálából a sajtó nem csinál közéleti eseményt: „a központi díj- és illetékkiszabási hivatalnak egyik tisztviselője hétfőn délután meghalt a Schaffer klinikán. Radákovics Ödön dr.-nak hívták, 43 éves kora ellenére is még csak pénzügyi fogalmazó volt és unokája néhai Radákovics Józsefnek, az egykor népszerű Vas Gerebennek. Az elmúlt héten valahogyan tudomására hozták, hogy a legutóbb törvényt avatott végelbánás alá fogják vonni, ami más szóval annyit jelent, hogy mai állásából elfogják bocsátani. Szegény Radákovics Ödönnek nagyon a szívére ment a dolog. Hirtelen rémületében idegsokkot kapott, összeesett és kartársai segítségével a család beszállította Schaffer tanár klinikájára. Ottan tépelődött-búslakodott egészen hétfőig. Reggeltől-délutánig egyik faltól a másik falig rőtta betegszobáját, mígnem az egyik pillanatban hangtalanul összeesett és mire rátaláltak, már halott volt. Özvegy és mindkét szemére vak édesanyja gyászolja. Egyik szemére ugyancsak vak felesége siratja és árván maradt fia valamikor majd felnőtt korában elmélkedhetik azon, hogy milyen sorsra jutott a magyar Vas Gereben unokája.”¹⁸⁰

Miután híre ment, hogy Vas Gereben író unokája ilyen méltatlan körülmények között halt meg 1934. május 7-én, azonnal újra írtak könyvéről. Második kiadása nem volt a kötetnek, viszont a média által felébresztett kulturális lelkiismeret újra íratott a nyolc évvel korábbi gyűjteményről. Most azonban már – természetesen – nemcsak vérségileg, de irodalmilag is rokonították az író-össel: „az író Vas Gereben ivadéka és nem csupán a tollat örökölte tőle, hanem a jóízű mesemondás készségét is. Idillikus lelkű ember, aki szelíden és kedvesen nézi a világot, szelíden és kedvesen mesél emberekről, éleiről, szerelemről, különösen szerelőről, amelynek édességét, virágzását, lélekderítő voltát rajzolja színesen. Még ahol tragikus szerelemről szól, ott is szelíd a hangja. Ez a tucatnyi hosszabb-rövidebb elbeszélés mind kellemes olvasmány és egy jóízű, sokszor bájos, érdekes íróemberrel ismertet meg.”¹⁸¹

Radákovics Ödön viszont, a kutatás jelenlegi állása szerint, nem volt Vas Gereben unokája. Apja Radákovics Károly (1855?–1924) magyar királyi honvédezredes volt, Vas Gerebennek viszont nem tudunk 1855-ben született Károly nevű fiáról. Pláne nem olyanról, aki a ma horvátországi Kuzminecből származik. (Az író első házasságából 1849-ben született László Mihály József, 1851-ben Mihály Lajos Gyula, második házasságából pedig Jolánta Mária Anna

¹⁷⁹ Radákovics Ödön: *Nadina, a török lány*. [!] Pesti Hírlap, 1926. júl. 17. 13.

¹⁸⁰ *Tisztviselősors*. Magyarországi: 1934. máj. 10. 5.

¹⁸¹ Radákovics Ödön *elbeszéléskötete*. Pesti Hírlap, 1934. máj. 15. 12.

1857-ben.) Mindenesetre az apa halálakor is leírták, hogy „abból a Radákovics családból származott, mely Vas Gerebent adta a magyar irodalomnak és az elhunyt mint derék katona szerzett nevének becsületet”.¹⁸² Bár igaz, hogy itt nem egyenes ági leszármazást említenek, de tíz év múlva, Ödön halálakor a sajtóban már ez is megváltozott. Az utókor minden Radákovich vagy Radákovics utónevű személyt az író rokonává tett.

KOSZTOLÁNYI ELŐTT

Radákovich Máriának azelőtt is volt élete, hogy 1935 nyarán találkozott Kosztolányival. Ami pedig a harmincöt és fél év alatt vele történt, az formálta olyanná, hogy Kosztolányi beleszeressen és vele akarjon élni.

Mária 1899. november 22-én született Budapesten, a IX. kerületben. Szülei ekkor a Lónyay u. 13. szám alatt laktak – ez lett tehát az ő első lakcíme is.

Gyermekkoráról annyit sikerült megtudni, amennyi a hivatalos iratokból kiolvasható. Egyetlen kivétel ez alól az a Füst Milánéknak 1938 augusztusában a nyaralásból küldött levél, amelyben Mária leírja, hogy épp úgy érzi magát, „mint gyermekkoromban Nagymamáéknál: falu, szőlő, gyümölcsös, fehérre meszelt, zöldzsalus ház nagy tornáccal, hajnalban kakaskukorékolás, libagágogás, aztán kocsis, nyári konyha, nyári kamra zöld szunyoghálóval, legyek zümmögése és csend, csend, csend”.¹⁸³ 1938-ban is a zajos fővárosból „menekült” egészen a Szeged-közei, Szatymaz-melletti Jánosszállásra, és ebből úgy tűnik, hogy a harsány, pörgős, eseménydús helyzetek helyett a csendes, eseménytelen nyugalmat kedvelte inkább.

Elemi iskoláját Budapesten kezdte, de apját 1908-ban Szentgotthárdra helyezték, így a család oda költözött, és Mária már ott nőtt fel. A szentgotthárdi Római katolikus népiskola negyedik osztályát (1909/10) kitűnő eredménnyel végezte el. Ezt követően azonban Mária élete fordulatot vett: Sopronba került, és az első négy polgárit (1910/11–1913/14) a soproni Szent Orsolya-rendiek polgári iskolájában végezte. Rolla Margit ezt némiképp leegyszerűsítve így írta: Mária „Sopronban, zárdában nevelkedett, ahol nagynénje volt a főnökasszony”.¹⁸⁴ Az intézmény akkori vezetője Mater Desits Ladislau volt, polgári nevén Desits Ilona (1842–1922), Desits Mihály 1848-as honvéd kapitány lánya. Valójában nem a nagynénje volt Máriának, annál távolabbi rokon (de az újságcikk szempontjából érthető az egyszerűsítés): Mária nagynénje,

¹⁸² Budapesti Hírlap, 1924. szept. 28. 9.

¹⁸³ PIM V.4140/463/1.

¹⁸⁴ Rolla Margit: I. m.

Desits Mária és Desits Ilona másodunokatestvérek voltak. A zárdavezető rokonnak Sopron művelődéstörténetében nem kis szerepe van: „A [Szent Orsolya] rendház története során talán a legnagyobb jelentőséggel Mater Desits Ladislau bírt, aki 1873-tól vette át a ház kormányzását. Rendfőnök-asszonyként minden iskola sorsába beleszólása volt, így az ő nevéhez fűződik a magyar nyelvű oktatás bevezetése a zárda összes elemi iskolájában. Emellett az oktatás színvonalát és sokféleségét is jelentősen növelte: 1882-ben ő hozta létre a polgári iskolát és a hozzá tartozó továbbképzőt. Az imént említett felső nép- és polgáriskolai tanítóképző, majd az 1912-ben nyitott leánygimnázium elindítását is ő küzdötte ki.”¹⁸⁵

A zárdában nevelkedés nemcsak Mária vallásosságát határozta meg, hanem közvetlen hatása lesz a Kosztolányi-szerelemre is: egyrészt Mária vallásossága „átragad” Kosztolányira is, másrészt mesél neki a zárdában töltött évekről – voltaképpen tehát a gyermekkoráról –, és majd többek közt ebből születik meg a *Röpima* című vers.

Mária jó tanuló volt: elsőben csak a női kézimunka és a francia nyelv tantárgyakból kapott jó értékelést (a többi jeles), másodikban és harmadikban már kitűnő volt, negyedikben pedig csak női kézimunkából kapott a legjobbnál eggyel rosszabb érdemjegyet.

A harmadik és negyedik osztály közötti nyári szünetben meghalt Mária apja. A lelki sérülésen túl ennek lesz következménye az is, hogy a család anyagi helyzete megromlott, és az őt egyedül nevelő anyja nem bírta az oktatási terheket. Apja halála után Mária a negyedik osztályt még Sopronban végezte és az ötödiket is ott kezdte, de tanév közben iskolát váltott: különbözeti vizsgával átvették a Szentgotthárdi Magyar Királyi Állami Főgimnáziumba, ahol magántanulónaként végezte el a polgári felső négy évét (1914/15–1917/18.). Özvegy édesanyja mind a négy tanévre tandíjmentességért folyamodott, melyet meg is kapott.

Itt is jó tanuló volt: ötödik osztályban csak természetrajz, mennyiségtan és rajz tantárgyakból kapott jót, hatodikra pedig javított: a rajz jó jegye kivételével jeles lett mindenből. Hetedikben két jó érdemjegye van csak a jelesek mellett (görögpótló irodalmi tanulmány és görögpótló rajz tantárgyakból), nyolcadikban pedig csak egy, ismét görögpótló rajzból. Érettségije is jól sikerült: magyar nyelv és irodalom: jeles, latin nyelv és irodalom: jeles, történelem: jeles, matematika: jeles, fizika: jeles, német nyelv és irodalom: jeles, bölcsészeti előtanulmányok: jeles, földrajz: jeles, természetrajz: jeles és az egyetlen tantárgy, ami lerontotta az összképet, és így nem lett kitűnő: rajzoló geometria: jó. Mindösszeességében tehát az érettségin „jelesen megfelelt”, bizonyítványa 1918. június 20-án keltezett.

¹⁸⁵ Sági Éva: *A soproni Szent Orsolya Iskola története*. Soproni Szemle, 2007. 1. sz. 23-40.

Kifejezetten jó képességű fiatal nő volt tehát – jegyeiből az látszik, hogy szorgalmas volt, jól tanult, de az is kitűnik, hogy a női kézimunka és a rajz tantárgyak – tehát a kézügyességre épülő készségtárgyak – sohasem voltak az erősségei. (Ehhez képest, ha nem is meglepő, de érdekes, hogy amikor Kosztolányi találkozik vele Visegrádon, Mária sokat kézimunkázik.)

A szűkös anyagi helyzet miatt közvetlenül a középiskola elvégzése után azonnal munkába állt. Az érettségi kézhez kapásának napjától, 1918. június 20-tól 1919. augusztus 1-jéig Friedrich Ödön szentgotthárdi Szent István gyógyszertárában dolgozott mint gyógyszerész gyakornok. A családi archívumban található Friedrich Ödön – akkor már csákánydoroszlói gyógyszertárvezető – 1951. május 29-én kelt „Működési bizonyítvány”-a, amelyben tanúsítja, hogy Radákovich Mária valóban nála dolgozott, és hogy „működésének ideje alatt kiváló szorgalmával, valamint rövid idő alatt elsajátított kitűnő szakismeretével és ügyességével tűnt ki. Különösen hangsúlyoznom kell, hogy az 1918 évben fellépett spanyolnátha járvány idején, amikor a gyógyszertárakra fokozott munkateljesítmény és felelősség hárult, a legnagyobb lelkiismeretességgel és kötelességtudással a rendkívüli körülmények miatt úgyszólván önállóan készített gyógyszereket.”

Mária valamivel több mint egy évet dolgozott a gyógyszertárban – közben viszont meglehetősen sok minden történt Magyarországon –, és vélhetően azért csak annyit, mert férjhez ment.

Papp Oszkár „tanácsköztársasági haditengerész” és Radákovich Mária házasságkötése 1919. július 16-án volt Szentgotthárdon. Az újdonsült férj címe ekkor: X. ker. Üllői út 121., ide költöztek a frigy után.

Nem tudni, mikor és hol és hogyan ismerkedtek meg, de találkozásuk korán sem volt a véletlen műve: családjaik régóta ismerték egymást. Két ráckevei famíliáról lévén szó ez sem meglepő. De ennél szorosabb kötelékről beszélhetünk: az anyakönyvek arról tanúskodnak, hogy Mária szüleinek esküvőjén (1882. jan. 17.) éppen az akkor Ráckeven élő orvos, idősebb Papp Oszkár, azaz a tizenhét évvel később megszületett Mária majdani apósa volt az egyik tanú.

A férj Papp Oszkárrol eddig nem sok információnk volt. „Valami tengerészkapitány”, írta róla Kosztolányi egyik barátja, Németh Andor, és hogy a férj, miután kitudódott a felesége és a költő közti viszony, kihívta párbajra Kosztolányit, aki azonban annyira félt tőle, hogy ekkoriban „senki sem léphetett a lakásba” és „a függönyök össze voltak húzva”.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Németh Andor: *Emlékiratok*. In: *Uő: A szélén behajtv. Válogatott írások*. Sajtó alá rend.: Réz Pál. Bp., 1973. Magvető. 675.

Érdemes kicsit messzebb nyúlni Papp Oszkár múltjában: megvizsgálni azt, hogy Mária milyen családba került bele, aztán hogy élt abban.

Papp Oszkár Géza Lajos Lugoson született, 1894. április 6-án. Édesapja – azaz Radákovich Mária későbbi apósa – Dr. Papp Oszkár (1850–1939?) katonai orvosezredes, aki akkor éppen ott teljesített szolgálatot, édesanyja – azaz Mária későbbi anyósa – Böhm Kozima (1862–1948). 1880. május 31-én kötöttek házasságot Ráckevén; így került, a Böhm-ágon művészi felmenő is a családba: Böhm Kozima apja, aki majd Radákovich Mária fiának, Papp Oszkárnak (Japi) lesz apai dédapja Böhm Gusztáv (1823–1878) volt, a Nemzeti Színház operarendezője, aki együtt dolgozott Erkel Ferencsel is.

A majdani férj az elemi és a középiskola elvégzése után a haditengerészet akadémistája lett. 1916. május 1-jén nevezték ki fregatthadnagynak,¹⁸⁷ ami a haditengerészetben a főhadnagyi rangnak megfelelő tiszti fokozat. A világháborúban „az ellenséggel szemben kitűnő szolgálataért” sorra kapta a kitüntetések: 1916-ban legfelső dicsérő elismerést, 1917-ben Károly-csapatkeresztet, 1918-ban pedig legfelső dicsérő elismerést újólág, a kard egyidejű adományozása mellett.

Katonai előmenetele és megbízhatósága alkalmassá tette bizalmas parancsok végrehajtására. A háború egyik utolsó magyar tengeri harcászati eseményén, 1918 júniusában az otrantói tengeri zár feltörését megcélzó flotta vezérhajóján, az SMS Viribus Unitisen szolgált, amelyet maga Horthy Miklós – aki 1918. március 1. óta hajóhad-parancsnok volt – irányított. Papp Oszkár itt stratégiai pozícióban volt: „A flottaparancsnokság mindent elkövetett, hogy az otrantói zár szétrombolásának terve titokban maradjon. Ilyen óvatossági rendszabály volt például, hogy amikor a kidolgozott hadrend nyomdai kiszedésre került, a vezérhajón berendezett nyomdából eltávolították a legénységet, és helyettük a munkát Papp Oszkár fregatthadnagy végezte.”¹⁸⁸

A háború végén nem szerelt le, sőt a kommün alatt, 1919. május 3-án a magyar Tengerészeti Hatóság hosszújاراتú tengerész kapitánnyá nevezte ki.

1921. május 31-én kivált a csapatkötelékből, és átmeneti illetékkal nyugállományba vonult. A csapatparancsnoki dicséret szerint „mintaképe volt a kötelességtudó gentleman gondolkodású és minden tekintetben kiváló tisztnek. Az összekötő csapat rádió századánál mint beosztott tanár úgy szaktudása, mint eredményteljes működése által mindenkor a legteljesebb elismerést érdemelte ki.” Véglegesen három évvel később szerelt le, amikor is 1924. november

¹⁸⁷ Budapesti Közlöny, 1916. máj. 10. 5.

¹⁸⁸ Csonkaréti Károly: *A Szent István csatahajó*. Respublika, 1995. márc. 17. 42–43.

1-jén mint magyar királyi főhadnagy – ötezer-hatszázhatvan arany korona végkielégítéssel – a magyar király honvédség kötelékéből elbocsátott.

Oszkár 27 évesen ment nyugdíjba, és már másnap, 1921. június 1-jén elfoglalta helyét első polgári munkahelyén: Ökonomia Mezőgazdasági és Kereskedelmi Rt. tisztviselője, négyezer koronás havi fizetéssel, de 1923. január 1-jétől már a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-be került, majd a Salgótarjáni Palackgyár Rt.-be. Különböző beosztásokban haláláig itt dolgozott. A harmincas évek közepén – amikor felesége megismerkedett Kosztolányival – cégvezetője, 1942 júniusától pedig igazgatója a vállalatnak. Minden juttatással együtt ekkor valamivel több mint évi 19.000 pengő volt a fizetése.

Lakhelyük is változott néhányszor ezalatt: az X. ker. Üllői út 121.-ből 1922-ben a VI. ker. Andrássy út 2. szám alá költöztek, majd onnan, immár gyermekükkel, 1932-ben az I. ker. Attila u. 47.-be. Lakcímük ezután már csak egyszer változott: 1939-től a II. ker. Pasaréti út 74. sz. alatti házban éltek, Oszkár 1944-ben bekövetkezett haláláig, özvegye pedig ezután is, élete végéig.

Mária életéről ebben az időszakban nem sokat tudunk: valószínűleg otthon élt, jól kereső férje eltartotta. Az átlagostól eltérő módon azonban nem szült a házasságkötés után. Ezt persze csak sejteni lehet, mégpedig abból, hogy gyermekük, Papp Oszkár (Japi) éppen kilenc hónappal apja végleges leszerelése után született.

Ezután Mária és férje élete megváltozott. Szerették egymást, de a családosság átrendezte az értékrendszerüket. Például Japi születése után nem éltek szexuális életet, mint ahogy ezt a Máriával készült interjúból megtudni:

„VARGA BALÁZS: Szóval magával, magának a férjével nem volt olyan érzelmi viszonya, mint öneki Ilonával.

RADÁKOVICH MÁRIA: Nem, mi azért jobban szerettük egymást, mint ő az Ilonát és az Ilona őt, de az egy komoly, nagy szeretet volt. És ott volt két egyforma ember. Én nem csináltam volna neki ilyen jelenetet, ő se csinált ilyen jelenetet. Úgyhogy nem is tudtam volna elképzelni, hogy ilyen lehet. Nálunk soha nem volt ilyen semmi. Komolyan megbeszéltünk mindent. [...] Mielőtt bekerült a szanatóriumba, hogy meghalt, akkor 44-ben, január 15-ikén, odajött este az ágyamhoz, mondom, bemegyek a szanatóriumba, de szeretném neked megmondani, hogy egész életemben reménytelenül szerelmes voltam beléd. Ezt mondta utolsó este. És azt mondtam, tréfásan mondtam, hogy könnyű azt mondani. De komolyan, tudtam, hogy igaza volt. Tudtam, hogy igazat mondott. És akkor bement a szanatóriumba, és ott aztán többet nem jött ki, mert meghalt.

VB: És a Japi születése után nem volt már maguk közt házaselet?

RM: Nem. Nem.

VB: De nem is érezte hiányát?

RM: Soha, dehogy, soha. Soha. Énnekem fontos volt, hogy legyen, meglegyen a gyerekem. Megszületett, és akkor aztán vége volt. De nagyon, nagyon szerettük egymást. És soha ilyen játék [?] nem volt köztünk.”

Nem lehet tudni, ebben a házasságban mennyire volt boldog Mária. Úgy fest, egyedül a fia volt fontos számára, és 1925 után inkább volt anya, mint feleség. Tíz évig. Így valószínűleg Kosztolányi éppúgy volt kiugrási lehetőség Máriának, mint ahogy Kosztolányinak Mária. Kosztolányiné ellenőrizhetetlen szavai arról tanúskodnak, hogy amikor Visegrádon találkozott és beszélgetett Máriával, még az igazi történések előtt, Mária elárulta neki: „Férje egy évvel ezelőtt hűtlen lett hozzám”, és azt tette még hozzá: „Azóta nem élek”.

Mária soha nem vált el férjétől.

Azonban Kosztolányi után is keresett helyette/mellette más férfit. (De erről később.)

Papp Oszkár 49 éves korában, Kosztolányit nyolc évvel túlélve, 1944. január 15-én „nyirokmirigy-elszemcsösedésben” halt meg.

Halálakor Füst Milán ezt írta Máriának: „Nem ismertem szegény uradat, de Téged ismerlek s tudom, hogy akármilyen karakán és kemény legény is voltál életedben, (dacos-haragvó, a jussából és jogából egy jottát sem engedő,) ez most mégis *nagy baj* Neked. Egyik rabságból a másikba: az ember ilyenkor a megbánás és a bánat foglya, tudom s akármilyen keményen elhatározza is, hogy nem akar az lenni. Viszont jó is van benne. Az ember a holtakat, és ha folytatja is velük a vitáit – mégiscsak jobban tudja szeretni, mint az élőket, az a tapasztalatom. S ebben reménykedem számodra: mert ez a szeretet mégiscsak enyhülést hoz.”¹⁸⁹

Mária pedig, férje halála után is – de amikor már más férfival élt – hivatalosan mindvégig a Papp Oszkárné nevet használta.

A KOSZTOLÁNYI-SZERELEM

A Kosztolányi és Radákovich Mária közti szerelemről a kortársak közül tudtak néhányan. A nyilvánosság először Kosztolányiné férjéről írott könyvében szembesülhetett a ténnyel: a költő

¹⁸⁹ Füst Milán *Összegyűjtött levelei*. Sajtó alá rend.: Szilágyi Judit. Bp., 2002. Fekete Sas. 449–450.

ideálisnak beállított házassága az utolsó két évben nem is volt idilli. Kosztolányiné azonban nem nevezi nevén Máriát, és természetesen az egész viszonyt a saját sértett szemszögéből mutatja be.

Évtizedekkel később, Rolla Margit – költő és irodalomtörténész –, aki bizalmi viszonyban volt Máriával, egy újságcikkben (1972) idéz Kosztolányi Máriához írt leveleiből, amiket nyilvánvalóan csak magától a címzettől kaphatott meg közlésre, miként a szerelmi történet főbb eseményeit érintő vázlatos történetét is.¹⁹⁰ De Kosztolányi szerelmét ő sem nevezi teljes nevén, R. Máriának hívja, amiből persze ma már, utólag szerzett tudásunk birtokában könnyen dekódolhatjuk a teljes nevet, de az akkori újságolvasó nem tudta még azonosítani a kezdőbetűvel jelölt vezetéknevet.

Ez lehetett az áttörés: amikor az egyetlen még élő szereplő – Kosztolányiné 1967-ben halt meg –, Radákovich Mária elérkezettnek látta az időt, hogy előálljon. Előbb közvetve, fél-névvel, majd három évvel később szó szerint megszólalt ő maga is: Vargha Balázs kérdéseire válaszolva 1974 januárjában magnóra mondta a Kosztolányival való kapcsolatáról maradt emlékeit,¹⁹¹ majd a visszaemlékezés részleteivel kiegészítve Vargha egy év múlva nyilvánosságra hozta Kosztolányi Máriához írott leveleit is.¹⁹² (Azt pedig, hogy Vargha Balázs egyetlen szóval sem hivatkozik Rolla Margit három évvel korábbi cikkére, amelyben pedig Rolla közöl is a levelekből, talán az irodalomrendszer hierarchizáltságával lehet magyarázni.)

Ehhez a dokumentumközléshez szólt hozzá az akkor éppen Kosztolányi-nagymonográfiáját író Kiss Ferenc,¹⁹³ majd a szenzáció elült, és ezt követően mint közös tudássá lett viszony beszivárgott a szakirodalomba, és Kosztolányi későbbi monográfusai, ill. kutatói (Rónay László, Kiss Ferenc, Dér Zoltán, Levendel Júlia, Szegedy-Maszák Mihály és Arany Zsuzsanna) már természetes tényként írnak róla. Ezzel párhuzamosan a szerelmi történet kihagyhatatlanul megjelent az irodalom(történet) népszerűsítő kiadványaiban is, hol dokumentumközlés, hol mesélős elbeszélés formájában.¹⁹⁴ Talán mondani sem kell már, hogy Radákovich Máriáról csak annyit tudunk meg ezekből, hogy Kosztolányi szerelmes volt belé. (De akad egyetlen ellenpélda is azért: az egyik szaktanulmány leírja Mária foglalkozását:

¹⁹⁰ Rolla Margit: I. m.

¹⁹¹ Radákovich Mária és Vargha Balázs beszélgetése. Bp., 1974. jan. Hangfelvétel. Forrás: PIM Hangtára, K03009–11.

¹⁹² Vargha Balázs: *Szeptemberi áhítat. Kosztolányi utolsó szerelmének emlékei*. Kritika, 1975. aug. 239–247.

¹⁹³ Kiss Ferenc: *Dokumentumokat olvasunk*. Élet és Irodalom, 1975. okt. 4. = In: Uő: *Kosztolányi-tanulmányok*. Miskolc, 1998. 146–151.

¹⁹⁴ Pl.: Lukácsy Sándor szerk.: *Híres szerelmesek*, 1994; Kelecsényi László szerk.: *Akarsz-e játszani? Kosztolányi Dezső szerelmei*, 2004 (Szerelmes magyar írók sorozat), Börcsök Mária: *Szakadozó mítoszok*, 2012 és Nyáry Krisztián: *Így szerettek ők*, 2012.

újságíró. A szerző nyilván onnan következtette ezt vissza, hogy Kosztolányi Máriával a visegrádi Újságíró Üdülőben ismerkedett meg – tehát Máriának is újságírónak kellett lennie, mert azok nyaraltak ott. De ez tévedés: Mária nem volt újságíró.)

A Kosztolányiné könyvében írtak külön tárgyalást érdemelnek, szerepeljen belőle most itt csak a feleség szerelem-értelmezése. Mármint azé a szerelemé, amelyet férje egy másik nő iránt érzett: „Micsoda bonyolult, hullámzó és beteg áradat ez. Kapaszkodás az életbe és kapaszkodás a halálba, félelem az élettől és félelem a haláltól, menekülés az elviselhetetlen valóságtól az elviselhetetlen tébolyba. A régi, lázas gyermek torzult világképe, elsiklás, örvénybe zuhanás. Minden szerelem örület, heveny örület. Hát még ez a céltalan, értelmetlen és veszélyes indulat, ami lidércesen, boldogságot lobogtatva rombol, pusztít, mint valami súlyos betegség, a másik betegség mellett.”¹⁹⁵ Véleménye szerint tehát Kosztolányi szerelme voltaképpen betegség, mégpedig súlyos (lelki) betegség, a másik súlyos (testi) betegség mellett. Mondja ezt szemben minden más szemtanúval, akik szerint Kosztolányi *jobban lett* a szerelemtől, azaz éppen nem betegség, hanem ellenkezőleg: gyógyulást jelentett számára a szerelem.

Ez utóbbi álláspontot a nyilvánosság számára is képviselte Karinthy Frigyes, aki „*Istenek eledele*” című cikkében így ír: „Hogy a »szerelem szépít«, üdít, fiatalít, sőt gyógyít is, ezt a köznapi tapasztalatot a mai tudós nemcsak hogy nem utalja már a babonák világába, de mint hormonális tünetcsoportot hajlandó hovatovább klinikai vizsgálódás tárgyává tenni. Egy velem egyidős kedves és szeretett barátomat figyeltem ilyen alapon, idén nyáron, aki hajló kora, sőt betegsége ellenére heves és boldog szerelembe esvén, hirtelen fiatalodni kezdett, sőt kezelőorvosa nagy meglepetésére (aki semmit sem tudott a dologról) korábban kezdett gyógyulni, mint ahogy a szóbanforgó betegség és az előírt gyógymód szempontjából várni lehetett volna. Jól jegyezzük meg: egyelőre úgynevezett lelki szerelemről lehetett csak szó, mert a szerelmesek egyesüléseit bizonyos körülmények megakadályozták. De ez a lelki szerelem elég volt hozzá, hogy a boldogság és kielégülés reménye (a megfelelő előkészítő hormonok működése) megfiatalítsa a testet, elsimítsa a ráncokat, fiatalos ragyogást lopjon a szemekbe – az illető húsz év előtti önmagára kezdett emlékeztetni, nemcsak külsejében és modorában, de munkájában is, a munka minőségéhez és mennyiségéhez szükséges munkakedv minden ismertetőjele mellett.”¹⁹⁶ Mária ismerte ezt a cikket, kívárgata megtalálható a hagyatékban;

¹⁹⁵ Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. Bp., 1938. Révai. 332.

¹⁹⁶ Karinthy Frigyes: „*Istenek eledele*”. *Hormonok a láthatáron*. Pesti Napló, 1935. nov. 6. 12.

állítólag Kosztolányitól kapta (bár a cikk fölött olvasható zöld tintás megjelenési adatok nem Kosztolányi kézírásának tűnnek).

A későbbi értelmezések is eltérnek. Kiss Ferenc a levélközlésről írott cikkében arról szól, hogy megérti ugyan Varghát, amit „kommentárjaival nem terhelte agyon ezt az izgalmas montázst”, ugyanakkor véleménye szerint „anyagát szerencsésebben is beszélgethette volna. Mert azon csak berzenkedni lehet – 1975-ben! –, ahogy „nagy eleink életéből vagy a siker mai példáiból nem a remeklésre képesítő emberséget: szívósság, munka, hőség és áldozat próbáit nagyítja ki a tévé, film, irodalom, hanem a hazardírozás és az önkívület szenzációit”. Kiss Ferenc tehát alapvetően Kosztolányiné álláspontjával ért egyet: szerinte csak Kosztolányi öntudatatlan szerencsejátéka volt ez az életepizód.

Levendel Júlia a fiatal olvasók számára írt életrajza sem éppen elfogulatlan: Radákovich Mária Visegrádon „kézimunkázik, az *Új Időket* meg a *Magyar Lányokat* olvassa, boldogtalan hűtlenné lett férje miatt, ideges, gyenge, passzív ember – legalábbis a fennmaradt dokumentumok alapján ilyennek kell elképzelnünk. Viszonylag jómódú, munkátlan úriasszony, de a költő hirtelen fellobbanó és lángoló szerelme azt parancsolja: ne firtassuk, milyen volt, a fontos csak az, hogy ő »tökeletes«-nek érezte, hogy a halállal küszködve belekapaszkodott.”¹⁹⁷ Levendel megelégszik azzal, hogy a „fennmaradt dokumentumok” szerint *elképzelt* „egy ideges, gyenge, passzív embert” – a baj csak az, hogy a források ismeretében könnyű rájönni, hogy jellemzése majdnem szó szerinti átvétel Kosztolányiné könyvéből.

Rónay László kismonográfiájában a másik álláspontot képviseli. Az ő meglátásában Kosztolányi és Mária „kapcsolata nem futó kaland, hanem az élet utolsó ajándéka. S hogy Kosztolányi is ennek értékeli, bizonyosága a *Szeptemberi áhítat*, irodalmunk egyik legcsodálatosabb szerelemi verse és a *Röpima*”.¹⁹⁸

Bori Imre egyik könyve sem az életrajziság felől közelít a művekhez, így természetesen a Kosztolányiról szóló pályaképében sem,¹⁹⁹ nem is említi a referenciális háttérrel, ellentétben Szegedy-Maszák Mihállyal, aki viszont egyenesen eltávolítja tárgyatól a tényeket: „Ennek a könyvnek nem lehet vállalt föladata mérlegelni Kosztolányi magánéletét”, írja, és ezért inkább csak a *Szeptemberi áhítat* intertextuális és zenei kontextusát tárgyalja.²⁰⁰

A téma legutóbbi és legteljesebb feldolgozása Arany Zsuzsanna nevéhez kapcsolódik. A *Kosztolányi Dezső élete* című monográfiájában (2017) egész fejezetet szentel a Kosztolányi–

¹⁹⁷ Levendel Júlia: *Így élt Kosztolányi Dezső*. Bp., 1985. Móra. 233–234.

¹⁹⁸ Rónay László: *Kosztolányi Dezső*. Bp., 1977. Gondolat. 184–185.

¹⁹⁹ Bori Imre: *Kosztolányi Dezső*. Újvidék, 1986. Fórum.

²⁰⁰ Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, 2010. Kalligram. 416-419.

Radákovich-szerelemnek.²⁰¹ Könyvének nagy érdeme, hogy egy addig mellőzött forrást is felhasznál: Vargha Balázs Radákovich Máriával készített interjújának eredeti felvételét.²⁰² Emellett Arany Zsuzsanna alighanem Kosztolányi betegségtörténetének jelenlegi legjobb ismerője – 2010-ben az ő sajtó alá rendezésében jelent meg Kosztolányi meghalás-anyaga, sajtóbeli kontextusával és tanulmányokkal²⁰³ –, így a betegség és szerelem eseményeinek elválaszthatatlan összefüggéseire is rámutat.

Kosztolányi Dezső életének ez az utolsó szakasza azonban tartogat még új információkat, új összefüggéseket férfi és nő, ember és irodalom között.

„HOZD VISSZA NEKEM AZ ÉLETET” – A DEZSŐ-VÁLTOZAT

Kosztolányi Dezső nem írt visszaemlékezést a Mária-szerelemről, (ekkor) nem vezetett naplót, nem maradtak utána ide tartozó feljegyzések, mégis – mivel hivatásszerűen foglalkozott a nyelvvel és az írással – tőle származik a legtöbb ismert dokumentum, amelyben Máriához, Máriáról vagy Mária kapcsán ír. Ezek egy része az irodalmi személyesség kategóriájába sorolható magándokumentum, más részük azokban a nyilvánosságnak (is) szánt, publikált szöveg.

Az első csoportba levelek és dedikációk tartoznak, utóbbiba egy nagyon és egy kevésbé ismert vers és két prózai írás: egy novella és egy tárca, amelyben rejtve vall a szerelemről, érzéseiről, vágyairól, álmairól, valamint a megélt történetekről.

LEVELEK, DEDIKÁCIÓK

Az időrendben első írásos dokumentum, ami tényként árulkodik Kosztolányi és Mária kapcsolatáról, Kosztolányi 1935-ben megjelent *Összegyűjtött költeményei* című kötetének egy példánya. A kötet – címével ellentétben – Kosztolányi válogatott verseit adja: korábbi verseskönyveiből azokat a darabokat, melyeket a költő maga érték- és időtállóknak vélt, valamint utánuk, a *Számadás* ciklusban, újabb költeményeket. A kötet több változatban jelent meg: az

²⁰¹ *Szeptemberi áhítat: a Radákovich-szerelem*. In: Arany Zsuzsanna: *Kosztolányi Dezső élete*. Bp., 2017. Osiris. 443–452. és jegyzetanyaga.

²⁰² Itt kell külön köszönetet mondanom Arany Zsuzsannának, amiért a hangfelvétel általa készített gépelt változatát rendelkezésemre bocsátotta.

²⁰³ „most elmondom, mint veszttem el”. *Kosztolányi Dezső betegségének és halálának dokumentumai*. Sajtó alá rend.: Arany Zsuzsanna. Pozsony, 2010. Kalligram.

alapváltozat ma is gyakran felbukkan árveréseken, viszont ugyanakkor készült egy bibliofil variáns is, „A magyar könyvnap emlékére 1935” jelzettel, a hirdetés szerint 250,²⁰⁴ valójában azonban talán csak 100 géppel számozott, a költő által aláírt példányban. (A jelenleg ismert legnagyobb sorszáma a 89-es.)

Kosztolányi a 77-es sorszámu példányt adta Máriának. Viszont a könyvhöz „járó” személytelen aláírás mellé egy névre szóló dedikációt is írt bele:

*Papp Oszkárné / Ő Nagyságának / hódolattal: / Kosztolányi Dezső / 1935. július 31.
Visegrád.*

A kötet léte és a belé írt ajánlás több vonatkozásban is árulkodó. Egyrészt indirekten arról tanúskodik, hogy volt a kötetből Kosztolányinál. Hogy eleve magával vitte a pihentető nyaralásra, vagy esetleg akkor hozatott vagy küldetett példány, amikor szüksége lett rá, ma már nem megválaszolható kérdés, de tény, hogy megismerkedésük után éppen egy héttel, és nem sokkal a Kosztolányi-házaspár visszaindulása előtt adott belőle Máriának. Könyvet pedig annak ad az író-költő, aki fontos számára, illetve akitől akar vagy remél valamit. Máriát még hivatalos nevén szólítja, ami jelentheti egyrészt azt, hogy kapcsolatuk nem mélyült még el annyira, hogy bizalmasabb formában szólítsa, vagy ekképp lett az ajándékozás legitimálva: nem egy kedvelt nőnek, pusztán egy olvasónak szól (aki ráadásul férjezett is).

És ami elsőre nem feltűnő, de annál fontosabb: Kosztolányi itt napra pontosan keltezte az ajánlást. És ez a dedikációkutatás szempontjából kiemelkedő fontosságú, ugyanis Kosztolányi mindenhol máshol elhagyta a hónap és nap jelölését. (Jelentősen megnehezítve ezzel a kutatás dolgát: nem lehet tudni, hogy egy adott éven belül mikor adta könyvét a címzettnek. Másodlagos információk segítségével lehet szűkíteni a lehetséges időszakot, esetleg pontosan meghatározni a dátumot, de magából a dedikációból ez nem derül ki.) Kosztolányi nem véletlenül alakította ki ezt a gyakorlatot: nem akart túl sok túl konkrét életrajzi nyomot hagyni maga után. Ezért is írta rendszerint csak azt a dedikációba, hogy szeretettel, mert ezt a semleges szót az irodalmi utókor sem tudja számonkérni rajta. Ehhez képest telítődik jelentéssel a pontos datálás: Kosztolányi maga tulajdonított jelentőséget a dátumnak azzal, hogy leírta, mégpedig azért, hogy majd emlékeztesse Máriát: ezen a napon történt valami.

És csak azért nem lehet azt mondani, hogy egyedülálló darab Kosztolányi dedikációinak sorában, mert Máriának egy másik könyvet is napra pontosan keltezett.

²⁰⁴ Corvina, 1935. ápr. 28. 50.

Ezután kezdődött levelezésük.

Kosztolányi 1935. augusztus 5. és 1936. április 30. között tizenöt levelet és egy táviratot írt Máriának. Ez hozzávetőlegesen teljes sorozat: a címzettnél maradtak fenn. Számuk csak valószínűsíthetően mondható véglegesnek, hiszen egy-két levél esetleg szándékolatlanul „benntagadt” a közvetítőnél. Máriának ezzel szemben mindössze csupán hét levelét ismerjük – ez viszont bizonyosan csak egy töredéke, mégpedig meglehetősen sajátos töredéke az összesnek.

Kosztolányi hazautazása után pár napig gyengélkedett, majd augusztus 5-én megírta első levelét Máriának. Benne visszaemlékezik a visegrádi találkozásokra: „Először is megpillantottam magát. Úgy ült a magányában, a csöndjében elzárva, mint a hősnő egy dán regény fejezetében, a legcsöndesebb lámpafénytől aranyozva. Aztán a kikötőhídon hevert, a verőfényben. Később zenét hallottam magam körül – *Beethoven* Sonate pathétique-ét és *Schumann* dalait –, akár gyermekkorom családi összejövetelein. Végül a Dunaparton egy este fehér, pirosbabos ruhában jött elém, a tűzfényben, fáradt, kék szemekkel, a vidék és a természet minden varázsát hozva. Feledhetetlen, örökkévaló.”

Gyakorlatilag minden benne van ebben az bekezdésben, ami Kosztolányira jellemző: a szerelmet a számára két legfontosabb tényezővel, a gyerekekkel és az ahhoz kapcsolódó vidékiséggel kapcsolja össze. A két központi jelentőségű fogalom nemcsak a Kosztolányi-életművet szövi át, de a Radákovich-szerelemben is többször előjön. „Úgy rémlik, hogy életem legmélyebb tartalma és szépsége hánytorgott föl a mélyből” – írja Kosztolányi, azaz valami ősi dolog tört a felszínre. De olyan, ami már ott volt, ami benne volt. Egy emlék, egy valaha volt dolog – elfeledett vagy elfeledtetett hatása. Aztán egy ennél is meglepőbb kijelentést tett: „Az a kép, mely bennem van, szilárdabb valóság, mint maga.” Ezt nehéz félreérteni: ekkor (még?) talán csak a hirtelen rátört, régi érzéseket felszínre hozó érzelmek hatása a fontos számára: nem a valós Mária, hanem az, amit Mária okozott benne. Mária mint kiváltó ok csak ahhoz kellett, hogy az okozat létrejöjjön. De hogy ez az okozat mi volt, azt nem lehet pontosan tudni, de talán az élethez való ragaszkodás és a gyermekkori remények újraéledése. Hogy lehetne még egy kicsit élni igazán.

Ekkor írja még: „Ezt a firkát pedig azonnal tépje el!”, amit szerencsére Mária nem tett meg, valamit tájékoztatja a nőt, hogy a megbeszélte könyveket elküldette; ezek – mint a későbbiben kiderül – Kosztolányi kötetei, köztük az *Édes Anna*, a *Pacsirta* stb. Radákovich Mária hagyatékában szinte az egész Kosztolányi-életmű megvan, de hogy pontosan mely köteteket küldetett ekkor a költő, vagy mely köteteket adott utána (amiket nem dedikált), mely

darabokat vett Mária, vagy a költő halála után milyen darabokkal egészítette ki gyűjteményét, ma már nem lehet eldönteni.

Kosztolányi második levelét három nap múlva írja, válaszul Mária nyolcoldalas (!) levelére, amit sajnos nem ismerünk. Augusztus 8-án – többek közt – ismét visegrádi emlékeket idézett föl, majd azok kapcsán tett a jövőre mutató utalásokat: „Maga el se képzelem, milyen kigyói ravaszsággal mozogtam a visegrádi sakktábla ellenségektől körülvelt kis kockáin, hogy mégis találkozunk itt és ott, a folyosó lépcsőin vagy a kikötőhídon egy-két pillanatra. Ez jelképe, izelítője volt leendő sorsunknak. Gondolkozzék, édes, milyen módon lehetünk együtt itthon. Minden magától függ. Írja meg, mit tervez. Jaj, ha egyszer néhány napra elutazhatnánk külföldre, Párizsba vagy Londonba s én mutathatnám magának azt, amit még nem látott és amit én már ismerek.” És ebben a levélben – bár nem találkoztak közben, és így nem is történt „semmi”, csak egy levelet kapott a nőtől, már nyíltan szerelmet vallott: „Akárhogyan is lesz, szeretem. Szeretem őszintén, tisztán, taktika nélkül.” És közvetlenül ez után a vallomás után következik az előszóban már idézett mondat: „Maga az én kishúgom és kisleányom, életem és szenvedésem várt jutalma, vidéki lélek, mint én, testvérem, minden ember közül a leginkább rokonom.” A vallomásban nem a nőként definiálja, hanem minden más családi viszonylatban (kishűg, kisleány, testvér, rokon), épp mint a nőt a *Nők* című versben, és utal származásuk közös jellemzőjére: vidéki lelkek ők mindketten. (Kosztolányi felesége, bár felmenői még Losoncon éltek, már budapesti asszimilált zsidó családba született bele, Schleisinger néven.)

Mária Visegrádon, Kosztolányi Budapesten: az érintkezésnek két formája volt: telefon vagy levél útján.

Kosztolányi harmadik levelét augusztus 13-án írta: „Vágyakozom magára, a hadaró szájára, a gyönyörű szemére, a csodálatos mivoltára, mely csak nekem való, nekem szóló üzenet valahonnan. Ne fogalmazunk mondatokat. Félszavakkal beszéljünk. Üljünk össze egyszer s mondjunk kellemetlen őszinteségeket is. Ne győzzön rajtunk a halálos formák hazugsága. Mit álmodik? Mit eszik? Hány kiló? Írjon mindenről és gyorsan, gyorsan.” És már betegségéről is szólt, igaz, a rákot még titkolja, és a lázas fájdalmakat is egybelirizálja a szerelmi lázzal: „Én bizony még mindig beteg vagyok. Éjszaka a lázam néha 40 fokig is emelkedik. Az orvosok *para-typhus*-ra gyanakodnak, a tífusz egy enyhe, veszélytelen formájára. Mindenesetre sokat szenvedek. A láz fájdalmas, különösen éjszaka, 9 után, amikor – tudom – Visegráddal se lehet beszélni. Maga gyújtotta meg.”

Pár nappal később, 18-án az Üllői úti Herczog klinikáról írt, még mindig a visegrádi történések hatása alatt: „Édes, szépség, a barna fürdőruhájában, a barna bőrével s a szemével,

az ember-változtató, szelíd és mégis mindent fölgyújtó kék szemével, aztán a kedves orrával is, melyet egyszer a kikötőhídon láttam meg oly módon, hogy majdnem beleszédültem a vízbe, szeretem magát, szerelmes vagyok magába, úgy, ahogy ebben az életben nőbe még nem voltam szerelmes.”

26-án arról írt, hogy Visegrádról hírt kapott: „Valakitől, aki Visegrádról jött haza, egy asszonytól, aki jelenlétemben mindent összevissza kotyogott, csak úgy mellékesen, egy félmondatban hallottam, hogy maga egy este új szalagot kötött a hajába. Ez engem oly izgalomba hozott, hogy magamat is meglepett. Kétségbeestem arra a gondolatra, hogy mások, közönyösek, láthatják és én nem láthatom. Irigyeltem a szalagot a csodálatos, törekény fön s szebbnek képzeltem, mint a szivárványt.” Erről ismét eszébe jutottak saját emlékei, és felsorolta őket: „Mi is volt szép az egészben? 1) Amint a Dunában ült, belelógatva a lábát 2) Amint kezet foghattam magával egyszer a folyosón 3) Amint a szobájában tűzrózsák gyulladtak az állán. 4) amint lassan a magányom lett, oltárfülkém, titkom, mindenem.” Leírta azt is, hogy megpróbálta egy telefonfülkéből fölhívni Máriát, de nem sikerült, mert „Visegrád, úgy látszik, messzebb van, mint Amsterdam, vagy Stockholm. Onnan a suttogó szó is áthallott ide. Itt a vonal oly rossz volt, hogy a postahivatalnok megértette, – és élvezte – amit mondtam, de magához, kedves, nem jutott el.” És ebben a levélben írta le Kosztolányi azokat sorokat, amelyekben értelmezői a halálos beteg férfi a valláshoz való fordulásának eredőjét látják: „én gyermekkoromban nem költő akartam lenni, hanem szent. Sanyargattam magam, böjtöltem, titokban jó tetteket vittem véghez, hogy tessen Istennek. Tizenöt éves koromtól fogva hitetlen lettem, dühös és büszke materialista. Két utolsó levele olvasásakor megint Istenre gondoltam. Kicsoda maga?”

A következő nap boldog felindult hirtelen és gyorsan írt: „A tökéletes boldogságot érzem, melyet eddig még sohasem éreztem életemben”, de az események olyan gyorsan követték ekkor egymást, hogy Kosztolányi megelőzte levelét: még aznap, augusztus 27-én elindult Visegrádra, hogy Máriával lehessen. Ekkor egy hetet tudnak (majdnem) kettesben tölteni: a férjét egyedül elengedő Kosztolányiné ugyan nincs ott, viszont Mária férje, Papp Oszkár a hétvégére (aug. 31., szept. 1.) szintén az üdülőbe érkezik; ezért is, hogy Mária később „öt boldog nap”-ra fog majd visszaemlékezni.

Papp Oszkár szeptember 1-én, vasárnap utazott vissza Budapestre – és Kosztolányi ezen a napon újabb dedikált kötetet adott Máriának. Most az 1931-ben megjelent *Kínai és japán versek* egy példányát: az ajánlás így szól:

A kifogástalan állapotban fennmaradt kötet 2019. június 7-én, a Központi Antikvárium jubiláris, 150. könyvárverésén került kalapács alá, kikiáltási ára 500.000 forint volt; a licitálások után egymillió-háromszázezer forintért cserélt gazdát, s lett ezzel a nyilvános könyvkereskedelem történetének legdrágább Kosztolányi-relikviája. Ezt a dedikációt is, mint az *Összegyűjtött költeményeibe* írottat, napra pontosan keltezte, és ez túlmutat az ajánlás gesztus-értékén: többletinformációt hordoz. Ez a nap is hangsúlyos a kapcsolattörténetben, valami meghatározó esemény történt.

Csak sejteni lehet, hogy mi volt az, mindenesetre tény, hogy másnap (szept. 2.), amikor Kosztolányinak is haza kellett térnie, már tegeződtek. Erről az a levele tanúskodik, amit rögtön hazaérkezése után írt a Visegrádon maradt Máriának.

Azonban még ezen a napon véget ért az idill, és Kosztolányinak szembesülnie kellett a valósággal: otthon van, nős ember, van egy fia. Mindezt – és a következményeket – harmadnapon (szept. 3.) írta meg Máriának. A szövegben több javítást is van: látszik, hogy Kosztolányi még nem szokta meg a tegező formulát, előbb önkéntelenül magázó ragokat használ, melyeket azonban azonnal javít is. Levelét érdekesebb hosszabban idézni: „Tegnap délután, hogy a levelemet már elküldtem, dolgozószobám divánán feküdtem s az átélt izgalmaktól, az előttem álló felelősségtől, a válás fájdalomtól (hogy már öt órája nem láttamlak s péntekig látni se fogomlak), egyszerre oly idegrohamot kaptam, amilyent még nem ismertem soha életemben. Ekkor szakadozottan, kiabálva és hadonászva föltártam a helyzetet, megmondtam, mily végzetesen és rejtélyesen szeretlek. Nagy fájdalmat okoztam, de valami váratlan megértésre is találtam. Lehet, hogy magatartásom s viselkedésem korlátlan őszintesége hatotta meg. Engem is meghatott az ő szenvedése. Egy élet emlékei között voltunk, melyeknek minden kis szemerje évek küzdelmét hozta eszünkbe. Lehetetlen volt letagadnom, hogy szeretem *őt is* – így mondtam – s *rossz vagy embertelen nem tudnék lenni hozzá soha*. Abban állapotunk meg, hogy néhány hónapra teljes cselekvési szabadságot biztosíthatok magam számára s akkor majd az idő dönti el, mi lesz a sorsunk. Még arról is beszélt, hogy majd meghívja ide téged s te zavartalanul együtt lehetsz velem, akár itt is. Mindez természetesen összevissza beszéd a részéről, az ijedelem és lelki nemesség keveréke, esztelen is, mint az egész mostani helyzet. Nemsokára azzal állt elő, hogy jobb lett volna titokban, a tudta nélkül lepörgetni az egészet, ahogy ezt a férfiak szokták. De én már örültem vad elhatározásomnak. Szebb ez így, tisztább, méltóbb hozzánk. Ő is elismerte ezt. Könnyes szemmel bámult rám. Így

még nyilván sohase látott. Azt mondta, hogy sajnál s velem érez. Idegrohamom éjszaka megismétlődött. Három órakor hajnalban (akkor, amikor egyébként elváltunk, emlékszel?) fölriadtam félálomból s paplanom szélén egy gyermeket láttam – teljes *vízió* volt –, Japi ült ott, hosszú, vasárnapi nadrágjában, oly élően és kézzelfoghatóan, hogy megszólítottam s a hideg verejték verte ki homlokom, milyen dúlt az eszem. Szívem facsarodott el, amikor a kikötőben megpillantottam szemeidben a könnyeket, miatta. Tudod, mennyire szeretem őt, téged, titeket. Aggódok érted. Azt tanácsolom, *ne tégy semmit, ne vallj semmit, ne tervezz semmit*, hanem jöjj fel, csütörtökön s akkor majd pénteken mindent megbeszélünk. Nekem addig legfőbb gondom, hogy rendbe szedjem agyam, idegrendszerem s tökéletesen meggyógyuljak.” A levél további részében leírja a már ismert toposzokat („halhatatlan kedvesem, testvérem, mindenem”), írói utalást tesz (erre a levélre felelni „egy kötettel se lehetne”), és vallomásában szinte kész verssorokat rejt el („Isten kezében reszket az életünk”, illetve „hozd vissza nekem az életet”).

A következő levél pontosan három hét múlva, szeptember 24-én keltezett, és Kosztolányi gyakorlatilag ott folytatja, ahol abbahagyta: „Köröttem a szenvedés van, oly állati-fájdalmas szenvedés, melyet eddig el se tudtam képzelni. Naponta kilókat hány el magától. A földre omlik, élém. Én pedig, aki nem tudtam megbántani soha senkit, ezt vállalom. Elég erős leszek-e? Nem merek rágondolni, nem is akarok most, mert elcsigázott idegrendszeremmel nem merek és nem akarok rágondolni egy élet szétbomlására, közös küzdelmünkre, becsülettel állott harcunkra, csak arra, hogy te vagy mindenem.” A levélben ismét kitért az esetleges jövőre: „Ha pedig meghalnék – amit nem akarok, mert élni szeretnék érted –, akkor te élj tovább – erre esküdj meg –, élj azért, hogy ezen a hitvány földön te hordozd legalább a mi emlékeinket” – és hát ebben, legalább részben, igaza lett. Újra írt a hitről: „Teljesen megváltoztam. Két hónappal ezelőtt nevettem volna ezen a levelemen. Akkor még materialista voltam. Te spirituálisává változtattad minden ízemet. Istenről egyre többet gondolkozom s – különös – már fohászkodom is hozzá, hogy védelmezzon meg bennünket, a mi emberföldről nagy, igaz ügyünket.” Ekkor küldött – a Máriától kapott fényképekért cserébe – magáról pár fotót.

A levelek speciális melléklete volt az egymásnak megküldött fénykép.

Az arcképküldés régen is szokás volt, csak postai úton történt. Kosztolányi és Mária is küldtek egymásnak fotókat magukról.

Mária mondja a hangfelvételen: „Adtam gyerekkori képeket, ahol a zongoránál ülve zongorázom. [...] Aztán ahol anyámmal együtt, a testvéremmel ülünk, masni a hajunkban. Aztán egy karácsonyfát. Az 1915-ik évi karácsonyfámnak a fényképét küldtem el. Azután elküldtem egy képet, amikor... Mielőtt lementünk Visegrádra, a fiam lefotografált, és azt

elküldtem neki. *Ez az.* Szigorú arcú fénykép.” Később, február 29-én írt levelében még egy fotót küldött: „Nézd, találtam egy rossz visegrádi képet, de az »öt nap« egyikén készült, hát elküldöm. Örölsz neki? Ez a pongyola volt rajtam, mikor odajöttél hozzám és bemutatkoztál.” De ezt a képet Kosztolányi nem kapta meg, Füst Milánnál maradt a felbontatlan levélben, s onnan került vissza a Radákovich családhoz.

Kosztolányi nem hagyta válasz nélkül a küldött-kapott fotókat. A szeptember 24-én (vagy valamivel előtte) írt levelét így kezdte: „Jaj, mondd mi ez a rejtély, mely most úgy szíven üt, hogy lélekzetem is eláll? Ha más elküldi nekem fényképeit, vagy keveset küld, vagy sokat, vagy tartózkodó, vagy tolakodó. De te, aki tökéletes vagy, és az én lelkem lelke, mindent oly csodálatos mértékkel cselekszel, hogy helyesen és finoman, hogy a boldogság és önkívület tölt el. Ahogy egy-két szót írsz arra a szigorú arcú fényképre: »Ne felejts!«, az maga a kedvesség és jószág.”²⁰⁵

Emellett egy másik képre is külön reagál: „Nem szégyenlem leírni, hogy sírtam, amikor megpillantottam 1915-iki karácsonyfádat. Köszönöm, hogy elküldted nekem szent gyermekkorodat.” Aztán elragadják az érzelmek, és lírizálni kezd a felvétel kapcsán: „Nem gondolod, hogy én már ott voltam e karácsonyfa mögött, titkosan, mert már akkor hozzád tartoztam, anélkül hogy ismertelek volna? Mióta a világra jöttem, rólad álmodoztam, ilyen tisztáról, ilyen jóról, ilyen fönségesről, s csak azért lettem – lehettem – költő, mert téged előre megsejtettelek, és te megáldottál engem.”²⁰⁶

Ugyanekkor viszonozza Mária küldeményét, és ő is összeállított magáról egy különböző életszakaszokban készült fotóválogatást. Ahogy írja: „Kedves, kedvesség, elküldöm neked ezeket a fényképeket. Életem különböző korából valók. Egy csámpás, vidéki kisfiú (Szegény kisgyermek panaszai), egy húszéves, kezdő költő, aki már látja arcodat a fényképezőlencsébe meredve (azért ily áhítatos), s a többi már félig-meddig a jelen. De azért egészen egyik sem vagyok én. Az tebenned van.”²⁰⁷

Mária küldeményével ellentétben Kosztolányi levele fönmaradt, és a mellékelt képek is. Nem tudni pontosan, hány fotót is küldött ekkor magáról, mert csak kettőt ír le konkrétan, a többit összefoglalva, ebből következően minimum négy felvételt mellékel. Mivel azonban Japi 2006-ban a Petőfi Irodalmi Múzeumnak ajándékozta az eredeti képeket, a Kosztolányi összes fotóját közlő ikonográfia hetet tart számon.²⁰⁸ Ezzel ellentétben azonban valószínűleg inkább

²⁰⁵ KDLev 743.

²⁰⁶ Uott.

²⁰⁷ KDLev 744.

²⁰⁸ *Halkan szitál a tört fény. Kosztolányi Dezső összes fényképe.* Szerk.: Kovács Ida. Bp., 2006. PIM. (A továbbiakban KDÖF, a rövidítés után következő szám a kép sorszámát jelöli.)

csak öt vagy hat fotóról lehet szó, hiszen az utolsó kettő már Visegrádon készült, melyek közül az egyiket vélhetően maga Japi készítette, azaz a Radákovich családban volt az eredetije.

A meglévő kópiák, mint a levél mellékletei, nagyon is hozzátartoznak a történethez, és mivel – túl a költő lírizálásán – a válogatás Kosztolányi önreprezentációját mutatja, érdemes alaposabban szemügyre venni őket.

Az első, a „csámpás, vidéki kisfiú”-t ábrázoló kép Szabadkán készült 1891 körül, Meinhardt Ágoston műtermében. A hatévesforma kis Kosztolányi egy műfarönk mellett áll (ez a műfarönk a díszlet a következő számú képen is, csak más szögből), rövidre („tüsire”) vágott hajjal, körgalléros ruhában, a homályos háttérben egy távoli vár vagy város látszik. Kosztolányi – legalábbis ebben a levelében – vele azonosította az 1910-ben megjelent verseinek szereplőjét, versbeszélőjét. A képnek ez az egy eredeti kópiája ismert.²⁰⁹

A második képen a „húszéves, kezdő költő” látható. Az ikonográfia szerint 1904 körül készülhetett (tehát szigorúan véve a tizenkilenc éves kezdő költőt ábrázolja), készítője ismeretlen. A ovális alakú portré egy nagyobb kivágatú kép retusált darabja, rajta Kosztolányi elegáns öltözetben, keménygallérral látható, „áhítatosan” néz a lencsébe. Ennek a képnek is egyetlen eredeti kópiája került Máriához.²¹⁰

A többi kép Kosztolányi szerint „már félig-meddig a jelen”, azaz a felnőtt, értett költőt mutatja.

A harmadikat 1915. november 2-án készítette Rónai Dénes budapesti műtermében. Rónai az egyik legjobb portréfotós volt a század első felében. A képen az éppen harmincéves, fejét kicsit megdöntő költő mereng maga elé. Elegáns, öltöny, nyakkendő, ing, mellény van rajta, de a gallérja laza, nincs begombolva. Ujjait maga előtt összekulcsolja, és balra fésült hajából a jól ismert kósza tincs a homlokába lóg. Ennek a jól ismert és utóbb sokszor közölt fotónak egy speciális kivágatát küldte el Kosztolányi: a Magyar Államvasutak számára készült igazolványfotó lett belőle. Erről tanúskodik a MÁV szárazbélyegzője és a kép jobb oldalán a két fémszegélyű lyuk, ami az igazolványba rögzítést szolgált, valamit hogy a kép hátoldalára ceruzával ráírták: „Ngs Kosztolányi Dezső úr a Pesti Napló belső munkatársa” – azaz valamikor 1918 február–márciusa körül készülhetett az igazolvány, amikor is Kosztolányi az akkor Hatvany Lajos tulajdonába kerülő politikai napilaphoz szegődött. A fénykép bal oldalán a költő

²⁰⁹ KDÖF 004.: PIM Műv. Tár. Ltsz. 9299.

²¹⁰ KDÖF 016.: PIM Műv. Tár. Ltsz. 9304/1.

saját kezű – persze zöld tintás – aláírása van.²¹¹ (A kép ezzel a kivágattal meg is jelent, amikor az *Új Idők* című képes hetilap fotóikkal mutatta be a Petőfi Társaság új tagjait.²¹²)

A negyedik küldött fotó, amelyen a kabátot, puha kalapot viselő költő jobbra néz, 1923 novembere előtt készült a budapesti Strelisky fiókban. Ez a negyvenhez közelítő költő egyik legismertebb portréja, több eredeti kópia is ismert belőle, és sok helyütt megjelent. Kosztolányi is kedvelte ezt a képet: paszpartuzott változatából Kosztolányi adott egy dedikált példányt a korszak egyik legnagyobb könyv- és kéziratgyűjtőjének, Szalay József szegedi rendőrfőkapitánynak, illetve egy kisebb kivágatú változata került a nemzetközi újságíró-igazolványába.²¹³

Az ötödik kép ismét Rónai Dénes műtermi felvétele, 1929. április 1. előtt készült. Ez is Kosztolányi egyik legismertebb portréja: fehér ingben, fekete csokornyakkendőben, balra fésült hajjal néz a lencsébe. Több eredeti kópiát ismerünk belőle, és a Nyugat-barátok köre számára kiadott sorozatban is ez szerepel, Kosztolányi által aláírt változatban. A Máriának küldött példány ismét csak speciális felhasználású (volt): ez volt Kosztolányi margitszigeti gyógyfürdőbe szóló 1933-as fényképes bérletére ragasztva, sorszáma 014710.²¹⁴ (Ekkor a Kosztolányi család mindhárom tagja váltott bérletet; Ilona és Kosztolányi Ádám éves belépőjegye e sorok írójának tulajdonában.)

Ez az öt kép bizonyosan volt a Máriának küldött válogatásban. Mind műtermi fotó, jólfésült, művészi portrék a vizuális önreprezentációra is kényesen ügyelő költőről. Ugyanakkor beszédes tény, hogy közülük kettő is régi igazolvány, illetve bérlet része, azaz már nélkülözhetők voltak, hiányuk nem feltűnő.

A másik két fotó, amelyet az ikonográfia a küldemény részének tart, ugyanakkor és ugyanott készült: Visegrádon, 1935. július 24. és augusztus 5. között. Az első valóban beleillik a sorba: rajta az ötvenéves költő látható, ahogy öltönyben, ingben, csokornyakkendővel ül, háttérben egy épület.²¹⁵ Kosztolányi és Mária már ismerték ekkor egymást.

A négyzet alakú, recézett szélű eredeti kópia azonban méretét és technikáját illetően beleillik a Radákovich-hagyatékban található többi ekkor készült kép közé, amelyeken vagy csak Mária, vagy csak Japi, esetleg mindketten láthatók. Amatőr felvétel, kissé alulról exponálva: nem lehetetlen, hogy a kis termetű Japi készítette.

²¹¹ KDÖF 030.: PIM Műv. Tár. Ltsz. 2231/2. – A képről bővebben: Kovács Ida: *Egy műtermi felvétel metamorfózisa. Rónai Dénes Kosztolányi-fotója*. Apertúra, 2015. ápr. http://mafot.hu/apertura_egy-mutermi-felvetel-metamorfozisa.html

²¹² *Új Idők*, 1917. szept. 23. 530.

²¹³ KDÖF 051.: PIM Műv. Tár. Ltsz. 2227/3.

²¹⁴ KDÖF 073.: PIM Műv. Tár. Ltsz. 3757/3.

²¹⁵ KDÖF 149.: PIM Műv. Tár. Ltsz. 9302.

Az utolsó fotó ezzel egy időben készült, vélhetően ugyanott: rajta Kosztolányi és Japi közösen van: Kosztolányi ül egy ház előtt fonott karosszékekben, Japi mellette áll, és együtt olvasnak vagy néznek valamit egy papírlapon, amit Kosztolányi tart a bal kezében. A jobbjaiban pedig – a talán éppen a fotózás miatt – levetett olvasószemüveg.²¹⁶ (Kosztolányiról egyetlen fotót ismerünk, amelyen szemüveggel látható, és jellemző, hogy ez éppen nem beállított felvétel: az Akadémián olvas föl 1935 novemberében.)²¹⁷

A képeket Füst Milán közvetítésével juttatta el Kosztolányi; Füstnek írta a Máriának szóló levél mellé küldött kísérőlevelében: „ez a levél átadandó, de kérem, ott olvassa el s ott zárja le a kazettájába. Fényképeimet magával viheti a csodálatos és különös.”²¹⁸

Kosztolányi Dezsőről és Radákovich Máriáról nem ismerünk közös fényképet. Bár Vitányi Iván azt írta egyik visszaemlékezésében, hogy „Japi szobájában volt egy kép, mely az ötéves Japit, Mária nénin és Kosztolányit együtt ábrázolta”,²¹⁹ ami egyrészt lehetetlen, mert Kosztolányi és Mária csak akkor találkozott, amikor Japi tízéves volt, másrészt ha Vitányi csak Japi életkorában téved, akkor a közös kép még előkerülhet.

A kölcsönös fényképküldés után hosszabb időszak következik levélváltás nélkül. Nem volt rá szükségük. Egy városban éltek, közel egymáshoz, többször tudtak találkozni, együtt lenni. Talán ebben az időszakban történt az az újabb könyvajándékozás, amelyre Mária így emlékezett vissza: „És ő adta nekem a *Pacsirta* című könyvet és mondta az tulajdonképpen a családjáról szól, és bele akart írni, és én nem hagytam, és tulajdonképpen egy M és egy D betűt” írt csak bele. És valóban: a családi könyvtárban megmaradt a *Pacsirta* című regény aranyozott, bordázott bőrkötéses példánya, amelynek címlapjára Kosztolányi mindössze ennyit írt:

M D

Ráadásul, szokásától eltérően ceruzával tette mindezt, így szerencse, hogy nem került antikváriumi polcra a kötet, mert talán gondos kezek kiradírozták volna belőle a speciális dedikációt. Mert a két betű egy végletekig minimalizált ajánlás. Jelentése nagy valószínűséggel az, hogy „Máriának Dezső”, legalábbis a *Kínai és japán versek* dedikációja erre enged következtetni. Csak immár teljesen elmarad a keltezés, és elmaradnak a nevek is. Ennek a két betűnek valóban „helyi értéke” van itt; abban az értelemben, ahogy Kosztolányi nyilatkozott az

²¹⁶ KDÖF 150.: PIM Műv. Tár. Ltsz. 2233.

²¹⁷ KFÖF 152.

²¹⁸ KDLev 745.

²¹⁹ Vitányi Iván: *A küszöbember*, 213.

által minden könyvbe beírt „szeretettel” szóról: a címzett és az ajánló pontosan tudják, az adott helyen mit jelent.²²⁰

Kosztolányi és Mária december 7-én távolodtak el újra egymástól – földrajzi értelemben. A Kosztolányi-házaspár ekkor Tátraszéplakra utazott; a levelezés pedig újra megindult Kosztolányi és Mária között.

A költő már útközben megírta első levelét a vonat étkezőkocsijának asztalkendőjére. Feltehetően lopott időben, egyedül maradva, titokban írta, papír nem volt nála, megoldotta hát úgy, ahogy tudta. „Egyedül utazom. Csak te vagy velem. Különvonatom van. Ablakai mind Mária-üvegek. A kalauz Mária-kék egyenruhában jön be. Azok a leányok, akiket az állomáson látok, valamennyien Mária-leányok, s akik bridge-eznek, mind máriást játszanak. *Márai* Sándor új regényét pillantom meg a könyvesbódéban, s így olvasom nevét. *Mária* Dezső, vagy Dezső *Mária*.”

Még ugyanezen a napon, december 7-én, de már Tátraszéplakra érve, újra levelet írt, melyre választ azonban nem feltétlenül várt: „ha nem írsz, az annyit jelent, hogy minden rendben. Levelemre nagyon vigyáztass.”

Két nappal később az irodalom, a levelezés és Visegrád tematizálódik újra: „valami zavart érzek. Mi ez? Végre az írás mestere volnék. Leveleztem már – sokat – Thomas *Mann*nal és *Gorkij* Maximmal is, idegen nyelveken és sohase fogott el ez a lámpaláz, mint most. [...] Emlékszem kisleányos bizonytalanságára, amikor a visegrádi kastélyban első szavaimat intéztem hozzá s ő attól félt, hogy nem egészen, vagy nem helyesen érti őket. Ennek nem örültem. Tudtam, hogy túlbecsül. De emlékszem arra is, hogy egyik levelét olvasva elmosolyodtam akkor, mikor „végzetes”-nek nevezte találkozásunkat. Akkor – egy pillanatra – azt hittem, hogy túloz vagy dobálózik a szavakkal. Most már tudom, hogy nincs így. Minden úgy van, ahogy ő állítja, írja. Az írásban is külön, mint mi, a dicsőség hivatalnokai.” Majd eljátszott a gondolattal, hogy mi lenne, ha boldogan halna meg: „A tükör elé álltam – én, a ripacs –, lehunytam a szemem s szemem rése alól kémleltem a tükörképre, milyen leszek majd mint halott. Még a szájamat is kinyitottam, hogy a kép valószínűbb és borzalmasabb legyen.” (A ripacs kifejezést Mária férje mondta rá egy alkalommal.)

December 11-én küldött következő levelében ottani életmódjáról számolt be – válaszul Mária kérdésére: „Rózsaszinre sült az ibolyántúli sugarakban, meghűlésem elmúlt, hálóingben, kalap nélkül fekszem erkélyemen, óraszámra sétálok a hegyek közt. Új

²²⁰ Erről bővebben lásd: [Bíró-] Balogh Tamás: *Kosztolányi-dedikáció Sik Sándornak; Kosztolányi és Karinthy a dedikációról*. Irodalomismeret, 2003. 2. sz. [júl.] 58–60.

Tátrafüreden is voltam, hogy megnézzem azt a nyaralót, ahol laktál. Ahogy ropog lábam alatt a hó, azt gondolom: Mária. Mindig csak te, csak te. Miért? Szépséged már másodlagos. Valami több vonz, valami többet szeretek benned.”

Újabb két nap múlva (dec. 13.) javuló egészségi állapotáról, ugyanakkor nehezedő lehetőségeiről számot be: „Egészségesnek érzem magam, arcom kipirult, felöltő és kabát nélkül sétálok órahosszat a tízfokos hidegben, a havas hegyek között. [...] Ma a Csorbatóra rándulok ki, egy zeneszerző barátom hívott meg.” De: „Kapkodva írok, egy oszlop mögé bújva az étteremben, egyedül, lesve az ajtó nyílását. [...] Kedden éjjel otthon vagyok s szerdán már beszélek veled. Addig még egyszer írok.” Azonban mégsem így lett, mert mint a fokozódó ellenőrzés miatt írta Füst Milánnak december 15-én: „nem írhatok levelet. *Légy szíves, ezt közöld telefonon*”²²¹ – mármint természetesen Máriával.

Karácsony napján táviratot küldött Máriának – Füst Milán címére. Benne megköszönte a Máriától kapott ajándékot, az érmet, melyet – feleségének azt hazudva, hogy édesanyjától kapta Szabadkán – ezután haláláig hordott.

Ismét egy bő hónapnyi szünet következik a levelezésben, amely akkor indul újra, amikor Kosztolányi újabb kezelésre megy Stockholmba. Egyre romló állapota miatt már csak egy levelet ír innen, 1936. február 11-én, abban azonban ismét csak felemlgette megismerkedésük színhelyét: „Visegrád és Stockholm. Istenem, milyen vad és rikoltó ellentét. Én azonban hiszek az életben, benned. Álmatlan éjszakáimon veled társalgok, szegény, édes kisfiadra gondolok, aki velem együtt szenved. Írj róla, rövid orvosi jelentéseket s magadról, kedves, és minden, hosszan, hosszan.” Mária ennek a kérésnek eleget is tett, és valóban hosszú levelekben számol be magukról. Rohamosan romló állapotáról és a kezelések miatt legyöngült szervezetéről nem írt, sőt titkolta a nő előtt: „Máriának erről egy szót se. Csak a leveleimet adjátok át neki” – írja ugyanezen a napon Füst Milánéknak.²²²

Itt érdemes kitérni a levelezés módszerére.

Kosztolányi leveleinek szövege már ismert volt, de a most előkerült borítékok, Mária levelei és főleg azok borítékjai betekintést engednek a levelezés módszerébe. Mivel mindketten házas emberek voltak, nem küldhették közvetlenül a másik címére a szerelmes leveleket – közvetítők segítségét kellett igénybe venniük, belföldön is, és – Kosztolányi stockholmi kezelése alatt – külföldön is.

²²¹ KDLev, 753.

²²² KDLev, 757.

Kosztolányi még szinte haza sem ért első visegrádi kirándulásából, Füst Milán már tudott az „ügyről”, és rögtön, már augusztus 4-én tájékoztatta is erről az egészségügyi kezeltetése miatt tartósan távol lévő feleségét: „Dezső egy órát volt itt, halálosan szerelmes lett Visegrádon – majd hozzám írja a leveleket.”²²³ Miután Füst elvállalta a közvetítő szerepét, Kosztolányi másnap azonnal megírta ezt a nőnek: „Kedves Mária, írjon. Cím: Füst Milán író urnak, Budapest I. Budaörsi út 18/B III. Belül zárt borítékban küldje levelét, ezzel az utasítással: *átadandó*.”²²⁴ A módszer működött, mert két nap múlva máris megkapta a választ. Mégpedig úgy, hogy 7-én Füst Milán felhívta Kosztolányit, menjen érte: „Tegnap este kaptam a telefonizenetet, hogy megérkezett, azonnal kocsira ültem, és ott a kocsis kis villanya alatt olvastam el számtalanszor.”²²⁵ Kosztolányit azonban 15-én az Üllői úti belklinikára szállították, és ez komplikált az amúgy sem egyszerű eseten. Két nap múlva mégis levelet kapott Máriától – Füst Milán elvitte neki a kórházba; Kosztolányi pedig elrejtette: „Levelét itt őrzöm a klinikai matrac alá rejtve. Tegnap hozta el postásunk. Közölte, hogy telefonoztatott hozzá, de ő nem írhat magának, mert nem tudja még a nevét. Szabad elárulnom? Mily rosszul vannak kiépítve útjaink.”²²⁶ Füst Milán ráadásul ténylegesen szembement ekkor Kosztolányiné utasításával, mint ahogy azt a 17-én, tehát a levél esetleges kézbesítésének napján megírta feleségének: Dezső felhívta, „nagyon kétségbe van esve [...], úgy volt, hogy ma kimegyek hozzá, de a felesége most telefonált, hogy ne menjek, mert [Dezső] két éjjel nem aludt, [...] – holott hát át is kellene adnom néki valamit”.²²⁷

Kilenc nap múlva azonban Kosztolányi arról értesítette Máriát, hogy: „Barátom, akinek eddig küldötte leveleit, beszélt unokanővérével, s elejtett szavaiból gyanítom, hogy mindketten aggódnak miattunk”, s tesz egy levelezést érintő javaslatot: „Ezért kérem, írjon Varga Antal címére, I. Mikó u. 1. Nem tűröm, hogy féltsenek bennünket.”²²⁸ Varga Antal Kosztolányi személyi titkára volt, és a szomszéd házban lakott. Mária a hangfelvételen úgy emlékezett vissza, hogy ezután Vargának írta a leveleket, „és ő egy bizonyos helyre tette, ahonnan Kosztolányi elővette, és úgy, úgy aztán akkor olvasta őket.” Szeptember elején azonban kisebb hiba csúszott a gépezetbe, mert Kosztolányinak ezt kellett írnia: „Alighogy hazaérkezem, rohanok irattáramhoz, de a megállapított helyen nem találom a leveled, titkárom távollétemre való tekintettel nyilván magánál tartotta s reggel fogja átadni, személyesen. Jó helyen van, az

²²³ FMÖM: 300.

²²⁴ KDLev 734.

²²⁵ KDLev 735.

²²⁶ KDLev 738.

²²⁷ FMÖM: 302.

²²⁸ KDLev 740.

bizonyos.”²²⁹ Azaz Varga Antal kapta meg a leveleket, rendszerint átvitte őket Kosztolányiékhoz, és ott egy, a költővel előre megbeszélt helyre tette, de éppen Kosztolányi ideiglenes távolléte miatt – amikor csak Ilona volt otthon – biztonságosabbnak érezte magánál tartani a küldeményeket. Kosztolányi ugyanebben a levelében írta, hogy visszatérhetnek az eredeti módszerhez: „Írj, szerelmem, írd édesem Füst Milán címére újra, I. Budaörsi út 18/B, mennél többet és mennél őszintébben, hogy amíg haza nem jössz, ne aléljak a semmibe. Ne félj. Minket már nem érhet baj.”²³⁰

A hónap végén mégis baj érte őket. Szeptember 24-én Kosztolányi sürgetőleg szólította fel Máriát: „Leveleimet azonnal küldd át a mondott helyre. Ezt is. Ott jó helyen vannak.”²³¹, és ugyanekkor írta Füstnek: „ez a levél átadandó, de kérem, ott olvassa el s ott zárja le a kazettájába. Fényképeimet magával viheti.”²³² Az egy napon írt párhuzamos intézkedésből két dolog derül ki. Egyrészt Füst Milánéknál volt egy zárható fémkazetta, amelyben biztonságosan tárolhatták Kosztolányi leveleit. Másrészt mivel szeptember 24. után sürgősen azokat is ide kellett rejteni, amiket korábban Mária esetleg hazavitt s otthonában tárolt, nyilvánvaló, hogy közben történt valami, ami miatt ezeket a biztonsági óvintézkedéseket meg kellett tenni. Ez a baljós árny pedig Kosztolányiné lehetett. Kosztolányi az érzelmek zűrzavarában bevallhatta feleségének a levelezést, és a költő előre is gondolkozhatott, hiszen ő tudta, hogy a *Szeptemberi áhítat* egy hét múlva meg fog jelenni a *Nyugatban*, és tudhatta, hogy botrány lesz belőle. És valóban: Ilona a szeptember 30-án Máriához írott dühös hangú levelében kitér a férje szerelmes leveleire is: „Az uram összes leveleit, valamennyit, 24 órán belül juttassa el Kiss tanársegéd úrhoz. Ha nem tudná véletlenül, az Ernánál vannak.” Azaz Ilona valóban tudott ezekről, bár a lelőhelyüket illetően éppen hogy tévedett. Mert megelőzték.

A decemberi tátraszéplaki és a februári utolsó stockholmi út azonban kényszerű változást hozott a levelezésben is. Ekkor helyi beépített emberekre volt szüksége, hogy az ágyhoz kötött Kosztolányi külföldön is megkapja Mária leveleit. Nehezített a helyzeten, hogy Ilona természetesen elkísérte férjét mindkét útra.

December 7-én indultak Tátraszéplakra (ezen a napon Kosztolányi sietősen levelet írt a vonat egyik asztalkendőjére is), pár nap múlva már a szanatóriumból válaszolt Mária levelére, amit helyi közvetítéssel kapott meg: „Tegnap este, mikor egyedül üldögéltem a társalgóban, belépett hozzám a szanatórium pompás főorvosa, akitől száz és száz beteg retteg, s félénken,

²²⁹ KDLev 741.

²³⁰ Uott.

²³¹ KDLev 744–745.

²³² KDLev 745.

mint egy piruló gimnazista, átnyújtotta leveled.”²³³ Két nap múlva, december 13-án ismét az orvos közreműködéséről számolt be: „most vettem egyszerre két leveledet, három napi szünet és hallgatás után. Főorvosom elutazott s nem tudta őket idején átadni.”²³⁴ Itt tehát Kosztolányi segítője a szanatórium főorvosa volt, viszont ha ő éppen nem volt ott, akkor a levelezés is leállt.

Kosztolányi hasonló helyzetbe került Stockholmban is. Bár itt az első időszakban még jobban volt, s maga intézte levelezését. Február 11-én írta Máriának: „Eddig nem mehettem el a postára, ma megyek el először leveleidért. Minden héten kétszer írok.”²³⁵ És valóban: a fennmaradt levelek arról tanúskodnak, hogy Mária a stockholmi főpostára címezte leveleit, „Csillag” jellegével postán maradóra. (Minden levelének címezése ez: „Csillag. / Stockholm. / Hauptpost. / Poste restante.”) Állapota romlásával azonban Kosztolányi már nem tudott elmenni a levelekért. Eleinte talán egy segítő elvitte neki őket a kórházba, de egy idő után bizonyosan ott maradtak a postán. Erről szintén maguk a borítékok tájékoztatnak, mert rajtuk az eredeti címezést idegen kéz áthúzta, majd melléírta: „eftersändes / Dr. Füst Milán / Budapest / I. Budaörsi út 18 III”, azaz továbbküldendő Füst Milánnak Budapestre.

Kosztolányinak tehát talált segítő Svédországban is. Nagy valószínűséggel Lotz János (1913–1973) nyelvész volt az, aki egyetemi hallgató korában (1931–1935) Gombocz-tanítványként közreműködött a Kosztolányi által szerkesztett nyelvművelő kézikönyv, *A Pesti Hírlap Nyelvőre* elkészítésében, és ezekben az években Kosztolányi famulusa és magántitkára lett, az egyetem elvégzése után pedig, 1935-től a stockholmi egyetem ösztöndíjasa és lektora volt, később tanára, intézetvezetője is. Róla írja Kosztolányiné könyvében: „Eleinte jár hozzánk egy fiatalember, derék magyar fiú, Lotz János. [...] néha felvált egy-egy félórára, de egyre ritkábban jön, fiatalsága nem bír látni ennyi szenvedést.”²³⁶

Kosztolányi leveleivel viszonylag egyszerűbb volt a helyzet: a fennmaradt borítékok alapján négyféle címezést használt az szerelem időszaka alatt. Amikor ő Budapesten, Mária pedig Visegrádon volt, hagyományos címezéssel látta el levelét: „Önagysága / Papp Oszkárné / úrasszonynak / Visegrád / Újságírók Üdülőháza”. Amikor Füst Milánon keresztül küldte, vagy dupla borítékban (a külső Füstnek szólt), vagy személyesen hagyta ott Füstnél vagy adta át neki, akkor a Máriának szóló borítékra vagy csak ennyit írt: „Átadandó”, vagy még ennyit se, csak a családi címeres zöld pecsétviasszal zárta le a levelet, ez is elég jel volt. Egy esetben pedig, amikor Szabadkáról küldött táviratot, a Máriának szóló sorokat nemes egyszerűséggel

²³³ KDLev 751.

²³⁴ KDLev 752.

²³⁵ KDLev 757.

²³⁶ Kosztolányi Dezsőné: I. m. 343.

barátjának címezte: „fuest milan / budaeorsi ut 18/b bpest”.²³⁷ Erna, Máriának német nevelőkisasszonya szintén a beavatottak közé tartozott, és volt, hogy ő ment el Füst Milánék lakására a költő leveleiért.

Kosztolányi utolsó levele, amely a kettejük közötti levelezés jelenleg ismert záró darabja is egyben, április 30-án kelt. Belőle az is kiderül, hogy Mária közben megtudta, Kosztolányi milyen állapotban van: „Hogy milyen halálos veszedelmeken mentem át, milyen szenvedéseken mentem át, azt hallhatta. Most vagyok *két hónap óta először abban a testi-lelki és [!] helyzetben, hogy írót vehetek kezembe és írhatok magának*, mindenem, *aki mindenkor minden volt életemben, halálomban*. Órákig gondolok magára a falra meredve [?]. Soha több nem volt nekem. Füst Milán azonnal jöjjön, ne törődjön semmi [?] tilalommal... hiába, otthonom is elhagyom, mindenem.”²³⁸

De más is kiolvasható ebből a levélből. Kosztolányi „Did”-ként írta alá, ahogy korábban soha. „Mindent elintéztem és közöltem. / Írásom dúlt: lázam van.” – tette hozzá a két kapkodós mondatot utóiratként. És az egész levél hangvétele zavart. Ráadásul benne magázza Máriát.

Ez a levél kórképe Kosztolányi rossz állapotának. De *erről* a zavart állapotról Mária csak később értesült, mert nem kapta meg. Visszaemlékezése szerint: „Füst Milán hagyatékában maradt egy leragasztott boríték ezzel a felírással: »Halálom után átadandó Kosztolányi Dezsőnek.« Ez a lap volt benne. Hogy miért nem adta át, miért tette el, miért írta ezt a borítékra – nem tudom.”²³⁹

Kosztolányi tehát halála után is szólt még párt sort Máriához.

²³⁷ KDLev 753.

²³⁸ KDLev 757–758.

²³⁹ Idézi: Vargha.

Kosztolányi két verset írt Máriához. Ezek közül elsőként a *Szeptemberi áhítatot*, amely – utóbb nyilvánvaló – a költői életmű egyik fő darabja lett.

Mária így emlékezett vissza a versre: „Nekem Mária-napra, szept. 12-re úgy gratulált, hogy fölolvasta a *Szeptemberi áhítatot*. Mondta, hogy október hónapban fog megjelenni.”

Azaz Kosztolányi gyorsan dolgozott: szeptember 2-án érkezett vissza második visegrádi útjáról Budapestre, és tíz nappal később készen volt azzal a verssel, amelyben szinte sorról sorra bukkannak fel a konkrét életrajzi helyzetek. A költeményt szeptember 20-án küldte el Gellért Oszkárnak, hogy közöljék a Nyugatban: „Édes Oszkárom, itt a vers. Az egyes részleteket, mint látod, hosszabb vonalak választják el egymástól, és levegősebb térközök is. Baráti jószágodra és figyelmedre bízom a javítást, mert én még egy ideig külföldön vagyok. Sok szeretettel köszönöm kedvességed: Kosztolányi Dezső”.²⁴⁰

A levél megszövegezéséből kitűnik, hogy volt szóbeli előzménye. „itt a vers”, írja Kosztolányi, Gellértnek már korábban tudnia kellett, hogy Kosztolányi fog egyet küldeni. És nyilván azt is megbeszélték, hogy lehetőleg minél előbb közöljék. Így aztán a *Szeptemberi áhítat* meg is jelent a *Nyugat* következő, októberi – de már szeptember legvégén a standokra kerülő²⁴¹ – számában. Azaz vélhetően valóban várták az lapzártá előtti utolsó pillanatban megérkező szöveget, fönntartották neki a helyet, mégpedig a lap élén: ezzel kezdődik a szám.

Finom pikantériája a közlésnek, hogy ugyanebben a lapszámban Kosztolányinének is megjelent egy novellája Görög Ilona néven,²⁴² így aztán egészen bizonyosan az elsők között kapta kézhez a folyóiratot. Kosztolányiné ekkor viszonylagos rendszerességgel közölte írásait, de egyáltalán nem publikált sokat, ezért fokozottan várhatta az *Nyugat*-beli megjelenést (ami azért számára is írói rangot jelentett), és érthető a csalódottsága, hogy a lapszám élén férjének egy nem hozzá írott verse van, amiről ráadásul – Kosztolányiné állítása szerint – nem is tudott, bár Kosztolányi addig az összes írását megmutatta neki még megjelenés előtt.

A másik vers, amely már konkrétan Máriáról szól, szintén alkalomra született (de nem alkalmi vers). A *Röpimát* Mária visszaemlékezése szerint Kosztolányi a születésnapjára adta neki, azaz november 22-én. Keletkezéstörténetéről annyit lehet még tudni, hogy Kosztolányi és Mária beszélgetései alatt szóba került Mária gyermek- és fiatalkora, és a vallásosság is. A visszaemlékezésben ez áll: „És akkor mondtam, hogy zárdában voltam. Akkor, onnan van a

²⁴⁰ KDLev 743.

²⁴¹ Pesti Napló, 1935. szept. 28. 13.

²⁴² Görög Ilona [Kosztolányi Dezsőné]: *Örökbefogadás*. Nyugat, 1935. okt. 253–260.

Röpima, tulajdonképpen. És akkor leírtam a zárdaéletet, hogy hogy volt, hogy kellett csinálni, mit kellett csinálni. Hogy este, mikor lefeküdtünk, hálóterembe, hogy ne rakoncátlankodjunk. Hogy hangosan elkezdtünk imádkozni, mert ha rakoncátlankodtunk, akkor nem mondtuk hangosan, akkor veszekedtünk, és akkor volt ott az apáca.”

A költemény – ebben egyetért a szakirodalom – nem éri el a *Szeptemberi áhítat* színvonalát. A nő imába foglalt neve ismerős lehet Juhász Gyula *Anna örök* című verséből (amelynek zárósora, a kézirat és az első közlés szerint: „Élsz és uralkodol örökkön, Anna”, ugyanakkor talán még inkább felidézi Kosztolányi 1929-re datált, de csak 1932-ben megjelent, majd 1935-ben kötetbe került *Ilona* című versét, amelyet feleségének neve ihletett.

Míg a *Szeptemberi áhítat* létösszegző nagyvers, az *Ilona* pedig egy nyelv és a hangok működésére épülő „játékos” költemény, addig a *Röpima* inkább az életrajzi utalásaival tűnik ki. Kosztolányi egészen pontosan írja le benne a valós Máriát: nem véletlen, hogy amikor Vargha Balázs meginterjúvolta Radákovich Máriát, sorról sorra végigvették a verset és annak valóságtartalmát. Csak pár példa:

„VB: „sikoltva jő elébem.”

RM: Biztos, hogy repdestem.

VB: „rózsát susog fülembe.”

RM: Biztos kedveset mondtam.

VB: „térdemhez ül le, úgy néz.”

RM: Hát erre nem emlékeztem, most mondtam a Füst Milánnénak, hogy erre nem lehet, el kellett volna [érthetetlen szó]. Azt mondja, dehogynem, hát nálunk voltak egyszer és Kosztolányi ott volt, és várt, merthogy te késve jöttél, és odaszaladtál és odakuporodtál a földre és ott... Mondta nekem és így se emlékszem rá. Azt mondja, ő emlékszik rá tisztán. [...]

VB: „hadarva mondja: »Nem, nem.«”

RM: Igen, mert azt hiszem, hogy hadarok. Mert nekem már gyerekkoromban azt mondták, nagyon hadarok és... [...]

VB: „telefonoz és toppant.”

RM: Igen, hát elég hirtelen természetem van. [...]

VB: „a jólnevelt úrinő.”

RM: Hát az voltam.

VB: „egy lágytojáást se főz meg.”

RM: Akkor még nem.

VB: Erről szó volt? Szó is volt, hogy nem...

RM: Kérdezte, igen. Én mondtam, hogy nem tudok főzni. [...]

VB: „sok altatószert használ.”

RM: Rengeteget használtam, már akkor. [...]

VB: „teázik és kártyát rak.”

RM: Igen. Teáztam, itt három... körülbelül öt litert megittam egy nap akkor is, és pasziánszot raktam. [...]

VB: „sóhajt és kézimunkáz.”

RM: Igen, akkor rengeteget kézimunkáztam. [...]

VB: „szebb, hogyha kócos, sápadt.” Ez a kócoság, ez?

RM: Mindig kócos voltam én tulajdonképpen, igen.

A vers – talán természetes – nem jelent meg Kosztolányi életében. Az utóélete viszont annál érdekesebb. A szerzői kézirata Kosztolányitól Radákovich Máriához került – ma a levelekkel együtt egy magángyűjtő örzi nagy becsben –, aki soha nem hozakodott elő vele. A Kosztolányi-hagyatékban megvan ugyanakkor a vers Kosztolányi által írt gyorsírásos fogalmazványa; itt *Ópium* a vers címe.²⁴³ Kosztolányi gyorsírásának első számú értője, Schelken Pálma megfejtette a gyorsírást, olvasatának gépirata szintén a hagyatékban található. Innen kerülhetett valahogy a Magyar Rádióba, ahol 1971 végén a *Gondolat* című irodalmi műsorban mint Kosztolányi Dezső ismeretlen versét mutatták be és beszéltek róla. E műsor kapcsán írta meg Rolla Margit a már többször hivatkozott cikkét. „A verset – mondták [a rádióban] – Kosztolányiné hagyta rájuk gyorsírásban, azzal, hogy azt csak halála után közöljék, kíméletből aziránt, akihez írta, s aki rövid, jelentéktelen hangulat volt a költő életében, mint ahogy azt a hozzá írt vers »*Ópium*« címe is tanúsítja.”²⁴⁴

Már ebben a mondatban sok beszédes adat van: egyrészt Kosztolányiné tudta, hogy Mária még életben van, másrészt tudta, hogy a gyorsírásos vers neki szól. És bár halála után is odavágott még a „riválisnak”, amikor a közléssel kapcsolatos rendelkezésében „rövid, jelentéktelen hangulatnak” nevezte, épp olyan álságos képzetnek, mint amit az ópium okoz, de azért – férje iránti tiszteletből – engedélyezte a vers publikálását. Így négy évvel Kosztolányiné halála után elő is kerülhetett az ismeretlen vers a hagyatékból.

Csakhogy, mint arra Rolla Margit felhívja a figyelmet, a vers egyáltalán nem ismeretlen, hiszen *Röpinia* címmel benne van a Kosztolányi összegyűjtött verseit adó kötetekben is; és

²⁴³ MTA KIK Ms 4612/51

²⁴⁴ Rolla Margit: I. m.

valóban, az 1962-es kiadástól kezdve mindben szerepel.²⁴⁵ (Jelenleg nem tudni, miképpen kerülhetett bele; csak annyi bizonyos, hogy a vers gépiratos másolata megtalálható Hitel Dénes (1893–1965) Kosztolányi-bibliográfus hagyatékában,²⁴⁶ s így meglehet, hogy tőle került elő a vers szövege. Az persze már más kérdés, hogy hozzá milyen úton került.)

Mi történt tehát? Kosztolányiné ragaszkodott ahhoz, hogy a Máriához írott vers fogalmazványa ne jelenhessen meg az ő életében, holott a vers végleges változata, a sok-sok Mária-névvel már öt évvel korábban bekerült az összesbe. Igaz, hogy szándékoltan vagy tévedésből az 1932-ből származó hátrahagyott versek között. „Nem lehet szó nélkül elsiklani egy ilyen életrajzi adat fölött, amelynek gyorsírásból hibásan átfordított és így helytelen értelemmel felolvasott sorai már egyben irodalomtörténeti tévedések is. Írói és emberi kötelességem (a kettő el sem választható), hogy én, aki jártam ott, ahonnan a vers elindult, ott hallottam Kosztolányi szavait, ahol mondta, álltam a fák alatt, ahol a »Szeptemberi áhítat« is szárnyakat kapott, láttam a templomot, ahova a materialista Kosztolányi követte Máriát, elmondjam – ha röviden is – ennek a két versnek történetét.” És akkor Rolla Margit elmondta – először fedve fel Kosztolányi Dezső és „R. Mária” szerelmének történetét.

Például a *Röpimáról* megírta a konkrét adatokat és a keletkezési történetét: „ezt a verset Kosztolányi 1935-ben írta, s az év november 22-én adta át R. Máriának születésnap ajándékkul.” A soproni zárdában nevelkedő R. Máriának „ott, a rend szerint, röpimákat kellett mondani: »Mária, segíts! Mária, ne hagyj el! Mária, légy velem! stb. – Közben néha egymáshoz is beszéltünk a lányokkal, az ima sorai közé betoldva egy-egy mondatot« – mesélte Kosztolányinak Mária. Ebből ragyogott fel Kosztolányiban a »Röpima«. Közös emlékük, közös örömük volt.”

Ez pedig egybevág Radákovich Mária visszaemlékezésével. persze nem véletlenül: Rolla Margit tőle hallotta.

PRÓZÁK

Mária visszaemlékezése szerint Kosztolányi két novellájában is szerelmükről ír. Valójában Kosztolányi több helyen is elrejt utalásokat a történetekre. Érdekes ezeket időrendben áttekinteni.

²⁴⁵ Kosztolányi Dezső: *Röpima*. In: Uő: *Összegyűjtött versei*. Szerk.: Szász Imre. Bp., 1962. Szépirodalmi. II. 338–339.

²⁴⁶ MTA KIK Ms 4638/2.

Először nem is Máriáról ír, hanem Japiról. 1935. szeptember 1-jén egy vidéki vendéglőt írt le, ahol van „egy tízéves kisfiú is. Ezzel a felnőttek komolyan és fölény nélkül beszélgetnek, mint egyenlővel.”²⁴⁷ Japi koraérett fiú volt, a visszaemlékezések szerint jól szót értett a felnőttekkel – például éppen Kosztolányival. E hónap végén egy másik tárcájában szintén vidéki környezetet ír le: „Mióta itt vagyok, azt hiszem, mindig ünnep van, minden áldott nap vasárnap [...]. A must zavaros édességében kiskorom elfelejtett ízeit fedezem föl.”²⁴⁸

Ugyanezen a napon egy másik írása is megjelent a *Pesti Hírlap*ban, egy könyvismertetés ürügyén írott eszmefuttatás a szerelemről, amely „a vér színes füstje, az érzékiség túlvilági tűzijátéka vagy szivárványa”. A cikk szerint José Ortega y Gasset ide vonatkozó írásait böngészi, de nem csak a könyvet ismerteti. Az egész cikket lehetne idézni, hiszem éppen azzal az érzéssel foglalkozik, amelynek nem kamaszkori hevületében égett, de szempontunkból most csupán egy bekezdése megvilágosító jellegű. A cikk szerint a spanyol gondolkodó arra is föl hívja a figyelmet, miszerint „a voltaképpeni szerelem milyen kevésbé függ össze a szépséggel. Csak Platón fogalmazása nyomán hisszük, hogy kedvesünkben a szépséget szeretjük. Az úgynevezett tökéletes szépség, a vonalak aránya és összhangzása, a görög eszmény alig kelt nagyobb szenvedélyt. Ünnepektársadalmi, színházi csodák inkább a távolságot hangsúlyozzák, nem azt a közelséget – a tekintetnek és mozdulatnak azt a bensőséges-egyéni varázsát –, mely az igazi szerelmet ébreszti. »Szeretlek, mert szép vagy« – ez afféle platóni visszhang. Az igazi vallomás ez: »Szeretlek, mert vagy.«”²⁴⁹

Ezek a sorok, ez a felfogás a magyarázata a *Röpmi* azon sorainak, melyeket Mária sem tudott maradéktalanul értelmezni:

szép, hogyha ég és izzik. Mária
szebb, hogyha kócos, sápadt. Mária
legszebb, mikor csunyácska. Mária
a földgolyó remekje. Mária
Isten csodás torzrajza. Mária

És ez az esztétikai felfogás az eredője a december 11-én írt levél vallomásának is: „Szépséged már másodlagos. Valami több vonz, valami többet szeretek benned.”

²⁴⁷ Kosztolányi Dezső: *Vidéki vendéglőben*. Pesti Hírlap, 1935. szept. 1. In: Uő: *Sötét bújóciska*. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1974. Szépirodalmi. 438-439.

²⁴⁸ Kosztolányi Dezső: *Vidéki ősz*. PH, 1935. szept. 29. In: *Sötét bújóciska*, 451-453.

²⁴⁹ Kosztolányi Dezső: *Szerelem*. PH, 1935. szept. 29. In: *Sötét bújóciska*, 454-455.

A cikk ezzel zárul: „Az ember szeretetből támadt, azért él, gyakran azért is hal meg. Úgy látszik, mégis a főfoglalkozása az a földön, hogy szeressék. Mellette minden egyéb – hídépítés, országhódítás – csak eszköznek, jelentéktelen mellékfoglalkozásnak rémlik.” Ez pedig nem más, mint a nyilvánosság előtt tett, rejtett üzenet: őt szeretni kell.

Alig egy héttel később megint a szerelem a témája. Az *Arcok és karcok* három részből álló kis karcolat második darabjának elbeszélője a jól ismert Kosztolányi-hős, Esti Kornél, akit nagyon leegyszerűsítve öntükröző alakmásának kell tartani. (Kosztolányi egy helyütt az *Esti Kornél* című, 1933-ban megjelent kötetét egyenesen önéletrajzi novellasorozatnak nevezi.²⁵⁰) Kettős távolítással él: Estivel annak egy diákkori emlékét mondatja el. Nem egyedi megoldás, és maga is hamarosan újra élni fog vele. Itt most Esti azt meséli el fiatalkorából, amikor szerelmes volt Arabellába, de „egy sötét télen szülei elzárták” előle, hogy előbb kétségbeesetten kóválygott ide-oda, majd dührohamokat kapott, aztán a szeretett nő fényképeihez menekült, de egyik sem használt, ezért feltalált egy olyan tükröt, amelyben – violántúli sugarak bekapcsolásával – mindig Arabellát látja.²⁵¹ A történet itt fikcióba hajlik, de az alapja nagyon is ismerős lehet, többek között éppen Kosztolányiné könyvéből: a szerelemtől megzavarodott férje így reagált, ha nem találkozhatott Máriával.

Ilyen előzmények után, és egyáltalán nem véletlenül az utolsó darab után következik az a két próza, amelyről Mária úgy tudta, hogy azt Kosztolányi neki írta.

A hangfelvételen elhangzik, hogy Kosztolányi egy időben később született írása mellett „még egy novellát írt, *A világ vége*. Hogy mi lenne, ha a világ vége lenne. [...] Nem, hát csak úgy, hogy akkor nincs már többet kétely, akkor az ember megírna mindent, megcsinálna mindent, és akkor nem törődne semmivel, hanem menne ahhoz, akit szeret. Érti? Azt is írja. Ezt akkor mindig elmondta nekem, ez neked szól.”

A *Világ vége* 1935. október 13-án jelent meg a *Pesti Hírlap Vasárnapjában*, majd bekerült a *Tengerszem* című novelláskötetbe is.²⁵² Ez szintén Esti Kornél-novella, a kötet *Esti Kornél kalandjai* ciklusába felvett darabok közül ez az időrendben utoljára készült.

A novella első felében Esti Kornél arról mesél meg nem nevezett barátjának, az egyes szám első személyben beszélő a narrátornak, hogy milyen típusú világvége-álmai szoktak lenni, és részletesen ismerteti a legutóbbit, ami más volt, mint az addigiak, mert ez „olyan valószerű,

²⁵⁰ [Bíró-] Balogh Tamás: *A köteté formálás igénye. Az Esti Kornél keletkezéstörténetéhez.* (2006) In: Uő.: *Álmodozók irkafirkája.* Bp., 2006. Pont. 33–51.

²⁵¹ Kosztolányi Dezső: *Arcok és karcok.* PH, 1935. október 8. In: *Sötét bújócska*, 456–458.

²⁵² Kosztolányi Dezső: *Világ vége.* Pesti Hírlap Vasárnapja, 1935. okt. 13. In: Uő.: *Tengerszem.* Bp., 1936. Révai. 153–157.

mint egy jó írásmű, mely a hihetlent és túlvilágit hétköznapi keretbe helyezi, tények és adatok közé, s éppen ezzel teszi elfogadhatóvá, igazán megrázóvá”.

A novella első felét nemigen lehet kapcsolatba hozni Máriával, de úgy általában a szerelemmel se. Preapokaliptikus történet: ilyen lesz az élet a világvége előtt.

A téma nem 1935-ben jelent meg Kosztolányinál: már 1933–34-es jegyzetfüzetébe fölírta, de még mint regényötletet.²⁵³ Akkor talán inkább kulturális – irodalmi, filmes stb. – minták alapján formálódott volna, sőt, könnyen meglehet, hogy egy novellakezdemény már ekkor megszületett; elképzelhető, hogy a novella első fele régebbi, vagy legalább vázlatban megvolt. Erre is utalhat az, hogy a novella második, jóval rövidebb terjedelmű második szakasza alapvetően más jellegű. Mert a *Világ vége* igazán személyes, valóban aktuális része ez után következik: „*Miután így elkészültem a testiekkel, a lelkiekre vetettem szememet. Két levelet írtam. Az egyik levelet Katicának írtam, aki egy életen át azt hitte rólam, hogy szeretem. Közöltem vele, hogy egyáltalában nem szeretem, és nem is szerettem soha, szakítok vele, nem is óhajtom látni soha többé. A másik levelet Violának írtam, akitől istentelen kezek elszakítottak. Bevallottam neki, hogy csak őt szeretem, hűséget esküdtem arra a három napra, mely számunkra az élet és az örökkévalóság. Ez megnyugtató.*”

A második rész három bekezdése közül az első és a harmadik konkrétan, és nem is túl nagy áttétellel Kosztolányiról magáról szól. Szereplői könnyen azonosíthatók valóságbeli mintájukkal: Katica Kosztolányinének feleltethető meg, Viola pedig Máriának. Esti álmában Katicával élt egy egész életen át, de most szakít vele (levélben), mert másik nőt szeret. Egy másik levélben Violának – akit éppúgy elszakítottak tőle, mint az előző karcolatban Arabellát – vall szerelmet, s örök hűséget ígér élete hátralévő, nem túl hosszú részére.

Esti álmában belemámorosodik a közelgő és mindenféleképpen bekövetkezendő halál árnyékában született szabadságba, mert rájött: „Nem kell többé élnem, tehát élhetek. [...] Mert jegyezd meg, hogy csak az élhet, aki teljesen el van készülve a halálra”. És ezek után már tényleg az lehet, aki akar, és azt teheti, amit akar. Így hát ő „Violával a lelkében” írni kezd.

Mert Esti értékhierarchiájának csúcsán ez áll: szabadon írni, alkotni. Ezt előlegezi meg az utolsó előtti bekezdés, szakítása az irodalom-rendszerrel. Mert úgy tűnik, a felszabadító szerelem is csak ezt a célt szolgálja.

²⁵³ Bővebben lásd: Bíró-Balogh Tamás: *Regény helyett novella. Világ vége kétszer: Kosztolányi Dezső és Milkó Izidor ikernovellái*. In: Uő: *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*. Bp., 2014. Equinter, [Műút-könyvek 17], 146–155.

A *Világ vége* mellett Mária még egy olyan Kosztolányi-prózáat tartott számon, amely hozzá kapcsolódik. Ez a *Vér* című tárca, amelynek keletkezéstörténetéről Mária így beszélt a Vargha Balázs által közölt visszaemlékezésben: „A Zugligetbe és a Hűvösvölgybe is többször kimentünk, a 81-es meg a 83-as villamossal. A 83-as végállomásánál van egy tisztás, azon túl fölfelé egy kis erdő. Fölmentünk oda és csókolóztunk. Ekkor hallottunk füttyszót az erdőben. Ő azt mondta, jön valaki, biztosan apacsok vannak az erdőben, bekerítenek, meg fognak ölni. Elszaladtunk onnan. A *Vér* című novellájában ezt úgy írta meg, hogy odamentünk a rendőrhöz. De ez nem úgy volt. Hamar visszaértünk a végállomáshoz, felszálltunk és hazajöttünk.”²⁵⁴

Kosztolányi ezt a valós történetet alakította irodalomká, mégpedig – és ezen már meg sem lehet lepődni – ismét Esti Kornél alakját megidézve.

Már az általánosító első bekezdésben Esti Kornél mintha csak a valós Kosztolányi életeseményeiről beszélne (és tényleg): „mihelyt szeretünk valakit [...], akkor a döntő kapcsolatok olyan hálózatába bonyolódunk, hogy egyszerre elveszítjük nyugalunkat, akkor már küzdenünk kell az emberekkel, akkor arra a harctérre kerülünk, ahol halált adunk, és halált kapunk”. Még a történetek valós értékének elpalástolásában érdekelt Kosztolányiné is bevallja visszaemlékezésében, hogy házuk harcterré alakult, küzdöttek egymással, sokszor tettelesen is, és a halál nemcsak átvitt értelemben jelent meg ekkor, de például az öngyilkossággal való fenyegetőzésben is. Erre erősít rá a novella végi konklúzió is: „vége gyermekkorunknak, vége minden rendnek és biztonságnak, mert immár szeretünk, és a legvégzetesebb dolgok közé kerültünk”, mert a szeretet „fölöttébb közel van a pusztításhoz és vérhez, s ölelni majdnem annyit jelent, mint ölni”.

Esti egy huszonhárom éves korában vele megtörtént eseménysort mesél el. Az *Esti Kornél* (1933) bevezető fejezetéből tudni, hogy Esti pontosan egyidős a szerzővel (akinek a neve a borítón áll, tehát jelesül Kosztolányival), tehát 1885-ben született, azaz az elbeszélte párizsi história 1908-ban történt meg vele. Nem kellett bujdosniuk Violával, mert senki sem ismerte őket és senki sem kérte rajtuk számon, ha az utcán vagy egy tisztáson csókolóztak. Ők mégis keresik a magányt, amikor ketten lehetnek, menekülnek az emberek elől.

Kosztolányi 1909 tavaszán járt Párizsban, és valóban volt ott hölgykalandja.²⁵⁵ Itt, a tárcanovellában azonban decemberre helyezi az eseményeket, és bár döntésébe vélhetően belejátszott, hogy így alkalma volt egy hármas alliterációt leírni: „egy deres decemberi délután” játszódik a történet, vélhetően ennél többet nyomot a latba, hogy valóban decemberben

²⁵⁴ Varga Balázs: I. m.

²⁵⁵ Erről bővebben lásd: [Bíró-] Balogh Tamás: „*Parisba semmiért nem érdemes jönni, csak ezért.*” *Hogyan nem találkozott Kosztolányi Dezső Rainer Maria Rilkével 1909-ben.* Tiszatáj, 2006. máj. 45–50.

történhetek a dolgok, és a januárban megjelenő tárca is jobban harmonizál egy téli cselekménnyel, mint egy tavaszival. (A tárca műfaji jellegzetessége, hogy gyorsan reagál a napi történésekre.) Módszere ugyanaz, mint a korábbi daraboknál: valós, életrajzi elemekre épít, majd a cselekményt túlhúzza, fikcióba ojtja.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a Máriához kapcsolható mindhárom rövidpróza Esti Kornél-történet, melyek közül a két utóbbiban állandósul a Viola szereplői név. (Sőt az *Arcok és karcok* elbeszélője, az Arabellába szerelmes Esti szintén használja ezt a szót történetmondásában, de még köznévi jelentésében: az Arabellát-látó tükröt végül „a domború és homorú tükrök elmés válogatásával és a violántúli sugarak bekapcsolásával” sikerült megalkotnia.) Azaz Kosztolányi egy olyan költői-írói sorhoz csatlakozott, akik Múzsájukat műveikben állandó névvel illették: Dante Beatricéje, Petrarca Laurája, Csokonai Lillája, Vajda Ginája, Ady Lédája vagy Juhász Annája mellé felsorakozott Radákovich Mária, Kosztolányi Violája. Talán írt volna is még pár darabot.

A névválasztásba azonban – tudatosan vagy szándékolatlanul – belejátszhatott Kosztolányi egy régebbi, 1909-ben írt novellája, *Az órás* is. A Párizsban játszódó történet (ide helyezi a *Vér* cselekményét is) főszereplője Henri, az agg toronyórás, aki „híres és okos ember volt, és a régi krónikák azt jegyezték föl róla, hogy ő szerkesztette meg az első toronyórát”. A városlakók sokat beszéltek az öreg emberről, aki magányosan élt, csak az órák voltak a társai; egészen addig, amíg egy fiatal lány, Viola, meg nem látogatta. Viola a sekrestyés lánya volt, és a korkülönbség ellenére szerelem szövődik köztük. De Henri nem meri teljesen megélni az érzelmeket, megbetegszik, és vele együtt az órák is összevissza vernek. Az elbeszélő fejezi be az elmesélt öregkori szerelem történetét: „fantáziám lázasan szövögette tovább a mese szálait, Vic Henri regényes, halálos szerelmét. Hallottam halkuló szívdobbanását, és éreztem, mint lassúdik vele együtt az óra járása is, melyben egész élete, összes kedve és alkotó ereje szunnyadozott. A vére melegsége hajtotta. Mikor a test kihűlt, a szerkezet egyet percegett még, s mindennek vége lett.”²⁵⁶

Az idősödő, ismert férfi és a fiatalabb nő novellabeli szerelme ugyanarra a képletre épül, mint Kosztolányi és Mária későbbi szerelme a valóságban: mindent elsöpör, felborul tőle az élet, de valójában nem teljesül be, viszont a férfi meghal, és ezzel megváltozik a világ is.

²⁵⁶ Kosztolányi Dezső: *Az órás*. (1909). In: Uő: *Összes novellája*. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1994. Helikon. 239–244.

A névválasztás korántsem véletlen. Ahogy írja egyik esszéjében, a szereplők nevei „együtt jelennek meg alakjaikkal”, és „ha van nevük, akkor már élnek is”,²⁵⁷ amit ráadásul meg sem lehet változtatni, hiszen „a név maga az ember”.²⁵⁸

A viola szín Kosztolányinál általában a szomorúság, bánat érzése mellé társul; *A szegény kisgyermek panaszai* kötet két darabjában is ilyen környezetben jelenik meg. A *Mostan színes tintákról álmodom* című darabban „szomorú-viola” is kellene még a versbeszélőnek, az *Anyuska régi képében* pedig az anya két szeme „két mélabús, merengő viola”. Radákovich Mária is alapvetően szomorú volt: apja korai halála, a rossz házasság, a fia és Kosztolányi betegsége miatt stb.

A viola – az ibolya szinonímájaként – szimbólum is. Az ibolya földközelsége miatt a szerénység, tavaszi virágként a megújulás, a remény jelképe. A katolikus egyházban a régi Mária-énekekben gyakran hasonlítják Máriához, akit ibolyabokornak vagy ibolyamezőnek is neveznek, így Mária alázatosságára is utal. (És talán az se véletlen, hogy a katolikus, zárdában nevelkedett Radákovich Mária február 28-án éppen egy kis csokor ibolyát küldött a Stockholmban kezelt Kosztolányinak. Bár ő némiképp profánabb magyarázatot ad rá: „Nem tudtam ellentálni a vágynak, hogy elküldjem Neked, mert olyan szépek, frissek és illatosak voltak.” Az ibolyát a görög mitológia is több helyen említi: eredetmítoszát illetően megjegyzi, hogy ott nőtt először ibolya, ahol Orpheusz, a líra megalkotója aludt. Tehát a költészethez is van köze. Másrészt Aphrodité virágának is tartották, így a szépséget is jelenti. És nem utolsósorban egy mítosz szerint Zeusz annyira beleszeretett egy Io nevű fiatal nőbe, hogy amikor felesége, Héra megtudta ezt és haragra gerjedt, Zeusz inkább üszővé változtatta a lányt, hogy így védje meg, és az üsző-Io ezután mindig egy ibolyamezőn legelészett. Így lett az ibolya/viola a termékenység, és főképp a szerelem jelképe is. (A mítosz szerint a viola/ibolya elnevezés is az Io névből ered.)

A helyzetet kissé bonyolítja, hogy Kosztolányi egy-egy levelében (1909. november és 1915. október 15.) Lányi Heddát és feleségét is Violának szólította.²⁵⁹ Ugyanakkor ez éppen nem mond ellent a jelképiségnek: őket is szerette.

Visszatérve azonban a három kisprózára: bár Kosztolányi mindben kettős eltávolítással él, hiszen alakmását, Esti Kornélt beszélteti, akivel kétszer ifjúkori történetet, egyszer pedig

²⁵⁷ Kosztolányi Dezső: *Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy levélre.* (1931) In: *Uő: Nyelv és lélek.* Szerk.: Réz Pál. Bp., 2002. Osiris. 453–459.

²⁵⁸ Kosztolányi Dezső: *Gyermek és költő.* (1930) In: *Nyelv és lélek,* 450–452.

²⁵⁹ KDLev 197, 313.

egy átomleírást mondat el, viszont azért annyira nem kódolja a referencialitást, hogy a valódi célközönsége ne értse ki belőlük az üzenetet.

„NAGYON BOLDOG VOLTAM”: A MÁRIA-VÁLTOZAT

Radákovich Mária nem írt visszaemlékezést; jelenlegi ismereteink szerint egyetlen levelében idézi fel csak az eseményeket, évtizedekkel később. Viszont többször is beszélt róla. Előbb Rolla Margitnak, aki kivonatosan adta saját, már többször idézett cikkében a Máriától hallott történetet, majd később Vargha Baláznak mondta magnóba emlékeit. Ez utóbbi hangfelvételtől több részlet is megjelent a levelek mellett 1975-ben. (Vargha az előszavas beszélgetésben elhangzottakat szerkesztette és közölhető formába stilizálta, viszont le is ellenőriztette Máriával, így csak az jelent meg, amit a beszélő jóváhagyott.)

A visszaemlékezés nem folyamatos narratívát ad: fragmentumok formájában, helyenként az időrendet megtörve asszociál egyik eseményről a másikra.

Mária meglepően részletesen elevenítette fel több évtized, közel negyven év távolságából az eseményeket. Elbeszélésében feltehetően vannak kvázi fikcionális vagy utólag rekonstruált elemek, hiszen ennyi év után képtelenség szó szerint emlékezni az elhangzott beszélgetésekre. (Hacsak nem voltak naplószerű feljegyzései, de ezek – ha voltak is – nem kerültek elő.)

Az első találkozás dátumát június 24-re teszi, és mivel Kosztolányiék valamikor július 31. és augusztus 4. között utaztak vissza Budapestre, kapcsolatuk első – ismerkedős – szakasza több mint egy hónapos volt. Ráadásul Kosztolányiék hozzávetőlegesen egy héttel korábban érkezhettek a Duna-parti városba, s így összesen kb. másfél hónapot voltak ott. Azt azonban, hogy folyamatos nyaralás volt-e ez az újságíró üdülőben, vagy hosszabb-rövidebb időszakok és budapesti utak-napok váltakozása, nem tudni. Utóbbi látszik valószínűbbnek, hiszen Kosztolányi ebben az időszakban sokszor tartott előadást a rádió *Száz könyv* című sorozatában.

Bár Radákovich Mária napra pontosan emlékezett arra, hogy 1935. június 24-én Visegrádon találkoztak először, szinte bizonyos, hogy itteni megismerkedésük mégsem lehetett csakis a véletlen műve. Több, mint valószínű, hogy látásból ekkor már ismerték egymást. Erre bizonyíték nincs, de a lehetőség mindenestre adott volt: közel laktak egymáshoz. Ahogy Mária is mondja a hangfelvételen: „Egy megállónk volt a Kosztolányi Dezsővel”, „egészen közel laktunk egymáshoz, de ott már nem mertünk együtt menni. Ott már féltünk, mert különváltunk. Én mentem haza, és ő külön ment haza.”

Mária tudta, hogy van egy Kosztolányi nevű író, akiknek olvasta és gyűjtötte az írásait: „előzőleg mindig kiteptem a *Pesti Hírlap*ban a cikkeit, mert szerettem. Nagyon szerettem, és ott volt az Ákom-bákom, és jöttek ezek. Ezeket szerettem, ezek mind megvoltak nekem akkor.” Ugyanakkor azt állította, hogy az 1935 nyarán történt megismerkedésük előtt nem látták egymást, „életben nem láttam.”, „nem, nem is láttam soha”.

Lehetséges, hogy Mária valóban nem látta soha Kosztolányit, elképzelhető, de nem életszerű. Mert valójában nem csak hogy közel laktak egymáshoz, hanem Mária az Attila út 47. szám alatti házban lakott, ami most valóban elég messze van a Tábor utca—Logodi utca sarkától, csak hogy időközben átszámozták a házakat, és ami 1935–36-ban a 47-es szám volt, ma a 87-es: azaz gyakorlatilag Kosztolányiék házának szomszédja. 1931-ben költöztek oda, megismerkedésükkor négy éve ott laktak már egymás közvetlen közelében, egy buszmegállójuk volt, minden nap ugyanarra jártak.

Amikor tehát Kosztolányiné azt írta Máriának, hogy: „ha én magát mégegyszer meglátom az erkélyén szenvelegni, [...] akkor én magát a nyílt utcán, a fia szemeláttára összeverem, mint egy haszontalan, rossz és ostoba dögöt” stb., akkor szó szerint kell érteni őt: valóban szokta volt Máriát látni az erkélyen. Mária február 29-i levelében írta Kosztolányinak: „Kiálltam az erkélyre és arrafelé néztem, amerre annyiszor láttalak”, és a visszaemlékező beszélgetésben is elmondta, hogy kapcsolatuk alatt: „telefonáltam, hogy indulok, kimentem az erkélyre, és ott szállt fel a buszra”.

Nagyon valószínűtlen, hogy négy év alatt egyszer sem látták egymást. Pláne úgy, hogy Kosztolányi országos hírvé, ismert író, akinek fotói megjelentek a lapokban.

Ugyanakkor Mária azt nem állítja, hiszen nem tudhatta, hogy Kosztolányi látta-e őt 1935 júliusa előtt. Ez nem mondana ellent annak, hogy Visegrádon ismerkedtek össze, de némiképp magyarázattal szolgálhatna arra, hogy Kosztolányi miért vette észre az ismeretlen nőt az újságíró üdülőben: mert látásból már ismerte, ismerősnek tűnt neki. És kétségtelen, hogy Mária fiatal volt, mutatós, a férje sem volt ott.

A hangfelvételen elhangzik még az is, hogy az első visegrádi szakaszban Máriának volt egy másik udvarlója is: „Én voltam egyedül, akinek semmi közöm nem volt az újságírókhoz. És úgy odajöttek, és beszélgettek velem, és biztosan azt mondták, fecsegték össze-vissza, és azt mondták, hogy udvarol valaki. Nem volt igaz. De volt ott egy újságíró, aki lehetőleg velem volt, de nem tudom már a nevét se. Azt se tudom. Talán akkor se tudtam a nevét. Lehetőleg ott volt. Én kézimunkáztam, ültem, és lehetőleg külön voltam mindig mindenkitől.”

A második szakaszban viszont, amikor Kosztolányi egyedül ment vissza Visegrádra, történt egy érdekes eset, ami a publikált részek közül kimaradt. A hangfelvételen Mária azt is elmesélte, hogy férje és Kosztolányi találkoztak egyszer – bár valószínűleg ekkor még nem tudtak egymásról. „Az az öt nap gyönyörű szép volt. Teljes meghittség és szeretetben-szerelemben. Úgyhogy mi elfeledkeztünk igazán mindenről, mindig hárman voltunk. De az az érzésem, a hétvégén az uram lejöhetett két napra. És azért lett a hét, a hétből, amire én emlékezem, hogy egy hétig volt ott Kosztolányi, csak öt nap volt belőle. [...] [A férjem] Mintha ott se lett volna. Csak arra emlékszem, egy jelenetre, [...] a Japitól kértem a fürdőcipőmet a strandon. És akkor jött a Kosztolányi, és hozta a cipőmet a kezében, és azt mondja, hogy itt van, Mária, a cipője. És ott, ott volt az uram mellettem, és látszott rajta, Kosztolányin, hogy úgy hozta, minthogyha valami becses dolgot hozott volna. Abban a pillanatban kellett, hogy mindenki lássa, aki lent volt, mindenki kellett, hogy lássa, hogy itten nagy szerelem van. Szóval biztosan látta. / VB: És aztán az urának ez ellen nem volt kifogása? / RM: Nem, hát ő nem mondhatott semmit se.”

Meglehet, hogy ez volt Papp Oszkár és Kosztolányi Dezső egyetlen találkozása.

A hazautazás után írta Kosztolányi a *Szeptemberi áhítatot*, amelyről megoszlanak a vélemények, de az értelmezők többsége szerint kései létösszegző vers, és nem szerelmes. Persze tagadhatatlan, hogy kiváltó okai közt ott van a Mária-szerelem is, de ahogy Parti Nagy Lajos írta, a vers valószínűleg megszületett volna Mária nélkül is. Igaz, akkor részben másképp szólna (nem lennének benne éppen azok a referenciális elemek, amiket Mária is említett visszaemlékezésében).

Indirekt módon Kosztolányi felesége előtti titkolózása, hogy nem beszélt róla és nem mutatta meg neki a verset, sőt Kosztolányiné Mária-hoz írott „borzalmas” levele is „szerelmes” darabbá tette a verset.

Kosztolányiné levelét, melyet Mária széttépett és kidobott, majd a cseléd kimentett a tűzhelyből, s végül Füst Milán összeragasztott, a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratára őrzi:²⁶⁰

Budapest, 1935 szeptember 30.

*Maga szerencsétlen, tájékozatlan lud,
ha én magát mégegyszer meglátom az erkélyén szenvelegni, ha maga még egyszer, csak
egyetlen izenetet, levelet, apróhirdetést, vagy csak jelet is ad, vagy jelet elfogad az én*

²⁶⁰ PIM V. 4140/678 Füst Milán-hagyaték.

szerencsétlen, haláltól és öregségtől – sajnos joggal – rettegő, gyöngye jellemű uramtól, akkor én magát a nyílt utcán, a fia szemeláttára, összeverem, mint egy haszontalan, rossz és ostoba dögöt, de az is lehet, hogy lelövöm, mint valami veszett kutyát.

Figyelmeztetem, hogy az én uram, aki – sajnos súlyosan beteg és idegbeteg alig várja, hogy megszabaduljon magától. Ezt nekem – maga jól tudja, hogy én nem szoktam hazudni – többször hangoztatta s csak tévesen értelmezett férfiúi büszkeségből s a maga aprócska méreg adagjaitól és eltűnéseitől nem tudta a döntő lépést megtenni. Szégyelje magát, még szép emléket sem tud hagyni egy férfiben, még elmenni se tud szépen. Van arról magának sejtelve, hogy micsoda tragikomikus helyzetet idézett fel, szenvelgő ostobaságával?

Egyébként, ha az uram erről a levélről tudomást szerez – én nem félek tőle, csak őt szeretném megkímélni – akkor ez annak a bizonyítéka lesz, hogy maguk holmi unokanővére, vagy az uram egy állítólagos barátja révén mégis érintkeztek. Az én uram nem tud titkot tartani, ahhoz nem eléggé férfias. Én minden apró részletet tudok, még azt is, ami az erdőben történt.

Egyébként az iránt megnyugtathatom, az uram nem lesz öngyilkos s ha lesz, csak miattam, ~~aki~~ mert ezek után bizonyára alaposan meg fogom gyötörni, joggal.

Még egyet. Az uram összes leveleit, valamennyit, 24 órán belül juttassa el Kiss tanársegéd úrhoz. Ha nem tudná véletlenül, az Ernánál vannak. Irodalmi romantikát nem csinálunk, kedvesem.

Magának pedig azt az emberi tanácsot adhatom, hogy vagy azonnal, ugorjon a Dunába, de jól, vagy pedig tanuljon és próbálja megtudni mi van a látszatok mögött. Ez talán még rendes embert csinálhat magából.

Kosztolányi Dezsőné

A gépelt levélből – melyet Kosztolányiné még kézzel alá sem írt, csak géppel – kiderül, hogy Kosztolányiné valóban tájékozott volt, hiszen tudott Mária unokatestvérééről, Varga Alizról is, tudott Erna és egy barát közvetítő szerepéről, és még azt is tudni vélte, hogy férje Máriához írott levelei hol vannak. Emellett durva sértéseket és nyílt fenyegetéseket is tartalmaz a levél: megveri vagy lelövi a rivális nőt, de az legalább ugorjon a Dunába. (Valószínűleg ezzel Kosztolányiné még egy rejtett döfést ejtett Márián: végezze ugyanúgy, mint az apja, Radákovich Gyula.)

Ez még, mondhatni, mind természetes. Az viszont már kevésbé, ahogy Kosztolányiné a saját férjét is sározza: „gyöngye jellemű”, „súlyosan beteg és idegbeteg”, aki tévesen értelmezi a férfiúi büszkeséget, aki „nem tud titkot tartani”, mert „nem eléggé férfias”. Egy pipogya fráter,

mondhatni, aki „alig várja, hogy megszabaduljon magától”, de még „nem tudta a döntő lépést megtenni”. És bár Kosztolányiné előbb azt írja: „csak őt szeretném megkímélni”, azaz óvna és kímélné a férjét, nem sokkal később mégis eljut addig, hogy közvetve őt is megfenyegetse: „ezek után bizonyára alaposan meg fogom gyötörni, joggal”.

Füst Milán volt Kosztolányinak az az „állítólagos barátja”, akit Kosztolányiné a fönti levélben említett. A róla szóló emlékeit Mária először Füst Milán feleségének, Erzsinek írta meg, már Füst halála után, 1971. október 18-án. Panaszkodik, hogy betegeskedik és sokat felejt, de egy valamire nagyon emlékszik, és szeretné, ha ez írásban is megmaradna: „1935 szeptemberében, mikor hazajöttünk Visegrádról, felmentünk Hozzátok Kosztolányival. Valahol a Budaörsi-út táján találkoztunk, mielőtt felmentünk. Kosztolányi kérdezte: ismerem-e Füst Milánt. Mondtam, hogy csak a nevét ismerem, de soha semmit se olvastam tőle. Csodálkozva kérdezte, hogy lehet ez. Mire én elmondtam, hogy vidéken és zárdában nevelkedtem és a »Magyar Lányok«-at majd az »Új Időket« olvastam. Tulajdonképpen az a fontos amit ő erre válaszolt: »Nem értem ezt Mária. Tudnod kell, hogy ő a *legnagyobb* közöttünk, bár a kora sohase fogja elismerni őt.« Mennyire igaza volt Kosztolányinak!”²⁶¹ És ugyanitt egy másik emlékét is leírta: „De sok szép órát köszönhetek Nektek. [...] Egyszer szintén fent voltunk még a Budaörsi uton, de Te nem voltál otthon és Milán és Dezső jókedvűen ugrattak engem, aki teljesen értetlenül néztem rájuk. Milán is mondott valamit, Dezső is. Végül Milán ezzel a csodálatos mondattal fejezte be a beszélgetést: »Mosóné, de zöld.« Többre semmire se emlékszem. Nevettek az én ijedt arcomon, én is velük.”

Füst és Erzsébet bizalmas jó barátai voltak Kosztolányinak és Máriának, segítették őket.

És volt, amikor a viszony megfordult, és Mária tájékoztatta őket Kosztolányiról. Vargha Balázs közölte Mária Füst Milánhoz 1936-ban írott leveleinek Kosztolányira vonatkozó részleteit, de a levelek azóta ismeretlen helyen vannak: nem kerültek be a Füst Milán hagyaték részeként a Petőfi Irodalmi Múzeumba (ahol Radákovich Mária többi, Füsthez írott levelét őrzik), így meg kell elégedni a korábban idézett sorokkal:

Mária 1936 januárjának egy hétfői napján kétségbeesett ambivalenciával írta Füstnek: „Dezsőnek a kínzó fejfájását tegnap én éreztem s nem ő. Őt aspirin segített csak rajtam, míg eddig *egy* mindenkor elég volt. Sőt tegnap a nyakam és nyelvem is fájt. Neki nem. Ha tudná, milyen boldog voltam. [...] Ó Milán! Mindig társaság! Mindig meghívás! És beszélgetni összevissza, felelni, kérdezni, hallgatni, hallgatni mindent! – És Dezső beteg! És messze került

²⁶¹ PIM V4141/647/6.

tőlem! És én is messze akarok menni Tőle! Milán! Ha már elmentem volna akkor ősszel!! És túl lennék ezen a nehéz lépésen, ami sajnos *elkerülhetetlen*.”

Január 14-én viszont bizakodóbb és részletezőbb: „Ugye most Róla is szeretne hallani? Nem szívesen bár(!) – de mesélek kicsikét. Hát gyönyörű és szép és egyetlen és rajta kívül nem lehet más a világon. És egészségesnek kell lennie, mert nem nem és nem engedem őt át a betegségnek. Tegnap megcsókoltam őt olyan érzéssel és olyan akarattal, szeretettel, szerelemmel, hogy vagy el kell tűnni a betegségének a torkáról, nyakáról, vagy pedig *én kell*, hogy átvegyem tőle. Örültség, amit itt össze-vissza írok, de így van. Neki meg kell gyógyulnia rövidesen, tökéletesen. Más most egyáltalán nem fontos. – Jól érzi magát, és jól néz ki. Néhány keserves nap és éjszaka után megnyugodott. Kell, hogy megérezze az én föltétlen bizalmamat és erős akaratomat az ő egészségében. Nagyokat járunk ebben a csípős, januári tavaszban és szeretjük egymást igazán, és mélyen.

Látja – Maga kedves jó Milán – lesz ami lesz! Ha januárban tavasz lehet, ha a Logody utcában és Attila utcában megindul a föld, meginognak a házak, megrepednek az úttestek, akkor egyszer csak még Kosztolányi Dezső is megindulhat az én nagy szerelmemtől és elindulhat ide hozzám.

Nem tudom, olvasta-e, hogy az Attila utca és Logody utcában 27 cm-re tolódott el a föld. A napokban történt. Azóta már semmit se tartok lehetetlennek. Szinte szimbólumnak tekintem ezt a két földindulást éppen ebben a két utcában.”

A betegség átvételének – tehát a Kosztolányiért való önfeláldozásnak – egy variánsa később ismét felbukkan Máriánál: február 20-án immár Kosztolányinak írja meg mindezt. A miszticizmus is hangot kap: Mária jó előjelet (szimbólumot) látott abban, hogy az Attila és a Logodi utcában megmozdult a föld. (Ő az Attila, Kosztolányi a Logodi utcában lakott.) Mária valós eseményt ír le, a napilapok hosszasan cikkeztek az esetről: január 1-jén, a szilveszterről virradó hajnalban-reggel a Várhegy Vérmezőre néző oldalán fölcuszamlás történt, minek következtében egyes házak falai megrepedtek, a járdák elmozdultak, támfalak beomlottak, és előfordult, hogy ennek következtében lezárták az utcákat és bontani is kellett.

Január 20-án ismét kétségbeesett hangon szól: „Nem és nem tudok segíteni! Még talán el is keserítem Magát kedves jó Milán mert nem tudok jót írni az ő egészségéről. Úgy félttem őt, úgy félek, mert fájdalmakról panaszodik. Azt mondja, az egész arca, feje fáj. Az orvosok természetesen nyugtatják, én még jobban nyugtatom, de segíteni nem lehet.”

A hónap utolsó napján, 31-én pedig ismét hosszabban ír, levele az érzelmek csapkodásáról tanúskodik: „Az én két legdrágább, legföltettebb kincsem: Dezső és Japi

szenvednek. És nem tudnak szenvedni és félni, rettegnek, irtóznak a kedves kedvesek. Képzelfe Milán, azt a pötty gyereket ismét operálni kell. [...] Szegény kis lelkem szenvedni fog és félni, félni. Vele leszek, vigyázok rá, segítek, amennyire tudok, de a szenvedéseit nem vállalhatom. És Dezső fájdalmait se. Szegénykém – ő is egészen tönkremegy ettől az ijesztő és kegyetlen betegségétől. És rajta még csak nem is segíthetek. Mind messzebb és messzebb vagyok tőle. Elmerül, belekábul, bele kell hogy örüljön a töprengésbe, bizonytalanságba, morphinba, gyógyszerömkelegbe! Az idegei teljesen felmondták a szolgálatot. Képzelfe Milán, tegnap mi történt vele: sírórohamot kapott és elmondta a feleségének, hogy azért olyan dúlt, mert Japit operálni kell. Szegénykém! Képzelfe, milyen jelenetet, milyen kegyetlen órákat, csúfságokat kellett utólag ezért szenvednie [...] Dezsőnek úgysem kellek. Vagy csak annyira, mint a gyerekek, aki szeszélyes és elkényeztetett, egy hirtelen megkívánt játékszer, vagy – barackbefőtt. Hát legyen meg neki, a kedves nagy gyerekek is, amire vágyik! Meg nem tudnám tagadni tőle, hisz annyira szeretem, hogy azt se tudom, melyiket jobban: ezt a csöpp kis zsarnokot, vagy azt a nagy önző gyereket? [...] E pillanatban telefonált Dezső. Kedves, kedves! Nagyon szeretem őt! Jól van, nincs jól, ideges, szomorú, nyugtalan, nyugodt. Maga se tudja, kedves, drága beteg gyerek! Kedden vagy szerdán [febr. 7–8.] utazik. Veszi észre Milán, hogy a nagy és végzetes dolgok milyen különösen és ijesztően összetartoznak? Japit operálják, Dezső Stockholmba megy kedden-szerdán. Aztán visszatérünk az otthonunkba – 2 hét múltán. Egészségesen. Igen! Dezső is. Japi is.”

Radákovich Mária és Füst Milán kapcsolata a későbbiekben is megmaradt. Sőt, változott is: Mária Füst olvasója lett. (Azaz meglelt a hatása Kosztolányi szavainak, hogy Milán könyveit olvasni érdemes, sőt kell.) Füst ebben az időszakban három régebbi kötetét is dedikálta Máriának. Az 1923-ban megjelent *Boldogtalanok* című drámájába ezt írta: „A müncheni kis Szűz Máriácska, / amint felmegy a templom-lépcsőn és / rásüt a nap, – Maga is éppoly fitos, / rátarti és aranyos. Íme róla a bizonyítvány! / Milán bácsi, / a göthös aggastyán. / Budapest, 1936., márc. 20.” A szintén 1923-as *Advent*be ezek a sorok kerültek: „Máriácskának, / nagy szeretetem csekély jeléül: / Füst Milán. / Budapest, 1936., ápr. 18.” (Ez a kötet egy úgynevezett kolligátum darabja: Füst három kisebb művét – *Advent*, 1923; *Nevetők*, 1920 és *Az aranytál*, 1921 – egybekötötték; az sem lehetetlen, hogy Mária későbbi élettársa, Festetich Bennó, akiről később még bőven lesz szó.) És ugyanezen a napon az 1934-es *Válogatott verseiből* is adott Máriának: „Marcsinak, a Sugarasnak / egy szegény vincellér, – / a sanyarú és sovány termés szüretjekor: / Füst Milán. / Budapest, 1936., április 18.”

Máriának nem állt érdekében, hogy bármit is változtasson a történeten, vagy utólagosan kreáljon emlékeket, és ha valamiről nem beszél, az inkább a felejtés számlájára írható, mintsem a tudatos elhallgatására.

Az ajándékba adott érme is igazolható: fennmaradt Kosztolányi köszönő távirata, amelyet 1935 karácsonyának első napján küldött Máriának Szabadkáról: „szent ajandekodat szivem foeloett viselem sohase valok meg toele.”²⁶² És nem sokkal később Kosztolányi édesanyja is ír róla: reméli, hogy a betegségben „talán a lánc és az amulett megsegít...”²⁶³

A Kosztolányinéval való találkozás leírása mellé kívánczik még egy. Mária csak a hangfelvételen mondja, hogy egy másik alkalommal is találkoztak, bár akkor egy szót sem beszéltek egymással. Nem derül ki, hogy mikor történt, Kosztolányi életében-e vagy utána, mindkét lehetőség elképzelhető. A szituáció: az egymáshoz közeli lakhelyük miatt ugyanahhoz a fodoráshoz tértek be. Mária volt ott előbb, már a haját csinálták. „S akkor egyszer csak látom a hátam mögött egy női arc mereven néz rám, és kihez hasonlít, kihez? Abban a pillanatban rájöttem, hogy a Kosztolányiné. Úgy megijedtem, azt hittem, hogy mindjárt... Nézett rám mereven, én meg visszaneéztem, és akkor lesütöttem a szememet, és eltűnt. Valószínű vagy látott bemenni, vagy pedig, vagy pedig ő is oda járt.”

A Mária által mondott másik eset, amikor az érméről beszéltek, bizonyosan Kosztolányi halála után történt. A következő év nyarán, a júniusi könyvnapokra megjelent Kosztolányiné férjéről írott könyve – az abban leírtak után bizonyosan nem találkoztak többet. Sőt, talán az sem véletlen, hogy Máriáék el is költöztek az Attila utcából.

Visszaemlékezése évtizedekkel későbbi, egy idős nő élőbeszéde, illetve az abból – irodalomtörténeti közreműködéssel – készült utólagos narratíva.

Eddig nem ismertük Mária valós nyelvét, de nem is nagyon volt erre irányuló szándék, azon a pár – ma már ellenőrizhetetlen, de hitelesnek tekintendő – idézetén kívül, amit Vargha 1975-ben közölt. Alkalom és lehetőség éppen lett volna, mert pár levelét őrzi a Petőfi Irodalmi Múzeum. (A hozzá írottak közül megjelent néhány Füst Milán levelezésének részeként, de ez a kötet csak a Füst által írott leveleket adja, a hozzá írottakat nem.)

Máriának hét Kosztolányihoz írott levelét ismerjük. Többet írt, a többi sorsa jelenleg ismeretlen, megsemmisültek vagy lappanganak valahol. A fennmaradtakat 1936. február 11. és március 2. közt írta, amikor Kosztolányi utolsó stockholmi kezelésén volt. Részletes beszámolók a Kosztolányi nélküli életről. De Kosztolányi nem olvasta őket, bontatlanul

²⁶² KDLev 753.

²⁶³ *A Kosztolányi család levelezéséből*. Sajtó alá rend.: Dér Zoltán. Szabadka, 1988. Életjel.

érkeztek vissza Magyarországra, Füst Milánhoz, és több évtizedig az ő tulajdonában, majd a hagyatékában voltak.

Saját stílusáról mondta az emlékező interjúban: „Kosztolányi Dezsőnek írok én levelet? Mert a Kosztolányi Dezső a magyar nyelvnek a szerelmese volt, és én... Mert hát ugye hozzá képest hogy írok? Itt nem lehet mást, csak azt írni, hogy... úgy írni, mint ahogy beszélnek. És akkor leírtam, erre emlékszem, elhatároztam, úgy írtam hozzá, mintha beszélnek hozzá [...], hogy nem tudok másképpen írni, csak úgy írni, ahogy beszélek. Beszélgetünk. Tudniillik minden mást...” és itt elevenítette fel Mária azt az emléket is, hogy már Kosztolányi megszólításával is gondban volt: „Nem tudtam hogyan szólítani. Valószínű azt is megírtam, nem tudtam, hogyan szólítsam. Soha a nevét ki nem mondtam. A szép nagy szerelmünk alatt ki nem mondtam egyetlen egyszer se, hogy Dezső. Soha. Drágám. Vagy valamit mondtam, hogy kedves, vagy valamit. De soha azt a szót, hogy Dezső, ki nem mondtam. Most is csak úgy beszélek, nem tudom mondani azt, hogy Dezső. Csak Kosztolányi Dezső.”

Mária tehát szándékoltan és bevallottan csak hétköznapi témákról írt, köznyelvi stílusban. Mint ahogy beszélgetnének. Kosztolányi persze már rögtön a Máriától kapott első, nyolcoldalas (!) levél kapcsán áradozik a nő stílusáról: „»Kézirat« ez is, mint az, amivel naphosszat bajlódom, de milyen kedves és magasztos. Már a betűi, vonásai is beszélnek hozzám. Nőiesek, de határozottak. A szöveg pedig gazdag, jóságos, tiszta. Egy villanásszerű meglepetés ért, amikor megpillantottam. Azóta minden ennek a beteljesedése, fokozatos igazolása volt. Nem hazudom – magának sohase fogok hazudni –, hittel állítom, hogy nyolc oldalán egyetlen betű sincs, egyetlen vonás sem, amelytől ne lennék elragadtatva.”²⁶⁴ Sajnos ezt a levelet nem ismerjük – de Kosztolányi szavai igazak a fennmaradt darabokra is: a szövegük gazdag, jóságos, tiszta. De Kosztolányi elragadtatottsága pár nap múlva – Mária újabb levelét kézhez kapván – még tovább fokozódott: „Hol tanult írni? Nincs író – a remekírókat is beleértve –, akinek szövegében ne sértene ez-az. Maga ebben a tekintetben is tökéletes. A vére – és az írása – egy ütemre lejt az én véremmel és írásommal. Nekünk találkozoznunk kellett.”²⁶⁵ Stíláris bravúrnak tartja Mária levelét, jobbnak bármely íróénál. Azért ez egy kicsit túlzásnak hat, bár kétségtelen, hogy Kosztolányi az adott pillanatban hitt benne.

Mária az első, február 11-i levélben a Japi műtétje utáni eseményeket írja le: *A szegény kisgyermek panaszait* és a *Zsivajgó természetet* olvassák. A műtét után Japi jobban van, de még kezelésekre kell járni. Kosztolányit tájékoztatja arról is, hogy egy új kórház nyílik Budapesten,

²⁶⁴ KDLev 735.

²⁶⁵ KDLev 736.

amelynek Manninger Vilmos lesz a vezetője, mellette fog majd dolgozni sebészként Hauber László, akinek ekkor hangzik el először a neve; később majd ő lesz az, aki az utolsó kísérletet teszi Kosztolányi megmentésére. Kapcsolatukat illetően Mária viaskodik önmagával: „Én büszke vagyok arra, ami volt, büszkén vallom, hogy szeretlek, és büszkén, szomorún megyek is el az életedből, ha kell. Őszinte leszek: jó, hogy semmi se történt az ősszel. Mert az én helyem most itt van a fiam mellett. Ő nem bir nélkülem lenni – neked meg már terhedre is voltam. Most kettészakíthattam volna magamat közte és te közötted. Budapest és Stockholm között.”

Február 17-én az Új Szent János Kórház gyermekosztályáról ír levelet, ahol bent van Japi mellett. Az erősödő Japi mellett a többi kis betegről is beszámol. Kéri Kosztolányit, hogy írjon, és eszébe jut egy visegrádi emlék: „Visegrádon ültünk ketten a könyvtárban. Te a piros diványon féloldalt támaszkodtál, én patiençe-ot raktam. Bármire gondoltunk, – nehezen, de kijött. Nem tudom melyik napon történt, de újból átéltem azokat a gyönyörű percekét. Nagyon szeretnél.”

Öt nap múlva, 22-én örül, hogy jó hírt kapott Dezsőről, és arról ír, hogy keresztanya lesz. Otthon csendben él, nem szívesen jár társaságba, Japi pedig jobban van, mehet iskolába. És egy későbbiekben számára fontossá váló vallásos momentumról mesél: az Egyetem téri templomban felfedezte Szent Tádé oltárát, és ezzel párhuzamosan otthon kezébe akadt egy Szent Tádéről szóló kis német nyelvű füzet: a véletlen egybeesésben misztikus jelet vél fedezni.

Két nappal később, 24-én már arról számol be, hogy elkezdte az ún. Tádé kilencede vallási szertartást, és minden nap másik templomban imádkozik. Imádkozásra kéri Kosztolányit is. „Napok óta zuhog az eső”, és Japi aznap volt iskolában a betegsége és a műtét után először. És ismét eszébe jut Visegrád: „Miért kaptuk Visegrádot, azt az öt mesészerű napot, miért ezt a mindennél nagyobb érzést, ha máris el akarja venni tőlünk és betegséggel, fájdalommal, haraggal, rossz emberekkel, jó emberekkel áll közénk?!”

Február 27-én hírt kapott Kosztolányiról, és bizakodó: „Ha én tudnám, hogy 10-20-30 évig egyebet se tehetnék, mint hogy Téged ápollak, éjjel-nappal, fáradtsággal, soha nem pihenve, máshol pedig mindenem meglenne, amire vágnék: hangversenyek, utazások, pompa, – gondolkodás nélkül futnék, rohannék hozzád. Elfogadnál ápolónőnek? [...] Az egész világnak kikiáltok, hogy így betegen, meggyötörten, tehetetlenül is a legtöbb, az egyetlen, a Minden vagy nekem – ha akarod.”

29-én: Japival bíznak a felgyógyulásában és imádkoznak érte. Ájtatosan végzi a Tádé kilencedet, gyón és áldoz utána. Jó az idő, „megjött a tavasz”, Mária bizakodó: „Ragyog minden a napsütésben. Kiálltam az erkélyre és arrafelé néztem, amerre annyiszor láttalak. Éreztem,

hogy nemsokára ismét látlak egészségesen, vidáman, fiatalon, gyönyörűn. Tudod, hogy nincs szebb nálad? Ha 100 éves leszel se lesz senki szebb, mint Te! Tegnap nekem is azt mondták, hogy szép vagyok, mindig szebb. Szép és jó akarok lenni, hogy örülj nekem. Te, egyedül Te!” Kosztolányival álmodott, de azt is elárulja, mikortól tudja, hogy ez valóban szerelem: „Ma rólad álmodtam. Valami nagy teremben álltunk sok ember közt. Te a vállamat fogtad át megszokott, mindennapi mozdulattal. Összetartoztunk. Úgy összetartoztunk, mint abban a percben, amikor megérkeztél Szabadkáról az ünnepek után és bejöttél a szobába, ott Milánnál és átöleltük egymást, Te, mintha hazaérkeztél volna hozzám, én meg mint, aki mindig csak erre vártam. Igen, akkor tudtam meg, hogy mindennél több ez az érzés.” És küld egy fényképet, „egy rossz visegrádi képet”, amely mégis szép, mert „az »öt nap« egyikén készült”.

Utolsó fennmaradt levelét március 2-án írta: „Nem tudok én már semmit! Csak imádkozni. Hinni akarok és imádkozni. Az egészségedet akarom. A teljes gyógyulásodat. A boldogságodat, a boldogságomat, a fiam boldogságát. A lehetetlent akarom. Nem adom meg magamat a sorsnak. Jót akarok, jót, jót!”

Kosztolányi ezután már újra Budapesten volt. De hogy leveleztek-e ezután is, nem tudni. Az esetleges későbbi levélváltásokból mindössze egy darabot ismerünk: Kosztolányi írta Máriának április 30-án, de Mária nem kapta meg.

Vargha Balázs tudott Mária fennmaradt leveleiről, de nem közölte őket. Indoklása szerint „ezeket Kosztolányi nem olvasta, felbontatlanul kerültek vissza Svédországból, s Füst Milán hagyatékában maradtak fenn. Közlésük itt azért nem látszik szükségesnek, mert nem jutottak el a címzetthez.”²⁶⁶ Érhető és védhető álláspont, ugyanakkor az ellenkezője is igaz: azért kell közölni őket, mert Mária Kosztolányinak szánta őket, olyan dolgokat ír le benne, amelyeket fontosnak tartott közölni. A levelek, bár olvasatlanul maradtak, a kettejük közti kommunikáció részei: a feladó elküldte őket, csak éppen nem érték célba.

Mária természetesen jóval több levelet írt Kosztolányinak, legalább annyit, mint a költő neki. A többit azonban nem ismerjük, mert Kosztolányi állítólagos végakarata az volt, hogy Mária hozzá írott leveleit temessék el vele együtt.

Ennek végrehajtásáról Mária beszélt a Varghának adott interjújában: „Erzsit [Füst Milánnét] kértem meg, hogy tegye be abba, az ő koporsójába. Úgyhogy a feje alá oda betette őket. Külön engedély kellett a temetőben, a temetői hivatalból, hogy beletegye. És az Erzsit odatette, azt mondja, hogy olyan borzasztó volt látni azt a szeretetet, mert nagyon szerette Kosztolányi Dezsőt, hogy... És azt mondja, hogy úgy félt egy ideig. Mert jóval hamarabb

²⁶⁶ Vargha Balázs: I. m.

kiment, mint jöttek a... És egyszer csak látta a Gellért Oszkárt. És attól félt, hogy Gellért Oszkár meglátja ezt, és valamit csinál vele.”

Ez alapján a leveleket valóban a költővel együtt temették el, tehát mára megsemmisültek.

A beszélgetésben szintén részt vevő Füst Milánné azonban másképp emlékezett, és mivel – ellentétben Máriával, aki érthető módon nem mert elmenni a temetésre – ő valóban ott volt, az ő narratívája tűnik nemcsak összeszedettebbnek, de mindenképp hitelesebbnek is: „Mikor Dezső már beteg, komoly, nagyon beteg volt, akkor megkért engem, átadott nekem egy igen komoly, nagy csomagot. Mint egy kispárna, akkora volt a csomag, s azt kérte, hogy esküdjek meg, hogy ezt az ő koporsójába, az ő feje alá kell, hogy tegyem. Őriztem és egy órával korábban mentem ki a temetésre, hogy eleget tehessek ennek, mert gondoltam, hogy akkor módomban lesz. Nem tudtam, annyira meg voltam törve, hogy nem figyeltem arra, hogy hirdetve volt, azt hiszem, hogy előbb lehet elbúcsúzni. Úgyhogy akkor, mikor én egy órával hamarabb kiértem, kint volt már nemcsak Kosztolányiné, de Gellért Oszkár és egy csomó író, akik, úgy látszik, őrizték a koporsót, vagyis ahogy ez szokott lenni, tiszteletadásként ott megjelentek. Kosztolányiné is ott állt, és tudtam, hogy én nem mehetek oda, és nem tehetek eleget ennek, de én mindenképp eleget akartam tenni, mert megígértem. Körülnéztem, és Gellért Oszkárt megszólítottam, hogy itt van egy csomag, amit Dezső megesketett, hogy a koporsóba, a feje alá teszem. Én nem mehetek oda, mert Kosztolányiné tudja, hogy mi van itt, őt kérem meg, hogy legyen szíves, és ezt tegye oda. Ő ezt megígérte.”

Ez alapján szintén megsemmisültnek kéne hinni a leveleket. Hinni azonban nem elég, és ezt tudta jól Füstné Erzsébet is. Senki sem látta ugyanis azt, ahogy Gellért Oszkár a koporsóba tette a levelet, és a később nem éppen szavahihetőségéről elhíresült egykori szerkesztő állítólag véghezvitt ígéretében el is kezdtek kételkedni. Füst Milánné így folytatta a gondolatmenetet: „Azóta ez mindig bánt engem, mert most, amikor meghalt Gellért Oszkár, akkor fölmerült bennem az, hogy ő nem tette oda, hanem hogy ott van a hagyatékban. Beszéltem a feleségével, nem így, megmondva, hanem hogy a levelezés közt nincs-e egy csomag, ami le volt pecsételve, és amin rajta állt... Azt mondta, hogy nincsen. Nem tudok róla többet. Gellért ígérte. Hogy megtette, vagy ezek a levelek hol vannak, valakinél vannak, mi lett velük, nem tudom.”

A sokismeretlenes egyenletnek nincs megoldása: Mária levelei vagy megvannak, vagy nincsenek. Biztos választ csak akkor lesz erre, ha előkerülnek. A fordított lehetőséget ma már aligha lehet bizonyítani.

Ha előkerülnek, teljessé válik a történet. Addig is, paradox módon, csak annyit ismerni Mária leveleiből, amennyit Kosztolányi nem ismert.

„EZ A TISZTA TÉBOLY”: AZ ILONA-VÁLTOZAT

Az egyetlen, szerzője által publikált narratíva Kosztolányiné könyvében olvasható. Részletes beszámoló Kosztolányi utolsó szerelméről. Azaz a férjéről és egy *másik* nőről ír – a megcsalt feleség szemszögéből. Ez persze kétszeresen felveti az objektivitás kérdését – az egész kötet kritikával olvasandó, ez a részt viszont kiváltképp. De hát ez teljesen érthető is. Mindenesetre az állítások mögött érdemes a rejtett mondanivalóra és a retorikára is figyelni.

Szerinte az első találkozás tehát nem is Kosztolányi és Mária, hanem Kosztolányiné és Mária közt történt meg. De ez is csak a Kosztolányi-házaspár Visegrádra érkezése után pár nappal, mert addig Kosztolányiné „észre sem vette” a másik nő létét, mert nyilvánvalóan annyira jellegtelen volt, illetve csak a gyógyszerei jellemzik őt: „gyomorbeteg ideges nő” szed ilyeneket. (Megjegyzendő, Levendel Júlia – a fiataloknak szóló Kosztolányi-életrajzában – bármiféle forráskritika nélkül vette át ezt a jellemzést.)

Az, hogy Papp Oszkár megcsalta volna feleségét, csak itt említődik, sehol másutt nincs nyoma. Mária egyébként „csak” tizenhat éve házas ekkor. Viszont az, hogy egy ismeretlen nő így kitárulkozik előtte, alkalmat ad Kosztolányinének egy kis öndicséretre és arra, hogy leírja, milyen példás házasság az övék. De Ilonáról közben az is kiderül, hogy a pszichológiában is jártas és roppant segítőkész.

A Radákovich Gyulára történő utalás hiteles: ezt máshonnan nemigen tudhatta Ilona; hacsak nem később Dezsőtől, akinek Mária szintén elmondta. Lényegesebb azonban ennél, hogy Kosztolányiné ismét csak a példás házasságukat mutatja: Dezső még a látszatát is elkerüli a hűtlenségnek; leszámítva egy nőt, a régi dajkát, akit viszont minden nap meglátogatott. De Ilona, aki újra hangsúlyozza, hogy őt soha nem csalta meg férje, roppant empatikus is.

Máriáról ő beszél először férjének, de rögtön szúr is egyet, mert ignorálja annak szépségét, hiszen a felszolgálólány a legszebb szerinte. Sőt, mintha a férje is ignorálná Máriát, hiszen – Ilona állítása szerint – Dezsőnek pedig a nevelőnő tetszik. Azaz Mária nem.

Kosztolányiné profi elbeszélő: arról nem mesél, amit nem tud. Nem tudja például, hogy férje és Mária valójában mikor és hol és hogyan ismerkedtek meg, csak arról számol be, amikor már együtt látja őket. Azonnal cselekszik is: elveszi Máriától játékszerét.

De a történet nem ér itt véget: besúgóí jelentik neki, hogy a férje flörtöl, mire az elbeszélő ismét az öniróniának álcázott öndicséret sémát veszi velő: „tetszelgek nemességemben, felvilágosultságomban”, írja, de közben mintha lesajnálná férjét, hogy sosem csalta meg őt. Ugyanakkor, amikor azt írja róla, hogy „sohasem kapcsolódott érzelmileg senkihez, még rövid időre sem, legalább én nem tudok róla és nem kétlem, hogy tudnám”, mintha elfelejtkezne a szomszédban lakó egykori dajkáról, akihez Dezső minden nap átjárt, tehát nyilván lennie kellett valamiféle érzelmi kapocsnak. (Bár igaz, hogy amikor korábban említette a dajkát, éppenhogy ignorálta is egyben: a dajka nem számít.)

Az újonnan megismert nőt is próbálja semmibe venni: nem is „új” fejlemény, hiszen Dezső pár hónapja („tavasszal”) már hasonlóképp szerelmes lett egy idegen nőbe, elmúlt az az érzés is, ahogy jött. Ahogy ez. Mária jellemzésében megint odavág: „ha templomba megy, tündérnek öltözik” (ami tényleg találó kép), de a dicsérettel kezdődő végső megsemmisítést a férjének is mondja: féltékeny volt Máriára, akit „érdekesnek, titokzatosnak” látott, aztán rájött a titkára: „halálosan unalmas” – ezért már egyáltalán nem érdekli, nem is kell féltékenynek lennie rá. És írja ezt úgy, 1938-ban, hogy tudja: Mária olvassa majd a sorait. Akit, végül is, mint Máriával együtt megtudjuk: ő varázsolt férje számára mint egy kis örömet.

Ezután a társaság a „tiszteletükre” tüzet rakott, főztek, cigányzenészt hívtak, jókedv volt és Kosztolányi mindkét nővel táncolt. Este lefeküdtek aludni, de éjjel kettőkor Kosztolányi rosszul éreztette magát, reggel visszautazta Budapestre, Kosztolányi nyolc napig feküdt bent a klinikán, majd hirtelen jobban lett.

Később úgy alakítja az elbeszélést, mintha az egész szerelmi kaland mögött ő állna, az ő műve az egész. Hadd tudja csak meg Mária is, legalább utólag, hogy végig Ilona irányított, és Mária csak egy figura volt a sakktáblán, egy gyalog. Aki persze még titkot sem tud tartani, és dicsekszik a híres költő szerelmével. (Pardon: „barátságával”.)

Máriát hisztérikánnak állítja be (a gúnyolódásba a nő apja halálát is bevonva), férjét síró gyermeknek titulálja, aki egy semmiség miatt bömböl. Persze Kosztolányi már nem olvashatja ezeket a sorokat.

„El fognak ide jönni teára és beszélgetünk”, mondatja Kosztolányival, de közben Kosztolányi szeptember 3-i levelében az áll: „[Ilona] Még arról is beszélt, hogy majd meghív ide téged s te zavartalanul együtt lehetsz velem, akár itt is.”²⁶⁷ Ugyanitt írja Kosztolányi azt is, amit Kosztolányiné is említett egy helyen: „Nemsokára azzal állt elő, hogy jobb lett volna titokban, a tudta nélkül lepörgetni az egészet, ahogy ezt a férfiak szokták.” Sőt, Kosztolányiné

²⁶⁷ KDLev 742.

arról is tud, hogy férje „most levelet ír és kéri az asszonyt, hogy egyelőre várjon”. Ez a levél megvan, és valóban szerepelnek benne az alábbi mondatok: „Azt tanácsolom, *ne tégy semmit, ne vallj semmit, ne tervezz semmit*, [...] egy szót se szólj erről otthon, ne is éreztesd, mert szeretnék megkímélni, legalább egyelőre, attól a gyötrelemtől, melyen én már átestem.”²⁶⁸ De vajon honnan tud erről a feleség?

Retorikájában férjének tulajdonítja a szerelem eljelentéktelenítését: Kosztolányi „gúnyolódik” rajta, „restelli” és „megijed” tőle. Kosztolányiné azt is férjének tulajdonítja, hogy mintha már ekkor vége lenne az egész „ügynek” (az ügy szó magában is lekicsinyítése a valóságnak): férje nem az „ügyet” akarja tovább vinni, hanem a fiatalos éleslátást, a művészi izzást, mert valójában az a fontos számára, nem a másik nő. (És ebben azért lehet valami.)

Nem meglepő, hogy Kosztolányiné a férjnél tett látogatását elbeszélve magát ismét megemeli („nekem csinálja az egészet”) és – most éppen a meg nem nevezett férj, Papp Oszkár szájába adva – ismét lealacsonyítja Máriát („gyöngé idegzetű, tapasztalatlan feleség”, ahol a tapasztalatlan szó valószínűleg arra utal, hogy Máriának a férjén kívül ekkor valóban nem volt még kapcsolata mással), Kosztolányit pedig erősen ingatagnak mutatja. Újra a betegséggel („rokontéboly”) azonosítja ezt a szerelmet.

Ezután viszont tényleg újat mond, amely semmilyen más forrásban nem olvasható: Papp Oszkár és Kosztolányi Dezső „párbajoztak”. Ez persze már nem „igazi” párbaj volt, amelyet karddal vívtak meg, vagy pisztollyal lőttek egymásra, hanem már csak annak dzsentroid formája, amikor papíron intézték el, mondjuk egy kávéházban vagy lakásban. Ehhez a párbajhoz már a párbajozó felek sem kellettek, elég volt a két-két segéd, akik megbeszélték az ügyet és jegyzőkönyvet vettek fel a végén.

Korábban még viccelni is tudott ezzel:

Vallomás

*Volt nők miatt egy pár bajom
s egy párbajom.*

De ez most komoly volt. (Németh Andor már idézet visszaemlékezése szerint Kosztolányi annyira megijedt és félt Papp Oszkártól, hogy bezárkózott a lakásba és a

²⁶⁸ Uott.

függönyöket is behúzta. Nem véletlenül: bizonyára tudta, hogy Papp Oszkár Horthy tisztje volt, tengerész hadnagy, kitüntetéses katona.)

Az ekkor készült párbaj-jegyzőkönyvet azonban nem ismerjük.

Radákovich Mária pedig az egésztől semmit sem tudott. A hangfelvételen mondja a párbajról: „Nem mondta soha se, ezt se a Milán. [...] És az uram sem mondta, és Kosztolányi sem mondta. Senki soha nem mondott erről, hogy mi lett ezzel, hogy hogyan simították el ezt, nem tudom. Úgyhogy örök rejtély.”

Kosztolányiné mindenki másban hibást keres, és így természetesen nem kíméli Füst Milánt se. Név nélkül említi, de könnyű rájönni, hogy ő a korábban említett „pusmogó barát”, aki közvetít Dezső és Mária között. Már korábban sem lehetett köztük jó a viszony, de 1935 nyarára egészen biztosan már annyira gyűlölték egymást, hogy Füst Milán és felesége, Erzszi kész örömet segített Kosztolányinak megcsalni a feleségét. (Hogy az ellenszenv kiváltó oka mi volt, ma még nem lehet tudni, de az bizonyos, hogy Kosztolányiné Hefler Erzsébetet sem szívelte; igénytelen, gerinctelen, semmi nőnek tartotta.²⁶⁹

Füst Milánt csak „barát”-nak írja könyvében. Ez a barát az, aki ellene hangolja Dezsőt, aki végül is Kosztolányi Máriával való viszonyát jobban akarja időnként még Dezsőnél is, aki „fél a kihunyó szenvedély szürke pernyéjétől, szítja a lángot, s főképpen engedi, hogy szítsa az egészséges realitástól régóta eltérült, korlátatlan barát. / Ennek a barátnak semmi se elég drága, amit más fog megfizetni.” (330,) Máskor az derül ki, hogy Füst úgy mozgatja őket az életben, mintha csak holmi szereplők lennének egy általa írt tragédiában: „– Ha igazán szeretnél – mondogatja [Dezső] –, nem haragudnál érte. / Ezt a képtelenséget azonban inkább a baljós barát ültette a fülébe. Én már nem vagyok olyan nyugodt és fölényes, mint kezdetben. Fejvesztettségemben felkeresem az uszító barátot is és nyomorúságomban tőle könyörgök kegyelmet, segítséget. Ez az ember most a pártatlanság kegyetlen álarcában az uramat kicsinyli előttem. A tragédiaíró most bennünket, eleven, vérző embereket kedvteléssel korbácsol a tragikus kifejtésig. Nem kaptam reményt.” (331.) Sőt addig megy, hogy a Füst Milán elleni vádaskodását a könyvben írtakat megcáfolni már nem tudó férje szájába adja.

Nem csoda, ha ebből is párbaj lesz. Csak most éppen Kosztolányiné miatt.

Az általa előadott történet *majdnem* igaz. A „párbaj” megtörtént, és valóban csak egy „lovagias komédia” az egész, de a párbaj fennmaradt jegyzőkönyvéből tudható, az egészet kiváltó ok nem teljesen az volt, mint amit Kosztolányiné írt:²⁷⁰

²⁶⁹ Kosztolányi Dezsőné: *Füst Milánné – Erzszi*. In: Uő.: *Borokban születtem*. Sajtó alá rend.: Borgos Anna. Bp., 2002. Noran. 420–421.

²⁷⁰ PIM V. 4140/143/17. Autográf.

Jegyzőkönyv

Felvétetett Budapesten, 1935. évi november hó 13-án 18 órakor, Irányi utca 21. I. 7. dr. Incze Zoltán ny. alezredes lakásán.

Megjelentek, dr. Füst Milán író úr megbízásából dr. Incze Zoltán ny. alezredes, Kórody György építész urak, Kosztolányi Dezső úr megbízásából Förstner Tivadar tanügyi főtanácsos és Kosztolányi Károly őrnagy urak a Füst Milán és Kosztolányi Dezső urak között felmerült ügyben.

dr. Füst Milán úr megbízottjai felük nevében elégtételt kérnek a Kosztolányi Dezsőné részéről történt, Füst Milánnét érintő, elhangzott több sértő kifejezésért. Kosztolányi Dezső úr megbízottjai, felük nevében, a lovagias elégtételt felajánlják.

Mindkét fél megbízottjai egyértelműleg megállapítják, hogy Kosztolányi Dezsőné részéről másodfokú sértés történt.

Kosztolányi Dezső megbízottjai felük nevében a legteljesebb elégtétel-adást, a bocsánatkérést ajánlják fel.

Dr. Füst Milán úr megbízottjai felük nevében fenti elégtétel-adást elfogadják.

Mindkét fél megbízottjai kijelentik, hogy ezzel az ügy a lovagiasság szabályai szerint elintézésre nyert.

K. m. f.

Förstner Tivadar

Kosztolányi Károly

mint Kosztolányi Dezső úr megbízottjai

Dr. Incze Zoltán alezr.

Kórody György

mint dr. Füst Milán úr megbízottjai.

Azaz Kosztolányiné nem Füst Milánt sértette meg, hanem a feleségét, ráadásul nem is akárhogy: másodfokúan.

A korszakban általánosan használt, Clair Vilmos-féle *Párbaj kódex* a sértésnek három kategóriáját különbözteti meg: az egyszerű sértést, a gyalázást és a tetteges bántalmazást. Ebből a gyalázás a másodfokú: „Gyalázás minden olyan sértés, mely akár gyalázó szavakban, akár gyalázásra méltó tulajdonságokkal való vádaskodásban nyilvánul.”²⁷¹ A még írásban is

²⁷¹ Clair Vilmos: *Párbaj kódex*. [1897; 29. kiad.: 1944] In: *Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar Párbajok. Párbaj kódex*. Bp., 2002. 429-551. (A hivatkozott rész: 439-440.)

sokszor durván fogalmazó Kosztolányiné ezek szerint erősen gyalázta Füst Milánne Erzsit. Amit pedig egy férj nem hagyhat annyiban. Ezért kellett barátjával, Kosztolányi Dezsővel lovagiasan elintéznie az ügyet. Persze semmi nem változott tőle.

Később Kosztolányiné egy októberi estét írt le, és hogy kapott egy levelet Kosztolányitól. Ezt érdemes idézni teljes terjedelmében:

Kedd este 7 órakor

Manyikám,

dúltan és boldogan írom neked ezt a levelet – nagyon sietve, hogy ne várokoztassalak – , mert ezt még sohasem jelentettem ki – végleges elhatározásra jutottam ebben a hirtelen elnémult, kietlen lakásban. Most már tudom, hogy csak téged szeretlek én, mint senkit a világon. Most már tudom, hogy úgy szeretsz engem, mint senki a világon. Tizenöt év előtti mozdulataid látom, amint elteszel egy számlát, s tíz év előtti mosolyod, mellyel titokban egy irodalmi sikeremnek örülsz. Soha a földön nem volt ember hozzám közelebb, mint te, jóság, hűség, igazi szerelem. Jöjj vissza. Én teljesen a tied vagyok. Elfelejtettem minden sértésedet, de kérlek, te is felejtsd el egy szegény beteg halálos rémületét, mellyel az elmúlás előtt valami dacos kalandba akarta magát belelovalni. Ennek már vége. Légy mellettem. Add ide a te biztos, kedves kezedet, s vezess az életbe. Mondd, elhitted egy pillanatig is, te, aki annyira ismersz engem, hogy komoly volt?

Édesem, mindenem, gyógyulj, üdülj, feledj, s térj vissza hozzánk egészségesen. Esküszöm, már nincs bennem semmi kettősség. Ne siess, használd ki az időt. Nem vagyok rosszul. Ádám is velem van. Várunk.

Érzed, hogy egészen őszinte vagyok? Jaj! Manyika, Manyika. Rossz álmom volt. Ébredjünk föl. A világot pedig szeressük együtt, mint eddig.

A te régi, szenvedő szegény

Didéd,

A legközelebbi vonattal hazautazom. (334-335.)

És Kosztolányiné elbeszélésében itt ér véget a történet, 1935. október 29-én, pénteken, amikor férje mindent megbánó és bűnbocsánatot kérő levelet írt neki, ő pedig a legközelebbi vonattal hazament és megtért hozzá.

Kosztolányi levele valóban elég egyértelmű és konkrét, erős kijelentésekkel teli: „végleges elhatározásra jutottam”, „csak téged szeretlek”, „teljesen a tied vagyok” és „nincs

bennem semmi kettősség”. Valamint Kosztolányi itt már maga is kicsinyíti és bagatellizálja az egész szerelmi eltévelyedést, amely nem volt más, mint „egy szegény beteg halálos rémülete”, amellyel „az elmúlás előtt valami dacos kalandba akarta magát belelovalni.” Sőt, nem volt más, mint egy „rossz álom”, amelyből most már föl kéne ébredni. Majd megkérdezi feleségét, költői kérdéseket tesz fel neki: „Érzed, hogy egészen őszinte vagyok?”, illetve „Mondd, elhitted egy pillanatig is, te, aki annyira ismersz engem, hogy komoly volt?”

Szép és megrendítő vallomás, egy bűnbánó férj megrendítően őszinte kitárulkozása a szeretett és megbántott nő előtt.

Két baj van a levéllel. Az egyik, hogy nincs meg a kézírata. A későbbi közlések egyedüli forrása maga Kosztolányiné könyve – azaz hitelessége ellenőrizhetetlen. Hamisítványnak kijelenteni nem lehet, de mindenképp csakis kétes eredetűként tartható számon. Annál is inkább, mert Kosztolányi összes többi Harmos Ilonához írott levelének megvan az eredetije (a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában őrzött Kosztolányi-hagyatékban), egyedül ennek nincs. Persze ez nem jelenti azt, hogy nem is volt – azaz esetleg csak Kosztolányiné írta volna, férje stílusát utánózva, az életrajzi könyv adott helyére, mutatván az olvasó számára: Kosztolányi visszatért hozzá és a Mária-kalandra már csak mint rossz álomra gondolt. Nem lehet megmondani: ha hamisítvány, ügyes munka, Kosztolányiné valóban ismerte annyira férje stílusát, hogy ahhoz nagyon hasonlót tudott volna imitálni bármikor. De az is elképzelhető, hogy a levél valóban létezett, csak valamikor kikerült a többi mellől – talán éppen a könyv írása közben. Mindenesetre túl szépen passzol a Kosztolányiné által elmesélt történethez.

A másik probléma, hogy Kosztolányiné narratívája szerint Kosztolányi és Mária szerelme október végén ezzel a levéllel ér véget – és férj és feleség szépen élnek ezután, amíg Kosztolányi meg nem hal. Csakhogy ez nem így történt. Tudni lehet, hogy a kapcsolat jóval tovább tartott (Kosztolányi még áprilisban is levelet írt Máriának), valószínűleg Kosztolányi haláláig. Az 1938-as olvasó azonban nem tudta ezt, a később előkerült dokumentumokba természetesen nem volt belelátása. Így csakis Kosztolányinének hihetett, aki viszont azt írta: ezzel a levéllel záródott le férje futó kis kalandja.

Elgondolkodtató. De jelenleg még eldönthetetlen is.

Mindenesetre egy bizonyos. Kosztolányiné nem hallgatta el a történetet (megtehetette volna), viszont úgy írta meg, hogy abban a megnevezetlen Máriát folyamatosan jelentékteleníti, önmagát pedig felerősíti. Mária ebben a változatban szinte csak mellékszereplő, vagy még inkább egy bábu, akit gyakorlatilag Ilona mozgat (aki ugye csak jót akart férjének, ezért még ezt is elintézte): az ő meséjében ő találkozott először Máriával, ők beszéltek először, ő tanácsolt

Máriának okosságokat, ő mesélt először a nőről férjének, ő hagyta játszani őket kicsit, ő küldte vissza férjét Visegrádra egyedül, hogy kiélhesse tébolyát, az ő tudtával történt az egész. Ebben a történetben természetesen Kosztolányi sem a saját akarata szerint cselekszik, csak sodródik az események között: beteg, és a betegség miatt téboly ült rá. A Kosztolányi szájába adott mondatok azonban teljesen ellenőrizhetetlenek.

A kettős szerepben (feleség és író) elbeszélő Kosztolányinének talán nem is maga a szerelem/megcsalás fájt – hiszen könyve több helyén is írja, hogy őt nem bántotta volna, sőt örült volna annak, ha a férje csak úgy, átlagosan” megcsalja őt –, hanem a státuszvesztés. De talán nem is nőiségében és feleségi szerepkörében veszített, hanem mint irodalmi szereplő: ő a költő mellett lévő asszony, akit a költő szeret, aki a költővel él, aki látja a költőt, aki segíti a költőt, akinek a költő mindig elsőként mutatja meg írásait és vele beszél meg az ötleteit is. Mária ebből a szerepből ütötte ki őt, akaratán kívül, amikor Kosztolányi a *Szeptemberi áhítatot* nem beszélte meg és nem mutatta meg feleségének, és persze nem is hozzá íródott, nem ő az ihlető Múzsája. (És ekkor Kosztolányiné a *Röpimáról* még nem is tudott.)

Végképp eltörölni nem tudja Máriát – ahhoz túl sokan tudtak a viszonyról, elég csak Karinthy Frigyesre vagy Füst Milánra gondolni –, de mint Múzsát meg akarja semmisíteni, azáltal is, hogy még meg sem nevezi. (Mint ahogy a kapcsolatot sem nevezte szerelemnek.) Reakciója és módszere irodalomtörténetileg nem helytálló, emberileg azonban teljes mértékben érthető.

*

Kosztolányiné visszaemlékezését a korabeli kritikusok legnagyobb része szemérmesem említés nélkül hagyta. Beszéltek az egésze, kiemelték részleteket, de a kései szerelmet csak ketten emelték ki. Nekik azonban szögesen ellentétes véleményük volt róla.

Ifj. Vajda János, költő rajongó lelkesedéssel fogadta: „Az érett férfi, a több mint egy évtizede nős Kosztolányi egy fellobbanó, furcsa szerelmének imponáló és nemes őszinteséggel elmondott története külön kis regény a finom ízléssel megírt könyvben.”²⁷²

Az irodalomtörténész és bibliográfus Kozocsa Sándor viszont így ír: „A könyvnek azonban van egy igen súlyos szépséghibája: Kosztolányi utolsó felgyógyulásának története. A költő már a végzetes betegség depressziójának hatása alatt cselekedett – hiszen a hitves büszkén vallja egy helyen, hogy azelőtt soha nem volt hűtlen hozzá –, amikor ezt megtette. Megtörtént, de nem lett volna szabad ezt így, még az objektivitás látszatával sem megírni. Senki sem lett

²⁷² Ifj. Vajda János: *Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső. Szép Szó*, 1938. szept.–okt. 76.

volna enélkül szegényebb s a dolognak az a látszata, mintha a vetélytárs így akarta volna megbosszulni azt, aki férjét megpróbálta tőle elrabolni.”²⁷³

A SZERELEM UTÓÉLETE

A téma irodalmi feldolgozásai

Radákovich Mária 1978. március 3-án halt meg; temetése március 24-én volt a Farkasréti temetőben. Úgy élt, hogy volt egy titka. A Kosztolányi-szerelemről először 1971. október 18-án egy Füst Milánnéhoz írott levélben vallott: egy Milánnál tett közös látogatás jutott eszébe, melyet megírt Erzsinek.²⁷⁴ Pár hónappal később, 1972 januárjában jelent meg Rolla Margit cikke, amelynek alapját csakis Mária szolgáltathatta. 1974-ben elmesélte emlékeit Varga Balázsnak és átadta neki Kosztolányi leveleit közlésre, és 1975 augusztusában megjelent „Kosztolányi utolsó szerelmének regénye” - ahogy a *Kritika* hirdeti címlapján, a költő fotója mellett.

E „regényesített” narratívacsokor mellett – illetve ennek nyomán – három valós szépirodalmi feldolgozás is született.

Parti Nagy Lajos: Gézsók

Kosztolányi Dezső és Radákovich Mária szerelmének dokumentumai 1975-ben kerültek nyilvánosságra. Tizenhét év múlva született meg belőlük az első művészi feldolgozás.

A *Gézsók* című drámát, melyet „ál és valódi dokumentumokból, levelekből” írt színpadra Parti Nagy Lajos, 1992. október 30-án este fél 8 órakor adták elő a Petőfi Irodalmi Múzeumban. Keletkezéséről egy 2003-as interjúban beszélt a szerző: „Egy évig voltam a Vígszínház ösztöndíjasa, de nem tudtunk egymással mit kezdeni, én meg a színház, nem is volt hozadéka. Illetve dehogynem, Radnóti Zsuzsa felkérésére megírtam a Petőfi Irodalmi Múzeumnak a *Gézsókot*, ezt a levéldarabot Kosztolányi utolsó szerelméről.”²⁷⁵ Mégpedig úgy,

²⁷³ Kozocsa Sándor: *Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi*. Irodalomtörténet, 1938. 5-6. sz. 126–127.

²⁷⁴ PIM V.4140/647/6.

²⁷⁵ [Nagy Boglárka:] Parti Nagy Lajos: *A háromágú kaptafa. – – beszélgetése*. Jelenkor, 2003. okt. 963–989.

hogy a szervezők „a Petőfi Irodalmi Múzeum iratanyagát, a forráskiadványokat, esetleg tárgyi emlékeket bocsátják a felkért írók rendelkezésére, hogy egyfelvonásos vagy egész estés kamaradráma keretei közt szépirodalmi – dokumentációs és fikciós – eszközökkel elevenítsék meg, játszassák újra nagy íróink, költőink általában közismert szerelmi-háromszög történeteit.”²⁷⁶

A Magos György által rendezett felolvasószínházi előadásban Kosztolányit (illetve a narrátort) Vallai Péter, Dezsőt Máté Gábor, Harnos Ilonát Bodnár Erika, Radákovich Máriát pedig Vándor Éva alakította. A „szemtanúk szerint a bejutásban reménykedők sora az Egyetemi Könyvtárig kigyózzott, s a siker óriási volt”, a közönségben pedig olyan Kosztolányi-értők ültek, mint Esterházy Péter és Réz Pál.²⁷⁷

Parti Nagy nyilatkozott is a darabról: „Ami ebben az egészben, túl azon, hogy minden halál és minden szerelem »érdekes«, lévén az átlagember is »egyedüli példány«, szóval túl ezen, ami ezt a szerelmet rendkívülivé teszi, az az, hogy résztvevője, mi több, felstilizálója, túlhisztériázója, vesztese és szenvedője Kosztolányi Dezső, a már halálosan beteg Kosztolányi. Hogy az öregedés és a betegség mintegy predesztinálják egy új szerelemre, abban nincs semmi csodálatos.” A Radákovich-szerelem szempontjából ezután következik az irodalomtörténetileg is releváns értelmezés: „Ahogy az élmény, az édesség, az óvatos, virtuális kaland korábban, úgy kell most a »vérátömlesztés« (már a halálos ágyán ujjong, hogy egy 28 éves fiatalember vérért kapta, s érzi, hogy megfiatalodott tőle, szegény, nos valami ilyesmi kell, így értem a vérátömlesztést), egész durván fogalmazva kell a múzsa a *Szeptemberi áhítathoz*. Nem én találom ki, többen írják, hogy Mária helye eleve ki van jelölve, nem a szerelem »gyűjti meg« az író, hanem az író, az örökös szerepjátszó a szerelmet, s mintegy eme világ-ölelő érzés fényénél leli meg: Radákovich Máriát. Mondhatom úgy végül, hogy Mária nélkül majdnem van *Szeptemberi áhítat*, de Kosztolányi Dezső szeptemberi áhítata, érett világszerelme nélkül egyáltalán nincsen Mária. S ezt mindketten tudják, sőt mindhárman, hisz a feleség, Harnos Ilona is tudja, tán ő a legjobban. Kosztolányi a maga módján ezt nem is titkolja, már első levelében leírja, hogy »az a kép, mely bennem van, szilárdabb valóság, mint maga«. S ebben nincs semmi cinizmus, semmi pejoratív, egyszerűen a halál sötét háttere előtt tisztábban és brutálisabban látszik e szokványos kapcsolat anatómiája, a kapcsolaté, amit, ismétlem,

²⁷⁶ Tarján Tamás: *Áldok, valpok, lúzió. Parti Nagy Lajos színművei*. In: Uő.: *Fényfüggöny. Színművek, színészek, színházak*. Bp., 1999. Littera Nova. 168-172.

²⁷⁷ Karsai György: *Decemberi áhítat. Gézcsók*. Kultúra.hu, 2008. dec. 11.

Kosztolányi személye, önsúlya, nagysága és helyzete, betegsége és kétségbeesett búcsúzása tesz valamiképp rendkívülivé.”²⁷⁸

A *Gézsók* szereplő-felsorolásában Parti Nagy Radákovich Mária értelmezését is adja: „a szerető, noha helyzete szerint főszerep, valójában csupán átmenet a »szereplők« és ez asszisztencia között. Amit gondol, vagy mondana, jobbára NA [narrátor] mondta el helyette. Szép, halovány, fontos és rokonszenves báb, nem annyira a jelenléte, mint léte a fontos.”²⁷⁹ Borgos Anna, a darab egyik kritikusja hasonlóan értelmezi a szereplőt: „leginkább egyfajta médium ebben a történetben, akin keresztül Kosztolányi az élethez kapcsolódhat, kimenekülhet a betegszobából”.²⁸⁰

A *Gézsók* – a szó Kosztolányié, az egyik beszélgetőlapon szerepel – jóval több, mint egy összeollózott darab: benne Parti Nagy mesterien játszik a valósággal és a fikcióval. A fellelhető Kosztolányi-dokumentumok (elsősorban levelei és a beszélgetőlapok) csak az egyik forrástípusa a műnek; mellettük szabadon felhasználja a Kosztolányi verseiből származó sorokat, kifejezéseket. Kosztolányiné férjéről írott könyve szintén sok helyen „idéződik”, hol a párbeszédese részek átvételével, hol a Kosztolányiné narratíváját dramatizálva, akár párbeszéddé is. Kosztolányiné Máriához írott dühös hangú levele – melynek eredetijét a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi – teljes terjedelmében elhangzik a darabban. Radákovich Mária visszaemlékezése szintén használt forrás.

A Narrátor – aki hol valóban narrátor pozícióban van, hol Kosztolányi, hol valaki más szólását viszi – egy helyütt szinte irodalomtörténész hangon vázolja fel a szituációt, és emlékeztet „'35 nyarára a visegrádi újságíró-üdülőben. Hősünk pár napot tölt itt feleségével, nagyokat úszik a Dunában, fejesekeket ugrál, ez e 105 kilós, meglett férfi, ötöt, hatot is egy délelőtt, ismét egészségesnek érzi magát. És szerelmesnek, halálosan szerelmesnek Radákovich Máriába. Ígéret? Beteljesülés? Nem tudjuk. Alighanem nem is fontos. Nyár van, ragyog lent a Duna sötét, kátrányos szalagja, fönt tenyérnyi csillagok zizegnek, s a feleség, Harmos Ilona két árnyat lát összefonódni a teraszajtó üvegén. Kínos helyzet... Kimegy, némán belekarol a férjébe, s e nagy író, a büntudatos férfi engedelmesen követi őt. Utolsó éjszaka rosszul lesz, félrebeszél, Ilona kezét szorongatja, s Mária után kiáltozik. Banális, ugye? De mily sekély a mélység, és mily mély a sekélyesség...” Máskor pedig „beszól” Dezső és Mária párbeszédébe.

²⁷⁸ *Gézsók*om. Felolvasó színpad – dokumentumjáték. Az író a darabról. Beszélő, 1992. okt. 31. 30.

²⁷⁹ Parti Nagy Lajos: *Gézsók*. Ollózat. Nyílt Fórum Füzetek 94. Zalaegerszeg, 1994. 103–143. (A továbbiakban az összes *Gézsók*-idézet innen.)

²⁸⁰ Borgos Anna: *Játszani halált*. <https://revizoronline.com/hu/cikk/1094/parti-nagy-lajos-gezcsok-pim/> 2009. jan. 04.

Amikor a férfi megígérteti a nővel, hogy válaszoljon leveleire, és az már éppen megígérné, a narrátor közbevág és egyrészt pontos filológiai tényeket közöl, másrészt leleplezi az alakteremtő gesztust: Mária csak a nyelvben és a nyelv által létezik, gyakorlatilag Kosztolányi fennmaradt leveleiből lett megformálva: „Persze, hogy ír, hogyan írna, mondja nyilván az asszony, csak épp nem tudjuk, mit ír, és nem tudjuk hogyan. A férfihez írott levelei elvesztek, úgyhogy ez a különös, tán valóban titokzatos asszony hősünk leveleiből, hősünk rajongásából van megformálva. Mindazonáltal ne higgyük, hogy méltatlan volna erre a szerepre, erre a hisztérikus, öngerjesztő szerelemre, és ne higgyünk el mindent Ilonának, ki legyen bármilyen felvilágosult, mégiscsak feleség, mégiscsak nő... és nem is akármilyen.”

S ha már Parti Nagy szembesítette a darab nézőjét/hallgatóját/olvasóját a forráshiánnyal, egyáltalán nem meglepő módon meg is teremti a hiányzó darabokat.

A *Gézsókban* Parti Nagy megteremtette Radákovich Mária addig ismeretlen hangját. A visszaemlékezéséből ismert szituációról a nő az alábbi fiktív levélben számol be Kosztolányinak:

Édes, édes, én nem is tudtam, ki küldhette a névnap i rózsacsokrot, de sajnos az uram igen. Ez a számomra idegen és rettenetes ember addig firtatott, addig szorított gúnyos és sértő feltételezéseivel a sarokba, míg nem akaratom és megállapodásunk ellenére fel kellett előtte tárnom helyzetünket. Én végül határozottan és könyörögve jóváhagyását kértem, hogy engedjen el, miről hallani sem akart. Le nem írhatom, milyen patáliát rendezett, és nem volt irgalom, és nem volt segítség... ezentúl százszorosán kell rettegnünk és bujdokolnunk, és én csak erőt kívánok magunknak, hiszen nyugalmat és boldogságot én már ebben az életben nem lelhetek...

Parti Nagy nem stilizálta sem túl, sem alá Mária nyelvét, köznyelven beszél és ír. Telitalálat, hiszen Radákovich Mária mondta Vargha Balázsnak saját elvesztett leveleinek stílusáról: „úgy írtam hozzá, mintha beszélnék hozzá. [...] Beszélgessünk.”

És ha már lúd, legyen kövér: Parti Nagy megteremtette Mária férjének – azaz Papp Oszkárnak – a nyelvét is. A narrátor olvassa föl, közvetlenül Mária előbbi fiktív levele után:

Cseppet sem tisztelt uram! Ön egy hitvány semmiházi. Ön egy kalandvadász hiú bohém, egy kávéházi Hampelmann, aki bohóc mestersége ócska és nevetséges kellékeivel elkábított egy gyöngye idegzetű és jellemű, tapasztalatlan asszonyt, a feleségemet, miáltal lelkiismeretlenül és kacagva szétdúlt egy családi otthont, az otthonomat. Elégtételt, bármennyire is nehezére esik,

úriemberhez méltó elégtételt követelek. Vagy vegye el a feleségemet, ami nyilván esze ágában sincs, vagy álljon ki velem párbajra a legsúlyosabb feltételek mellett. Felszólítom, hogy nevezze meg a segédeit a legrövidebb időn belül, kikhez segédeimet elküldhetem...

Erre reflektálva Kosztolányi mondja feleségének (persze ez is kitaláció): „ki ez a férj? Kicsoda? Honnét veszi a bátorságot, hogy engem, engem pojácának nevezzen? Mért nem becsül, mikor én ismeretlenül is szeretem és tisztelem és megértem őt, a fájdalmat, a sebzett hiúságát. Én elmegyek hozzá, odateszem az asztalára a munkáimat, az életemet. Én leborulok előtte, igen, megalázkodom, tessék, ismerjen meg, mint embertársát. A megértését kérem, uram, s hogy mondjon le arról, akit nem tud boldoggá tenni, s aki nekem az életemet jelenti. De ha ez sem elég. Én mondok le. Lemondok, uram, lássa, lemondok az életem értelméről férfiasan és önzetlenül egy gyöngre, és esendő embertársam, az ön javára...” Azaz itt, mert a nemlétező szituációnak nem is lehet dokumentációja, Kosztolányi is kapott elképzelt mondanivalójához kitalált nyelvet.

És van egy olyan fiktív dokumentum is a darabban, aminek lehetett mintája: Füst Milán is „kapott” egy nem létező levelet, és feltehetőleg nem véletlenül éppen a történetbeli másik párbaj kapcsán:

Asszonyom! Kosztolányiné! Furcsa látogatása és sértései alaposan felkavartak. Ön egy végre boldog, s e boldogságért végre férfi módjára áldozni is képes lény, az én volt barátom megnyomorításához kérte segítségemet. Ön továbbá sátánnak, lelkiismeretlen bujtogatónak nevezett engem, kinek semmi se drága, és semmi se szent. Engem, ki önzetlenül és legjobb meggyőződéseim szerint segítettem ennek a volt, jellemgyöngre és impresszionista barátomnak azt a boldogságot megtalálni, amiben nem volt, és maga mellett soha nem is lehetett része. Ön hisztérikusan és teljesen félreinformálva követelődzött itten, szabályosan kérdőre vont és munkámra, elismertségemre tett célzatos megjegyzéseket. Önnel sem dolgunk, sem beszédünk nincs többé, de férje, az én volt barátom, ki szerencsétlenségére felelősséggel tartozik önért és hazug kijelentéseiért, ő nem fogja elkerülhetni, hogy megtegyem a szükséges lépéseket, és megbízottjaim útján tőle elégtételt követeljek. Dr. Füst Milán.

Ezt a darabbeli Kosztolányi szintén a feleségének kommentálja, Parti Nagy meglehetősen erős lélektani jellemrajzával: „Csak az fáj, a legjobban az fáj, hogy nem becsülnek. Hogy semmire se. Babits se. És Milán se. Hát megörült ez a Milán az agyával, hogy

segédekét akar küldeni hozzám? De hagyján. Fáj, nagyon fáj, de hagyján. Őneki van ehhez nagysága. Akkora, amekkora, de van. Manyika. Ez a Milán titokban szerelmes Máriába. És szerelmes a sikereimbe. Ezért nem becsül.”

A *Gézcsoók* összetettségére jellemző, hogy többféle műfaji meghatározással próbálták definiálni: volt dokumentumjáték, levéldarab, kollázs,²⁸¹ legpontosabb (és legtalálób) mégis a szerzői megnevezés: ollózat, mert ez rámutat az irodalomból való „összeollózásra”, a metairódomiságra is.

De a műnek még több rétege van. Egyik értelmezője – és Parti Nagy Lajos monográfiusa –, Németh Zoltán szerint a *Gézcsoók* legalább négy értelmezési szintet kínál föl. Elsőként egy tematikus olvasat lehetséges: „az idősödő Kosztolányi utolsó napjainak története, szerelmi háromszög a haldokló, rákos Kosztolányi, felesége, Harnos Ilona és Radákovichs Mária, Kosztolányi utolsó szerelme részvételével”; másodszor lehet „halálszöveg”, amelyben „a testi leépülés és a szellemi-érzelmi felfokozottság párosából kibontakozó szenvedéstörténet” van a középpontban; de lehet „valamiféle polgári művészdrama, amelynek témája a művész és a művészet”, de ezek mellett – Németh Zoltán szerint – Parti Nagyt érzékelhetően a dráma technikája foglalkoztatja leginkább, ezért a *Gézcsoók* egy „afféle protodráma”, amely „reflexió egy eltűnt, eredetiségében visszakereshetetlen cselekménysorra (ez lenne a valóságos Kosztolányi valóságos élete) és reflexió egy rádióstúdióban eljátszott, felvett hangjátékra (ez lenne a szereplővé, figurává vált Kosztolányi szövegléte).”²⁸²

Tarján Tamás két gyengébb pontot tett szóvá tanulmányában: a darabban „Parti Nagynak a Narrátorral gyűlik meg a baja. Mind zavaróbb a figura polivalenciája: eldöntetlen, kihez beszél”, ugyanakkor „az »ál és valódi dokumentumokból, levelekből« összeállított dráma áldok szintje a fikció, a kitaláció, a sorsrekonstrukció, a beleélés – sikerültebb és megrendítőbb, mint a valdok réteg. A valóságos dokumentumok relatíve teljes terjedelmükben és megkurtítva-átcsoportosítva is szegényesebbek a képzelet szülte eshetőségeknél”, így „a sok citátum ballasztá válik”.²⁸³

Azaz: a *Gézcsoók*ban Parti Nagy Lajos sorai jobbak „ülnek”, mint Kosztolányiéi.

Az ősbemutató után egy évvel hangjátékként tűzte műsorra a Kossuth Rádió: 1993. április 17-én szombaton főidőben, 20 óra 05 perctől került adásba. A rádióra alkalmazott változatot szintén Magos György rendezte.

²⁸¹ Dérczy Péter: *Mintamondatok a Mauzóleumról*. Élet és Irodalom 1996. nov. 1. 14.

²⁸² Németh Zoltán: *Parti Nagy Lajos*. Pozsony, 2006. Kalligram. 160., 162.

²⁸³ Tarján Tamás: I. m.

A darab 1994-ben a darab elnyerte a zalaegerszegi drámai Nyílt Fórum Vilmos-díját, és ekkor jelent meg a *Gézcsók* nyomtatásban is a *Nyílt Fórum Füzetek* az évi aktuális számában.

A siker (több mint teltház) és az elismerés (szakmai díj) után „számos színház jelentkezett a bemutatás jogáért, ám Parti Nagy mindenkit elutasított, mondván, hogy »nincs még kész a szöveg«, azt még »meg kellene írni«”,²⁸⁴ és erre utal maga a szerző is a már idézett interjújában: „Egyszer át kéne írni, megcsinálni rendesen, ebben az új változatban biztos, hogy elsősorban a feleségről, Harmos Ilonkáról szólna, meg persze Kosztolányiról, és mindenekelőtt a halálról.”²⁸⁵ Ebben az értelmezésben Parti Nagy némiképp átrendezte volna a darab erővonalait, és Kosztolányiné drámáját tette volna központi jelentőségűvé – persze a Kosztolányi-halál mellett. És bár Tarján Tamás 1996-ban is az írta, hogy a *Gézcsók* „repertoárra tűzését több társulat latolgatja”,²⁸⁶ mivel azonban a tervezett (?) átdolgozás mind a mai napig nem készült el, a színházi bemutatóra várni kell még, és az 1994-ben megjelent szöveget sem vette fel a szerző egyetlen kötetébe.

Viszont tizenhat évvel az ősbemutató után „újrajátszották” a darabot, majdnem szó szerint: Parti Nagy Lajos kikötése szerint „vagy így lehet újra eljátszani – az eredeti, egyszeri bemutató csapatával, Magos György rendezésében –, vagy sehogy”,²⁸⁷ és a *Gézcsók* iránt – egy kritikából lehet tudni – ismét akkora érdeklődés volt, hogy a közönség most sem fért be a PIM szűknek bizonyuló Lotz-termébe, viszont akik kinnrekedtek, a szomszédos teremben kivetítőről nézhették az előadást.²⁸⁸

2012 januárjában pedig Parti Nagy Lajos letiltatta műveit a Magyar Rádióban – köztük az éppen ismételni kívánt *Gézcsókot* is –, mert nem értett egyet a „szócsövesített” közmédiával, illetve a közmédia „szócsövesítésével”.

Réczei Tamás: Hajnali részegség

Egészen másképp sikeres a szerelem másik színpadi feldolgozása.

Réczei Tamás először felolvasószínházi darab változatban készítette el a szerelem adaptációját, mégpedig a szegedi Reök-palotában futó „Így szerettek ők – öREÖK szerelmek” sorozat harmadik részeként. Mint a sorozat címe is mutatja, „a felolvasószínházi projekt a

²⁸⁴ Karsai György: I. m.

²⁸⁵ Nagy Boglárka: I. m.

²⁸⁶ Tarján Tamás: I. m.

²⁸⁷ Karsai: I. m.

²⁸⁸ Borgos Anna: I. m.

legismertebb magyar írók és költők szerelmi életét mutatja be Nyáry Krisztián népszerű történetei alapján” – így is reklámozták a Facebookon. (A 2016/17-es évadban „Öreök Szerelmek” sorozatban Kosztolányi mellett még Szabó Lőrinc, József Attila, Móricz Zsigmond, Ady Endre, Karinthy Frigyes és Cziffra György szerelmi élete került terítékre.) A sorozat ötletgazdája is Réczei Tamás író-rendező volt, „aki elmondta: kiemelt szerep jut a megvalósításban a szegedi egyetemistáknak”, mégpedig úgy, hogy egy „szabadművelődési kurzus keretében, a Nyáry Krisztián által megjelölt forrásokat, illetve a Réczei mint kurzusvezető által összeállított irodalmi jegyzéket követve felkutatják az adott szerelmi történet dokumentumait, majd az így összegyűjtött levelek, beszámolók, híradások, visszaemlékezések és naplórészletek alapján állítják össze az estek szövegválogát.”²⁸⁹

A teltházas bemutatóra 2016. december 14-én került sor a Reök-palotában. Kosztolányi Gyabronka József, Kosztolányiné Takács Kati, Radákovich Mária pedig Trokán Nóra hangján szólalt meg a szegedi közönség előtt.

Ezt a felolvasószínházi változatot 2017 májusában előadták a Kolozsvári Ünnepi Könyvhéten is, Gyabronka József, Kiss Mari, Zsigmond Emőke szereposztással, majd 2018 novemberében a Miskolci Nemzeti Színházban is, ahol Fandl Ferenc, Szirbik Bernadett és Tenki Dalma adta a hangját a történethez.

2017 nyarán pedig szintén Szegeden bemutatták a darab színpadra átalakított változatát, immáron *Hajnali részegség* címmel. A „nyári, kibővített előadás” augusztus 3-án, 4-én és 5-én került színre a REÖK Szabadtéri Színpadon. Ez a darab már nem csak a Radákovich-szerelemről szólt. „Réczei Tamás, az előadás rendezője elmondta, hogy a *Hajnali részegség* címből számukra a bódulat lesz fontos. A központi motívum és sztori Kosztolányi Dezső betegsége, amikor a gégerák utolsó stádiumában egy botrányos szerelmi négyszög jön létre. »Ebből a korszakból 'bódulna át' sokszor a történet a múltba, amikor még minden ép volt. Karinthy Frigyesrel való barátságát is tárgyaljuk majd. Hogy mindez ne legyen túl szívszorítóan romantikus, beemelünk egy abszurdabb motívumot is az előadásba. Kosztolányinak ugyanis volt egy halálmániája, halálkutatása, feleségével a párizsi nászútjukon például halálrevübe mentek szórakozni. Ezt a halálrevüt mi is használjuk, felhangoznak az előadásban így kuplák, operettszlágerek, sanzonok is« – mesélte Réczei Tamás a készülő előadásról.”²⁹⁰ Ennek a változatnak érdekessége, hogy megszólal benne Mária időskori éneke is, igaz, nem a saját hangján, a PIM-ben őrzött hangfelvételtől. A visszaemlékezés videofelvételen keresztül

²⁸⁹ *Így szerettek ők a REÖK-ben.* <https://szegedma.hu/2016/10/igy-szerettek-ok-a-reok-ben>, 2016. okt. 12.

²⁹⁰ *Hajnali részegség. Kosztolányi titkos légyottjai a Kálvárián.* <https://szinhaz.hu/2017/07/08/hajnali-reszegseg-kosztolanyi-titkos-legyottjai-a-kalvarian>, 2017. júl. 08.

történik, és az idős Máriát alakító, hetven év fölötti nő személye szereplőválogatáson dőlt el. A színmű előadói pedig: Kosztolányi: Kőszegi Ákos, Kosztolányiné: Gubik Ági, Mária: Fodor Annamária, Karinthy: Koltai Róbert, valamint szerepelt még a darabban Poroszlay Kristóf és Paillot Ábel.

A *Hajnali részegség*²⁹¹ a szándékolt (és talán egy-két akaratlan) anakronizmusok révén az idővel, a szövegekkel és a nevekkel, a szereplők metaforizáltságával, kulturális utalásokkal, a torzított idézetekkel és szabadon felhasznált dokumentumokkal való szabad játék egyetlen nagy vízió-szerű színpadi szerelem- és halálorgiává áll össze. A darab szövege rettentő sok kisebb-nagyobb idézettel van átszőve – vagy ezeket kötik össze a közjük írt dialógusok. Felsorolni is nehéz lenne, Réczei Tamás miből merít. Idéz – természetesen – Kosztolányi verseiből, itt is szerepel Kosztolányiné Radákovich Máriához írott levele, de mivel Karinthy Frigyes is egyik főszereplője a műnek, több vicc, aforizma került be tőle is (sőt, kapott egy monológot is), torzítva még a *Micimackó* egy betétverse is feltűnik, francia nyelvű sanzonok, operettdalok, kuplék, van ebben minden, viszont van újdonság is: Radákovich Mária csak hangfelvételen megőrzött emlékezésének bizonyos részletei is bekerültek. A *Hajnali részegség* már nem csak Kosztolányi utolsó évét öleli fel, hanem kitágítja az időkorlátokat: a kórházi ágyon fekvő nagybeteg költő előtt fel-, illetve megidőződnek életének korábbi eseményei is, pl. a párizsi nászútja vagy apjának alakja.

És mivel színpadra cselekmény kell, hogy az időnként karneváli „forgatag” valóban forogjon, új szereplők jelennek meg. Elsősorban Karinthy Frigyeset kell megemlíteni, aki félig saját szerepében játszik, félig azonban átveszi Füst Milán helyét is – aki viszont nem jelenik meg a darabban, bár bizonyos idézett szövegek éppen hozzá kapcsolódnak, de Réczei ilyenkor átírta az idézett részt Karinthyra (pl. a darabbeli Kosztolányiné egyik megszólalásából megtudjuk, hogy a szerelmesek „Karinthy címén üzengetnek”). De megjelenik a színen Hauber László doktor is, Kosztolányi Árpád (Dezső apja) és Kosztolányi Ádám (Dezső fia) is, valamint

Japi (Mária fia), valamint Mária férje is; igaz, őt Radákovich úrnak hívják. A *Hajnali részegség* nem „dokumentarista” jellegű munka, Réczei szabadon mozgatja hőseit: ebben a történetben Ilona és Mária találkozik, és találkozásuk majdnem tettelegességig fajul, Kosztolányi és Mária férje is találkozik stb.

A cselekménykényszer egészen meglepő dolgokat is képes a színpadra varázsolni. Mária első belépőjekor – a fiktív Karinthy-monológ után – Kosztolányi ágya alól bújik elő,

²⁹¹ Köszönöm Réczei Tamásnak, hogy kérésemre megküldte a darab nyomtatásban meg nem jelent szövegét.

majd bebújik a költő mellé, végül pedig konkrétan „ráül” a nagybeteg férfira: „MÁRIA (az ágy alól) A Karinthy-szimfónia vége? (megjelenik a keze) Bebújhatok? (mint egy sikló, bekúszik a paplan alá) Kisfiamat a gyerekosztályon kezelik kruppal. Bentalvós. El akarom mondani újra az eskünk szövegét. Visegrádon csak dadogtam magának, mint egy próbakisasszony. (ráül) Ha megkérem, segítene előszavalni? [...] „Én Kosztolányi Dezső... bocsánat! Én Radákovich Mária, esküvel fogadom, hogy hátralévő életemben csakis Kosztolányi Dezsővel élek házaseletet. Férjemet szalmaözvegységben hagyom, kisfiamat magamhoz véve, csak e bús férfi panaszait hallgatom. Isten minket így segítse! Ámen.” Vagy pl. Mária Kosztolányihoz írott leveleit itt a betegágy párnája alá rejtik, és persze ezeket Kosztolányiné fogja megtalálni, aki meg is állapítja: „Meg sem közelítik a firkálásaitok a mi hajdani levelezésünket!”

Aztán megjelenik a színen Mária férje is, aki rögtön alkut köt Kosztolányinéval:

„ILONA. Radákovich úr!

RADÁKOVICH. Kosztolányiné? Lesz párbaj? [...]

ILONA. Másként ölje meg.

RADÁKOVICH. Hogyan? [...]

ILONA. Játssza el neki a kaszást. Menjen be hozzá! Értesse meg Dezsővel, hogy elengedi a Halál, nem markolja tovább, feleslegesen pazarolja az életét az állandó menekülésre! Csak annyit kérjen cserébe, hagyjon fel az írással!

RADÁKOVICH. És úgy békét hagyna a feleségemnek?

ILONA. Békét. Ha végleg leteszi a tollat, béke lesz.”

Ezek után Mária férje meg is jelenik Kosztolányi betegszobájában:

RADÁKOVICH. (be Konferanszié jelmezben) Kosztolányi Desiderius?

DESIRÉ. (nehezen) A pap?

RADÁKOVICH. Nem volnék pap, ellenkezőleg.

DESIRÉ. Ellenkezőleg? Az mi lenne? [...] Talán az Ördög?

RADÁKOVICH. Az sem vagyok.

DESIRÉ. Akkor Ön az! (tagoltan) Az ember, mind bűnös, aki a világra születik. De ki meghal, mindent jóvátesz. Így hát most teszem?

RADÁKOVICH. Nem kell ahhoz meghalni, Desiderius!

DESIRÉ. Viccel az úr?

RADÁKOVICH. Szólítson nyugodtan a nevemen.

„Halál úr” ezek után még megpróbál egyezkedni Kosztolányival. Ilyeneket mond neki: „Én lemondok magáról”, „Próbálja ki, milyen a valóság! Megengedem”, „Elhoztam az életet! Nem érti?” Aztán végül – két kötetével is – megidéződik Esterházy Péter is:

„RADÁKOVICH. 102 000 000 év visszalépésben van, angyalkám! Maga lelkiekben öregebb, mint ez az egész cirkusz itt a Földön! De most végre nekilódulhatna egy valódi történetnek! Bár csak évtizedekben mérik az e félét, de legalább igazából történik! Semmi művészet!

DESIRÉ. Eresszen, nem kell ez!

RADÁKOVICH. Ember! Kivezetem a szépirodalomból! Eljuttatom a történeteken, a verseken és a részegségen túlónan, haza! Ilonához. A kisfiához. Őket szereti, nem?

DESIRÉ. A legjobb vagyok számukra!”

A darabot kedveli a közönség. Már az első változatának is több teltházás előadása volt. Később a színpadi mű elindult a maga útjára: 2018. július 20-án Gyulán, majd 2018. augusztus 3-án Kecskeméten is előadták. Ugyanakkor a kritikusok bírálják a mű dramaturgiáját. A szegedi bemutató kapcsán írták: „Ha a néző nem ismerné ezt a szomorú végjátékot, akkor nehezen igazodna ki a bontott idősíkokban megjelenő feleség, Gubik Ági, a barát Karinthy és a többi szerepet alakító Fodor Annamária (Dizőz, Radákovich Mária) közötti viszonyrendszerben.”²⁹² A befogadáshoz szükséges előismeretekről szólnak a gyulai bemutató utáni kifogások is: „Nehezen értette meg az egyfelvonásos, szerelmes színműnek titulált darabot az is, aki nem tudta, hogy Kosztolányinak volt egyfajta halálmániája, halálkutatása, feleségével a párizsi nászútjukon például halálrevübe mentek szórakozni.”²⁹³ Fáy Miklós még tovább megy kritikájában: „Pontosan nem derül ki, hogy mi volt a szerzői szándék. Némileg azt érzem, hogy a szerző, Réczei Tamás sem tudja pontosan, mit is akart az irodalomtörténet zenés, táncos, hörgős feldolgozásával. Mintha talált volna egy történetet, pontosan nem tudom, hol találta, de nem kellően elrejtett sztori ahhoz, hogy az emberek fölkapják rá a fejüket: ez tényleg így történt? Megtalálta a történetet, és úgy gondolta, hogy ez megáll a színpadon is. [...] Megfordult az ok és az okozat, nem arról van szó, hogy találtam valamit, amit csak a színházban tudok

²⁹² Gyémánt Csilla: *Klasszikusok modern köntösben*. Szeged, 2017. szept. <http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2018/02/26/gyemant-csilla-klasszikusok-modern-kontosben/>

²⁹³ Fodor György: *Hajnali részegség. Kosztolányi Dezső életének utolsó szakasza elevenedett meg Gyulán*. Gyulai Hírlap, 2018. júl. 22.

igazán élesen, pontosan és megrázóan elmesélni, hanem hogy színházat kell csinálnom, és ehhez keresek-találok témát, egy költő életét és szenvedéseit. Főleg az utóbbiakat.”²⁹⁴

Szív Ernő: Radákovich Mária

Szív Ernő a tárcáíró Darvasi László álneve. Régebben a szegedi *Délmagyarország* című napilap főmunkatársa volt, és minden héten lehetett a lapban Szív-tárcával találkozni, aztán ennek vége lett, és Szív Ernő azóta leggyakrabban az *Élet és Irodalom*ban jelentkezik, ahol valóságbeli alteregója szintén főmunkatárs. Itt jelent meg *Radákovich Mária* című tárcája (És, 2016. jún. 10.), melyet később – jelentős átdolgozás után – felvett a *Meghívás a Rienzi Mariska Szabadidő Klubba* című kötetébe is.²⁹⁵

A novella egésze egyetlen monológ – mégpedig Máriáé. Az ő szemszögéből kapjuk a Kosztolányi-szerelem képét, a szerelemi háromszög viszonyainak ismertetését, a gondolatait, érzéseit, kétségeit és világlátását. Egy alternatív történet tehát – miképpen a kötet több darabja is –, egyfajta játék a posztmodern másodlagossággal: így látták volna ők, a nők (Adyé, Juhászé, Kosztolányié, Karinhtyé stb.). Mint belső nézőpontú, egyes szám első személyű történetmesélés, nyelvteremtő szerepjáték is egyben: Mária így meséli el a szerelmi históriát.

Darvasi szintén támaszkodott forrásokra, elsősorban a levelekre és Kosztolányiné visszaemlékezésére. Viszont egy erősen felülstilizált nyelvet teremtett Máriának: erősen metaforizáltat, kvázi költőit, mintha Mária igazodni akarna a szeretett férfihoz. (Ellentétben Parti Nagy Lajossal, aki pedig éppenhogy köznyelvi stílussal ruházta föl Máriát.) Sőt, az egész monológon átívelő allegóriát is használ („Én aztán tudom, mi mindent csinál egy női ölben a szél.” „Szél támad a lüktető, csöndesen izzó ölem fölött.” „Nem tudtam megkérdezni tőle, hogy lehet-e neve a szélnek, ha az egész világ megmozdul miatta?”) Íve van a monológnak, retorikailag felépített, nem csak úgy mesél.

Mária a névproblémával kezdi: „Hűt én ezt a férfit soha nem neveztem a valamilyen, éppen illetékes, éppen divatos nevén. Soha nem mondtam neki, hogy Dezső, Didé, Desiré. Hogy nem lett volna hozzá merszem? Ugyan. Azokat a neveket mind más használta, más dadogta, kiabálta és csikorgatta, a barátai, az irigyei, a többi költő, pöfeteg szerkesztők, a szeles,

²⁹⁴ Fáy Miklós: *Nem oda Dide!* Mozgó Világ, 2017. okt. <http://mozgovilag.hu/2017/10/18/fay-miklos-nem-oda-dide/>

²⁹⁵ Szív Ernő [Darvasi László]: *Radákovich Mária*. In: *Uő: Meghívás a Rienzi Mariska Szabadidő Klubba*. Bp., 2018. Magvető. 112–119.

benzinszagos utca, Ilona. Hogy be tud piszkolódni egy név. Hogy meg tud pörkölni, be tud feketedni. Pedig csak a szájak forgatják! [...] Ő különben Kishúgomnak nevezett engem, és egyszer, miközben óvatosan besimított a lábam közé, azt zihálta, hogy ne higgyem el. Ne higgyem el, ami éppen történik. Ne higgyem el, csak emlékezzek rá mindég.”

Darvasinál is megjelenik a két „kihagyhatatlan” történet: a párbaj és Kosztolányiné levele. Igaz, a párbaj előzményeinél felülírja az visszaemlékezéseket, és Kosztolányinének a férjénél történt látogatása helyett Japi egy megtalált rajza lesz a konkrét kiváló ok: „A minap rám rontott a férjem, igazi betörés volt, remegett mögötte az ebédlő kristály pohárkészlete, azok a vékony, vádaskodó hangok, sok elhagyott feleség, özvegy, pardon, irodalmi özvegy, ha kocog a kristály, az olyan, mint a csalódott női kórus, lalala. Fehéren, szürkén lobogott az uram kezében egy nagy papír, a kisgyerekekünk firkált rá. Ő volt rajta, egészen felismerhető portré. Azt kiabálta az én drága férjem, hogy pusztá kézzel fogja megölni! Párbaj. Ömleni fog a vér, így, ilyen pazarló kiadásban, mint amikor kiborul a meggybefőtt vajdillingja. Leszámolás lesz! Halál lesz, kegyetlen!” Kosztolányiné levelét viszont nem idézi, hanem az elképzelt Mária elképzelt pszichéjén és elképzelt nyelvén átszűrve adja a kivonatát és Mária általi értelmezését egyszerre: „Írt nekem Ilona, kifejezett csúfságokat közölt, biztosan elolvasta hangosan, többször, nem is látta már, csak dadogta azzal a dühösre festett szájával, elpróbálta a tükör előtt, lehet, hogy egy barátnőjének is megmutatta, irodalmi romantikát nem csinálunk, kedvesem, huh. Tajték, viharos háborgás. Sziszegés, mérges kígyók a kartondobozban, India legmélyéből importált dzsungeli harag. Lebutázott, lúd vagyok. És hogy meg fog verni, papam, két kézzel. Én aztán igazán sajnálom Ilonát, sajnálom őt, de magamat, azt hiszem, nem sajnálom. A szívemet fojtogatja a hínár. Olyan Ő, mint egy tétova, megrettent gyerek, szaladgál a játékok között, most ez kell, most ez, most ez. De már nem tud velük játszani.” (A „dühösre festett” száj leírása remek költői kép – de vélhetően ilyesmi nem jutott volt az igazi Mária eszébe. Igaz, a „dokumentumjáték” *Gézcsokkal* szemben ez nem dokumentumnovella.)

Mária önértékelést végez, közben pedig elmélkedik a költészetről is: „Nem tehet-e arról Ilona, hogy ez lett, és hogy az én nevem van leírva nem egyszer, nem tízszer, vagy harmincszor abban a versben, és például csak szelíden kérdezem, és talán nem is tőle, nem a dühöngő, asztalt csapkodó, kisírt szemű, zilált, haragba vakult nőtől, aki legyalázza a férjét, jellemhibás férficafrangnak festi le, és persze jogosan, az ő szempontja szerint teljesen jogosan, de mégis azt kérdezném, lehet-e bátor, becsületes, makulátlan jellem igazán egy úgynevezett nagy költő?” Majd vélhetően a *Szeptemberi áhítat* – mint „velejétig nagy költészet” – kapcsán így folytatja a költészet-lélektani gondolatait, melyek aztán újra önértékelésbe váltanak át: „Hát a

nagy, a velejéig nagy költészethez nem gyávaság, esendőség, pokolfürdés kell-e, félni a haláltól, mint egy gyerek, meglopni a szerettedet, mint őt, a szegény Ilonát, engem, a kisálmodót hitegetni? Nem érti Ilona, hogy én nem vagyok lényeg, mert az az *Ő* csalárdságában és tolvajkodásában van. Végigcsinálja a nő az életet neki, és ez a hála. Hát, drágám, ez. Én is járhattam volna úgy, mint Te, és Te is járhattál volna úgy, mint én. Sok differencia nincsen, azt hiszem, a szereposztás meg hát. Tulajdonképpen cseszhetjük mind a ketten, pardon.” Illetve máshol: „Nem hihetek többet annál, hogy én csak apropó vagyok. [...] Vagyok én neki? Dehogyan vagyok. Kérem szépen, ebben az elvetemült, pomádés színjátékban bárki múzsa lehet. Lehetett volna. Csakhogy én lettem az.”

Azaz a tétel ugyanaz: Mária személye másodlagos, mert csak a vers, a költészet igazán fontos Kosztolányi számára.

Zöld disznóságok

Egy posztumusz publikált előszóvá lett Kosztolányi-tárca elő- és utótörténete

ELŐ-, AZAZ MOTÍVUMTÖRTÉNET

A huszadik század elején, a *Nyugat* első generációjának tagjai közül többen is emlegettek írásaikban egy nemlétező állatot, a zöld disznót. Irodalmi reprezentációjában Heltai Jenő, Füst Milán, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes nevével találkozunk, akik cikkeikben, karcolataikban, novelláikban idézték meg ezt a mesés lényt.

Kosztolányi ráadásul magáról a zöld disznós meséről írt, érdemes az ő írása nyomán elindulni. Az 1935 márciusában publikált *Mese a zöld disznóról* így kezdődik:

„Gyermekkoromban természetesen engem is áltattak ezzel az együgyű csalimesével. Amikor dajkám lefektetett, ágyam mellé ült s ezt kérdezte: – Meséljek a zöld disznóról?

Én, minthogy akkoriban még semmi súlyosabb erkölcsi aggályom nem lehetett a zöld disznó vagy bármilyen egyéb disznó ellen, lelkesen szóltam:

– Mesélj.

De a dajka, aki ismerte ennek a csacsi játéknak ingerkedő csattanóját, szavamba vágott:

– Nem azt mondtam, hogy »mesélj«, hanem: »meséljek a zöld disznóról?«

Aztán elhallgatott.

Újra unszoltam a tétovázó mesemondót, s az újra csak ezt felelte. Semmi kérésre-könyörgésre nem puhult meg. Nem is mesélt nekem a zöld disznóról soha semmit.

Közben azonban zaklatott képzeletem már látta a zöld disznót. Zöld mező közepén állott, smaragdból faragott lábán, smaragdból faragott testtel, smaragdból faragott, rengő hájjal, fején valamivel halványabb smaragdkoronával, s a mesék varázsfényétől úgy tündökölt, mintha belülről millió és millió apró villanylámpa világította volna át. Szeme rubinból volt. Az a sár, melyet orrával turkált, a gyémánthoz hasonlított. Halkan rőfögött, csupa csiklandós tanulságot, oly édeset-pajkosat, mint egy Mozart-scherzo.

Meg voltam győződve, hogy ez a legszebb mese, melyet földi halandó hallhat, s a többi, melyet közölnek velem, fakó, unalmas, hajítófát sem ér. Talán innen van, hogy hamarosan ráuntam a mesékre. Nem is hittem később senkinek. Sem az embereknek, sem a disznóknak.”²⁹⁶

Kosztolányi tehát egy úgynevezett csalimeséről, azon belül is a végtelen meséről ír. Ugyanez a csalimesés zöld disznó jelenik meg Németh László *Emberi színjáték* című, 1929-es regényében,²⁹⁷ ahol – egyik értelmezője szerint – a Zölddisznó meséje motívum „a megismerés, felfedezés folyamatát, a tudatfejlődés fokozatait” hivatott „művészi érzékeltetni”.²⁹⁸ Ráadásul Némethnél a regénybeli, mindenképpen hiányérzetet keltő zölddisznó-játék következményeként a főszereplő elkezd írni, azaz – csakúgy, mint Kosztolányi – a képzeletét használja.

Ezzel rokonítható Karinthy *Arab irodalom* című paródiája, amelyben megidézi a végtelenségbe nyúló zöld disznós csalimesét.²⁹⁹ Csakhogy Karinthy ezt összekapcsolja Seherezádé szintén soha véget nem érő meséjével is, ahol a túlélésért kell mesélni: minden napra egy mese, de egyiknek sincs vége, mert itt az életben maradás egyetlen módszere a folyamatos mesélés, a történetek kitalálása, végső soron az alkotás maga.

Viszont egy 1894-es nyelvészeti tanulmány szerzője szerint „a középkor mesés szörnyeire emlékeztető zöld disznó” gyermekeket ingerlő meséjének értelmét nem tudta kipuhatolni, mert „valószínűleg nem egyéb üres szójátéknál.”³⁰⁰

Ha a mese értelme nem is látszott, a korban mindenki által ismert zöld disznós csalimesének számos alkalmazása volt, színházi kritikában, közgazdasági tanulmányban, politikai cikkben is használták a végtelennek tűnő, de tartalom nélküli hantázás kifejezésére.

És itt érdemes idézni ismét Kosztolányit: „Sajnos sohase sikerült megtudnom, mi történt a továbbiakban a zöld disznóval, mert a mesének vége lett, minekelőtte voltaképp elkezdődött volna. Amikor felcseperedtem, mindenütt érdeklődtem utána, de senki se volt képes választ adni. Kutakodtam külföldi ismerettárakban is. Azok sem emlegették. Leveleket írogattam ide-oda, francia, amerikai barátjaimnak, akik a *folklore*-val foglalkoznak, a népmesékkal és népmondákkal. Ők is ezt felelték: »A címzett ismeretlen.«”

²⁹⁶ Kosztolányi Dezső: *Mese a zöld disznóról*. Pesti Hírlap, 1935. márc. 17. In: Uő: *Sötét bújócska*. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1974. Szépirodalmi. 361–363. (Az *Ember és világ* gyűjtőcímű közlemény részeként.)

²⁹⁷ Németh László *Emberi színjáték* c. regénye a *Napkelet* folyóiratban jelent meg folytatásokban 1929 januárjától decemberig. (Könyv alakban csak 1944-ben.)

²⁹⁸ Cs. Varga István: *Üdvösségárc és önmegváltási kísérlet. Az önnapoteózis legendája: Emberi színjáték*. In Uő: *Tanújelek. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Bp., 1987. 28–58.

²⁹⁹ Karinthy Frigyes: *Arab irodalom*. In: Uő: *Így írtok ti*. Szerk.: Ungvári Tamás. Bp., 1979. Szépirodalmi. II. köt. 283–287.

³⁰⁰ Szabó Ernő: *A házi állatok a magyar szólásokban*. Magyar Nyelvőr, 1894. 7. sz. 299–305.

Pedig hát tudhatta volna. Ipolyi Arnold *Magyar mythológia* című 1854-ben megjelent munkájában ír róla,³⁰¹ és Ipolyi e korszakos munkájának alapjául szolgáló népmesegyűjteménye tartalmazza is a zöld disznó eredeti meséjét.³⁰² Mind a két kötetet megtaláltam Kosztolányi magánkönyvtárának katalogizálásánál, erősen olvasott állapotban.

Az Ipolyi gyűjtötte anyagban szereplő *A zöld disznó* című mese története röviden: van egy gazdag úr, és annak van három lánya. Amikor messze útra készül az apa, megkérdezi a lányait, mit hozzon nekik. Az első kettő drága ajándékokat kér, a legkisebbik azonban csak egy szép rózsaszálat. Az apa elvetődik egy elhagyatott kastélyhoz, ahol meg is látja a legszebb rózsaszálat, letépi és vinné haza, amikor egy fenevad, egy nagy zöld disznó útját állja, és életének fejében megígérteti az apával, hogy a legkisebb lányát elküldi hozzá. Az apa így is tesz, a legkisebb lány pedig elképesztő dolgokat tapasztal az elvarázsolt kastélyban: nincs egy lélek sem a falak közt, de a tányérok, poharak maguktól mozognak, mindig friss, finom étel van az asztalon, közben pedig kedves üzeneteket kap a rejtélyes házúrtól. Aztán találkozik a rút zöld disznóval. De később megkedveli. A zöld disznóról persze kiderül, hogy egy elátkozott hercegúrfi, de a lány szerelme feloldja a varázst. A történet az esküvővel ér véget.

Ez persze, könnyű felismerni, nem más, mint *A szépség és a szörnyeteg* című történet, amelynek őse egy európai népmese, melyet először 1740-ben jegyeztek le. A mesének rengeteg változata van, a kastélylakó fenevad a Grimm-fivéreknel oroszlán, a spanyol nyelvűben sárkány, Benedek Elek csudaszörnye pedig „csudálatos, szörnyűséges teremtes, akinek kígyóbőre volt, serteszakálla, ripacsos arca, s az egész teste úgy össze volt töpörödve, mint a pirított szalonnabőr”.³⁰³ És magyar nyelvterületen még disznó, ráadásul zöld.

De hogyan és miért lett nálunk éppen zöld disznó a mesebeli fenevad? *A Szimbólumtár* szerint a disznó (illetve a vadkan) a féktelenség, az erőszakosság jelképe, keresztény értelmezésben az Egyházat megtámadó ördög szimbóluma.³⁰⁴ A zöld pedig összetett szín, amely lehet a fiatalság, a remény, a boldogság, ugyanakkor a változás, az átmenetiség és a féltékenységi (a zöld szemű szörnyeteg) jelölője; utalhat az életre éppúgy, mint a halálra. Lehet az éretlenség, a tapasztalatlanság és a naivság jelképe, negatív jelentése azonban ’méreg’, ’halál’, a gonosz rontó ereje. A Sátánt gyakran ábrázolták zöld testtel és szemmel.³⁰⁵

A zöld is, és a disznó is a Gonoszt jelenti.

³⁰¹ Ipolyi Arnold: *Magyar mythológia*. Pest, 1854. 325. (Hasonmás kiadása: 1987.)

³⁰² *Szépíke és A zöld disznó*. In: Ipolyi Arnold *Népmesegyűjteménye*. Szerk.: Kálmány Lajos. Bp., 1914. 220–224. (Magyar népköltési gyűjtemény. Új folyam)

³⁰³ Benedek Elek: *A rózsza*. In: Uő: *Magyar mese- és mondavilág. II. A fekete kisasszony*. Bp., 1989. 61–65.

³⁰⁴ *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Szerk.: Pál József, Újvári Edit. [Bp., 1997.] Elektronikus kiadás. <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szimbolumtar/adatok.html>

³⁰⁵ Uott.

Ugyanakkor a disznó a termékenység és a bőség szimbóluma is, elég csak a szilveszteri malacra, vagy a „malaca van” mondásra gondolni, amelyet a szerencsés emberre használnak. És ugyanide tartozik, hogy a magyar kártyák ászát régebben, a huszadik század elejéig szintén disznónak hívták, így volt tök, makk, piros és természetesen zöld disznó is.

Hétköznapiabb magyarázatot keresve, egy nagy, szőrös disznó – akár kétmázsás mangalica, akár agyaras vadkan – látszódnak zöldnek a rászáradt sártól is.

Kosztolányi korára azonban elfelejtődött a kastélyban zöld disznó alakjában élő elvarázsolt herceg története. Ennek oka pedig – paradox módon – a mese hallatlan nagy népszerűsége volt. Benedek Elek közismert gyűjteményében, az ötkötetes *Magyar mese- és mondavilágban* (1894–1896) nem disznóként, hanem csudaszörnyként jelenik meg az emlegetett lény, a mese mindenképp legismertebb változatát jegyző Grimm fivéreknek pedig oroszán alakjában. Grimmék meséi magyarul 1861 óta olvashatók, de igazán ismertek ugyancsak Benedek Elek által lettek, aki 1904-ben ültette át magyarra őket. Így aztán két olyan meseváltozat is terjedt, amiben nem disznó alakja volt a szörnynek.

Ezzel párhuzamosan Magyarország polgárosodott, a lakosság városokba költözött, és a disznók, elsősorban a szőrös, nagydarab mangalicák eltűntek a hétköznapiokból; az életmódváltás mellett főleg az 1895-ben kitört és közel húsz évig tartó sertéspestis miatt, amely mintegy 4,5 millió sertés pusztulását okozta az országban.

A zöld disznót elfelejtették. A csalimesében élt tovább, de Kosztolányi már meg sem találta az eredetét. És az elfelejtett eredettörténet helyett új történeteket találtak ki a zöld disznóról.

*

Végül két olyan zöld disznóról kell szólni, amely látszólag kilóg a sorból, és mint kivétel, gyengíti a szabályt.

Az egyik azért, mert nem magyar regényben tűnt föl – holott a zöld disznó eddig kizárólag magyar motívum volt, mondhatni hungarikum. Ehhez képest pedig igencsak meglepő, hogy ez az állat felbukkan Gabriel Garcia Marquez világhírű regényében, a *Száz év magányban*. A történeti narrátora így írja le, amikor Macondo lakosaira rátör az álmatlanság: „Akik aludni szerettek volna, nem fáradtságból, hanem azért, mert vágytak az álmokra, a legkülönbébb módszerekkel próbálták elcsigázni magukat. Társaságba gyűltek, és szünet nélkül diskuráltak, órák hosszat ismételték ugyanazokat a vicceket, s a téboly határáig szőtték-szövögették a zöld disznó meséjét, e véget nem érő játékot, amely abból állt, hogy az elbeszélő megkérdezte, akarják-e, hogy meséljen a zöld disznóról, s amikor azt felelték, hogy

igen, az elbeszélő azt mondta, hogy nem azt kérte, hogy mondják azt, hogy igen, hanem akarják-e, hogy meséljen a zöld disznóról, és amikor azt felelték, hogy nem, az elbeszélő azt mondta, hogy nem azt kérte, hogy mondják azt, hogy nem, hanem akarják-e, hogy meséljen a zöld disznóról, s amikor csöndben maradtak, az elbeszélő azt mondta, hogy nem azt kérte, hogy maradjanak csöndben, hanem akarják-e, hogy meséljen a zöld disznóról, és senki sem mehetett el, mert az elbeszélő azt mondta, hogy nem azt kérte, hogy menjenek el, hanem akarják-e, hogy meséljen a zöld disznóról, s így tovább, körbe-körbe, egész éjszakákon át.”³⁰⁶ Ez viszont, könnyű belátni, éppen az a zöld disznó és annak meséje, amit Kosztolányi is emlegetett gyerekkorára visszaemlékezve. Egy eltévedt magyar sertés a dél-amerikai dzsungelben, Macondóban. Magyar szenzáció is lehetne, de a magyarázata profánabb: a spanyol eredetiben ugyanis más szerepel, a zöld disznó helyett *del gallo capón* áll, magyarul herélt kakas, azaz kappan, és csak a regény fordítójának, Székács Verának kiváló nyelvi leleménye, hogy az 1971 óta az ő átültetésében olvasható regényben a hasonló spanyol csalimesét a jól ismert magyarral helyettesítette. Szó szerint magyarította a spanyol mesét.

A másik disznóságot Móricz Zsigmond követte el. Az ő Napkeletre helyezett mesefeldolgozásában szintén a zöld disznó tűnik fel egy sivatagbeli kastélyban, ám ő „a sivatag leghíresebb rabló kánja volt, aki előtt nem volt irgalom és kegyelem, s akiből csak úgy dőlt a bornak, disznó részegségnek gőze, s az arca is zöld volt és undokul fertelmes a sok korhelységtől, kancsal és gaz.”³⁰⁷ Móricz tehát a szó többjelentésűségére játszik rá, nála a kastély ura egy részeges disznó, aki már annyit ivott, hogy zöld a sok alkoholtól. Mindenesetre a gazdag kalmár legkisebb lánya őt is megkedveli, bár amaz sárban fetreng, bűzlik, kancsalit – de egyre kevesebbet. Végül persze szerelem szövődik köztük – a lány közben rájön, hogy így a sivatag úrnője lehet (!) –, azonban egyszer csak hazavágyik. Kapott egy emlékeztető gyűrűt és tükröt, hogy visszatérjen, és ment, aztán otthon egyszer valamiért azt „akarta, hogy fájjon neki valami, és egy napon odaadta egy percre a gyűrűt nagyobbik néniének és a tükröt a kisebbiknek. És abban a percben úgy elfelejtette, mint a lehullott rózsát, az elszállott felhőt, a néhai álmat. S a nénei soha szót nem szóltak volna róla, ő pedig lassan beleszokott a házi életbe, söpört, rendezgetett, mint azelőtt, és lett belőle csendes kis Hamupipóke... / Az öreg kalmár gyönyörködve és boldogan nézte naponként kicsi lányát, így szerette, vidámnak, kedvesnek, szerénynek, semmire sem vágyakozónak.” De ez már persze egy másik mese.

³⁰⁶ Gabriel Garcia Marquez: *Száz év magány*. Ford.: Székács Vera. 9. kiad. Bp., [2002] 43–44.

³⁰⁷ Móricz Zsigmond: *A zöld disznó*. In: Uő: *A halhatatlanságra vágyó királyfi – A nehéz kétgarasos*. Szerk.: Borbély Sándor és Kormos István. Bp., 1984. 49–56.

Kosztolányi azonban tovább ment cikkében: „A zöld disznó elintézetlen ügye annyi év múltán még mindig élénken érdekel.

Meg kellene írni egyszer igazi, hiteles történetét. Ezzel valóban emberi kötelességet teljesítenének. Ötletnek se volna rossz. Üzletnek pedig – úgy vélem – ragyogó. Gondolják meg, hogy legalább tizennégymillió ember él a föld hátán, akit velem együtt annak idején rútul becsaptak vele. Ezek valamennyien megvásárolnák a könyvet, s lázasan olvasnák a zöld disznóról szóló mesét.

Csak hogy van-e olyan tehetség, aki ennyi felcsigázott várakozást ki tudna elégíteni? Azt hiszem, ilyen nagy író nincs is a világon.”

A felhívás eredményes volt: hamar megérkezett az első meseátirat. Ötletét nyilvánvalóan Kosztolányi március 17-én megjelent cikkének záró része adta, Kátay Béla *A zöld disznó meséje* című írása ugyanis 1935 júliusában éppen a *Pesti Hírlap Vasárnapja* gyerekeknek szóló *Kis Pesti Hírlap* című rovatában látott napvilágot, mintegy válaszként a feltett kérdésre.³⁰⁸

A szerző nagy valószínűséggel azonos Kátay Béla (1890–1968) terézvárosi segédlelkésszel, a VI. ker. községi polgári fiúiskola hitoktatójával, a későbbi budavári koronázó főtemplom plébánosával. (Legalábbis más Kátay Bélát nem ismerünk ebből a korszakból.)

A szellemes és jól megírt, többszörösen kifordított allegorikus történet időben a messzi múltba helyezi cselekményét. Alapszituációja szerint egy fonák világban játszódik: „Réges-régen, olyan régen, hogy annál régebben nem volt semmi, a növények járni tudtak. [...] Az állatok pedig egyhelyben álltak és szép, hosszú gyökereket eresztettek a földbe”, és „irigykedve nézték a szaladgáló növényeket. Szerettek volna ők is elmozdulni a helyükről, de ezt nem vallották be. Úgy tettek, mintha örülnének annak, hogy nem tudnak járni.” Ebben a világban élt a zöld disznó. Ő volt az egyetlen állat, aki járni tudott, s „ő már akkor is rőfögött, visított és jókedvűen hempergett a pocsolójában”. Ez a zöld disznó azonban nemcsak abban különbözött a többi állattól, hogy mozogni tudott, hanem az író őt fölruházta a történetmesélés képességével is. Ő a mesemondó. De a kifordított meséhez illően nem a kedves fajtából való: „Ez a zöld disznó tudott egy nagyon buta mesét. Olyan nagyon buta mesét tudott, hogy rossz volt hallgatni.

³⁰⁸ Kátay Béla: *A zöld disznó meséje*. PHV, 1936. júl. 21. 21.

De azért neki tetszett, és akivel csak találkozott, annak elmondta. [...] Már minden szaladgáló, repülő, csúszó-mászó növény unta ezt a mesét és messzire elkerülték a zöld disznót.”

A fonák hatást tehát fokozza, hogy a beszédsszituáció szintén éppen ellenkezője a jól ismert csalimese fordulatainak: itt a mesélő (disznó) éppen hogy minden áron elmondaná a történetét – csak a hallgatósága nem kíváncsi rá. Egyszer például, amikor már napok óta nem beszélhetett senkivel, mert mindenki elszaladt előle, a zöld disznó foglyul ejtett egy sárgarépat és megzsarolta: „Idehallgass, fiatal barátom [...]. Én most téged megehetnék, de ha meghallgatod a mesémet, akkor szabadon engedlek.” De a répa, aki hallott már a mese színvonaláról, inkább a megevés általi halált választotta. Azaz itt sem derül ki, hogy mi a disznó által tudott mese: a mese cselekményidejéhez képest a múltban nem egyszer elmondta ugyan, de az ábrázolt történésben csak addig jut, hogy „hol volt, hol nem volt”. Azaz semeddig.

Ezt követően mondja el a mese a ma ismert világ keletkezéstörténetét. Mert azután, hogy a zöld disznó végül egy földhöz kötött kutyának kezdett mesélni, a szegény eb – aki már nyilvánvalóan ismerte és unta a mesét – inkább kitepte gyökereit és elmenekült. Ezt látva azonban minden addig földbe gyökerezett állat kitepte magát a földből és mind menekültek; ekkor viszont „a növények úgy megijedtek a szaladgáló és csúszó-mászó állatoktól, hogy lábaik a földbe gyökereztek. Úgy is maradtak a mai napig.” Ugyanakkor – saját telhetetlen beszédkényszere miatt – magának a zöld disznónak a története is véget ér, hiszen a felfordulástól ő is „úgy megrémült, hogy egészen elsápadt és a meséjét is teljesen elfelejtette. Azóta sincs zöld disznó, csak sápadt, sárga disznókat láthattak; legfeljebb feketéket.” Itt nyeri el a kettős értelmű cím második jelentését. Kátay írásában eddig ugyanis elsősorban a disznó mint birtokos szerepelt (a történet az ő meséjéről szól, amit nem tudott elmondani senkinek), ekkor azonban rájövünk, hogy ugyanakkor a disznó történetét (azaz egy róla szóló mesét) is kaptuk. Mivel azonban itt megszűnik a disznó egyetlen birtoka (a soha meg nem ismert mese), *A zöld disznó meséje* végső soron a disznó meséjének kudarctörténete.

Az utolsó sorok azonban még egyet csavarnak a történeten, és egy újabb fordulattal végül itt is érvénybe lép a csalimese hagyományos beszédsszituációja. A narrátori közlés szerint a mai kutyák ugyanis még emlékeznek az egykori disznóra, s ha ezt kérdezik tőlük: „Meséljek a zöld disznóról?”, akkor „úgy tesznek, mintha nem hallanák”, ha pedig mégis meghallják, „lehet, hogy dühökben harapni fognak”. Azaz a mese végén magának a csalimesének is egy lehetséges keletkezéstörténetét kapjuk.

*

Kosztolányi, és főképp a Kosztolányi-tárca szempontjából azonban minden kétséget kizáróan a legérdekesebb Rákóczi Ilona *Mese a zölddisznóról* című kötete. Ugyanis ezt az 1937-ben megjelent mesekönyvet Kosztolányi Dezső előszava vezeti be – a halála után több mint egy évvel.

A könyv írójából, Rákóczi Ilonáról ma is alig tudunk valamit. Még az sem bizonyos, hogy ez a valódi neve – több jel mutat arra, hogy talán inkább felvett szerzői név, ami mögött egy jelenleg ismeretlen valós személy rejtőzött. Mindenesetre a róla összegyűjthető nagyon csekély számú információt érdemes egyben látni. Ezek két típusba tartoznak: pár sajtóhíradás és a megjelent írásainak listája.

Rákóczi Ilona – ha hihetünk egy későbbi sajtóhíreknek – 1910-ben (vagy 1909-ben) született. Eddig fellelt első írása 1934 februárjában jelent meg (*Az elnémitott szó*. A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1934. febr. 11.). Egy évvel később több naplap hírvonatában is megjelentek olyan cikkek, melyek a fiatal „író” állítólagos öngyilkossági kísérletéről vagy szerencsétlen balesetéről adtak beszámolót. Legrészletesebben Az *Est* számolt be az esetről: „Rákóczi Ilona 25 éves fiatal nő az Ilona utca 14. számú házban Vörös Géza tisztviselő lakásán mellbelőtte magát. A Bakay-klinikán megállapították, hogy sérülése egészen könnyű. Kihallgatása során írónőnek mondta magát. Szerinte szó sincs öngyilkosságról. Az egyik fiókból pisztolyt vett elő és játszadozott vele. A pisztoly véletlenül elsült és a golyó csak horzsolta a mellét.”³⁰⁹ A *Friss Újság* ezzel szemben azt írta, hogy „életveszélyes állapotban” vitték be őt a klinikára (jún. 18. 5.), a *Népszava* pedig úgy tudta, hogy „a hozzátartozók szerint a fegyver véletlenül sült el” (jún. 18. 10.). A Központi Sajtóvállalat lapjai (*Magyarság, Nemzeti Újság, Új Nemzedék*) csak egy egyszerűsített hírt adtak közre: „Rákóczi Ilona írónő az Ilona utca 14. számú házban mellbelőtte magát” – itt azonban már nem csak saját megnevezése szerint volt írónő: a napilapok jellemezték így.

Alig három héttel később debütált a rádióban. 1935. június 9-én kedden, a Budapest adón délután 16:10-től Gárdos Kornélia olvasta fel „Rákóczi Ilona meséi”-t, Hogy mely darabok voltak ezek, nem tudni, mindenesetre a rádiószereplés a *Pesti Hírlap* szerkesztői számára olyan jelentőséggel bírt, hogy a lap képes mellékletében közölték az írónő fotóját is, „Rákóczi Ilona, akinek meséit kedden olvassák fel a rádióban” képaláírással.³¹⁰

³⁰⁹ Az *Est*, 1935. jún. 18. 5.

³¹⁰ Képes Pesti Hírlap, 1935. júl. 9. 3.

A *Pesti Hírlap* kitüntető figyelme egyáltalán nem véletlen volt. Rákóczi Ilona rádiószereplés előtti összes és azt követő írásai – legalábbis azok, melyeket jelen pillanatig sikerült fellelni – itt jelent meg:

Az elnémított szó. *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1934. febr. 11. 28.

A varázshegedű. PHV, 1934. máj. 13. 24.

A kis kíváncsi. PHV, 1935. ápr. 14. 24.

A csodamozdony. PHV, 1935. júl. 7. 24.

A halászlány három kérése. PHV, 1935. dec. 8. 34.

Mesevirág. PHV, 1936. jan. 5. 21.

A póruljárt cicák. PHV, 1936. márc. 8. 55.

A selyempántlika. PHV, 1936. szept. 6. 24.

A napkirályfi báránycái. PHV, 1936. nov. 15. 21.

Bál a jégpalotában. PHV, 1937. jan. 24. 22.

Lakodalom cicaországban. PHV, 1937. máj. 2. 38.

Néhány fontos információ még ebből a mégoly rövid bibliográfiából is kiolvasható. 1) Az eseti újraközléseket (*Prágai Magyar Hírlap*, 1936. febr. 7., *Magyar Nép* (Kolozsvár), 1936. márc. 7) nem számítva Rákóczi Ilonának minden írása a *Pesti Hírlapban*, egészen pontosan annak vasárnapi mellékletében jelent meg. 2) Csak és kizárólag meséket közölt a lapban, más műfajú írása nem ismert. 3) A legtöbb darab a *Pesti Hírlap*nál dolgozó Kosztolányi életében, az ő 1936. november 3-án bekövetkezett halála előtt jelent meg, utána ritkultak, majd elmaradtak a közlések.

A Rákóczi Ilonáról következő hír jelentős esemény minden szerző életében: az első híradás az első könyvéről. A Palladis kiadó „dróttalan hírei”-t adó hasonló című „házi magazin” 1937. szeptemberi számában hirdették először a *Mese a zölddisznóról* várható megjelenését: „Mese a zölddisznóról. 6–10 éves gyermekeknek. Színes fantázia népesíti be a csillogó tündérvilágot ebben a könyvben. / Az örök gyermeki lélek repesve kalandozik a meseországban, amelyet az író ragyogó tollal tár fel előtte. / Egyenesen a karácsonyfa alá kívánczik ez a könyv, amely szívárványos tartalmához mért kiállításban, sok képpel tarkítva jelenik meg.”³¹¹

A kötet végül valóban december közepére jelent meg a Palladisnál, amely nem a *Pesti Hírlap*, hanem a Központi Sajtóvállalat kiadója volt.

³¹¹ Palladis, 1937. szept. 2.

Nyilvánvalóan az időközben megjelent könyvnek következményeképp Rákóczi Ilona elindult az ismert, sőt reprezentáns íróvá válás felé. Fellépett pl. a meglehetősen kormányközeli Magyar Karácsony ünnepségen is: „a II. kerületi Vitézek tizedik karácsonyi ünnepségüket rendezték meg a Budai Vigadóban a »Magyar Karácsony« keretében”, ahol vitéz Somogyváry Gyula bevezetése után Farczády N. Gizella, Körössy Erzs, Uray Margit és Oláh Ferenc szereplése után „Rákóczy [!] Ilona bájos meséjét olvasta fel”. (Ezt követően még egy katolikus lelkész beszélt a karácsonyfa tanulságairól, a II. kerületi Vitézek hadnagyának zárószavazott, majd elénekelték a *Himnusz*t.)³¹²

A *Mese a zölddisznóról* új mű volt, nem a korábban publikált darabok egybefűzése, és részlet sem jelent meg belőle korábban. Ezt követően azonban Rákóczi Ilonának már csak egyetlen sajtóközlését sikerült regisztrálni, ez a *Magyarság* című napilapban jelent meg, két részletben:

Az óriások és törpék háborúja (1.) *Magyarság*, 1938. okt. 2. 25.

Az óriások és törpék háborúja (2.) *Magyarság*, 1938. okt. 9. 25.

Ez utóbbiakat azonban már Biharváryné Rákóczi Ilona néven publikálta; a névaláírásból viszont sajnos csak azt tudni meg, hogy időközben összeházasodott egy Biharváry vezetéknévű férfival, akit azonban nem sikerült azonosítani: mint ahogy Rákóczi Ilona személyes adatait eddig sem ismertük, úgy a házassági bejegyzését sem.

Azonban ha 1937-ben egy Központi Sajtóhivatal által kiadott kormányközeli politikai napilapban valaki csak „Biharváryné”-ként jelezte férjezett nevét, talán az olvasóknak is óhatatlanul az akkor országosan ismert jobboldali, sőt szélsőjobboldali, azon belül is nyilaskerestes politikus, Biharváry Gusztáv (Bél, 1894–?) juthatott az eszükbe. Az ő felesége azonban ekkor Hoyos Margit grófnő volt (közös lakcímük: Budapest I. Mohai út 2.) – lehet, hogy az ő álneve volt Rákóczi Ilona, de akkor a sajtó torzított tudatosan, még a közölt fényképpel is. (Ez is egy lehetőség, még ha nem is túl valószínű.)

Mindenesetre egy biztos: a kutatás jelenlegi állapotában – az információhiány miatt – teljes bizonytalanságban vesztegel ezen a ponton. Az 1938. október 9-i megjelenés az utolsó életrajzi adat Rákóczi Ilonáról.

Itt érdemes visszakanyarodni a Kosztolányi előszavával megjelent mesekötethez.

*

³¹² Ötezer gyermeket ruháztak a kormányzó négygyűjtéséből. BH, 1937. dec. 22. 4.

„Előszót elvből nem írok. Így ebben az esetben sem tehetek kivételt”, írta Kosztolányi egy előszóért hozzá forduló fiatalabb fordítótársának, Varga Istvánnak,³¹³ máskor – hasonló helyzetben – mintha engedményes gesztust tett volna, de valójában megelőlegezte az elutasítást: „megható levelére ezt válaszolom: kötelező ígéretet nem teszek, nem tehetek, mert előszót még alig írtam valakinek, mindig megtagadtam, elvi okokból. Kérem azonban, hogy annak idején majd küldje el nekem a könyv levonatát. Akkor rövidesen nyilatkozom.”³¹⁴

Kosztolányi a két mondatban azonban ellentmond magának: elvi okokra hivatkozva írja, hogy mindig megtagadja az előszó-írást, viszont közben azt is bevallja, hogy „alig” pár esetben, de mégis előfordult, hogy mégsem ragaszkodott annyira szigorúan az elveihez, és mégis csak írt kérésre bevezető sorokat mások könyve elé.³¹⁵

Rákóczi Ilona könyvnyi meséje előtt ez áll:

Előszó

Gyermekekoromban természetesen engem is áltattak sok együgyű csalimesével.

Amikor dajkám lefektetett, ágyam mellé ült, s ezt kérdezte:

– Meséljek a zölddisznóról?

Én, minthogy akkoriban még semmi súlyosabb erkölcsi aggályom nem lehetett a zölddisznó vagy bármilyen egyéb disznó ellen, lelkesen szoltam:

– Mesélj!

De a dajka, aki ismerte ennek a csacsi játéknak ingerkedő csattanóját, szavamba vágott:

– Nem azt mondtam, hogy „mesélj”, hanem: „meséljek a zölddisznóról?”

Aztán elhallgatott.

Újra unszoltam a tétovázó mesemondót, s az újra csak ezt felelte. Semmi kérésre-könyörgésre nem puhult meg. Nem is mesélt nekem a zölddisznóról soha semmit.

Közben azonban zaklatott képzeletem már látta a zölddisznót. Zöld mező közepén állott, smaragdból faragott lábán smaragdból faragott testtel, smaragdból faragott rengő hájjal, fején valamivel halványabb smaragdkoronával, s a mesék varázsfényétől úgy tündökölt, mintha belülről millió és millió apró villanylámpa világította volna át. Szeme rubinból volt. Az a sár,

³¹³ KDlev: 734.

³¹⁴ KDlev: 697–698.

³¹⁵ Erről lásd bővebben: *Bíró-Balogh Tamás: „Előszót elvből nem írok”. Kosztolányi Dezső előszavai.* – kézirat. sajtó alatt.

melyet orrával turkált, a gyémánthoz hasonlított. Halkan rőfögött, csupa csiklandós tanulságot, oly édeset-pajkosat, mint egy Mozart-scherzo.

Meg voltam győződve, hogy ez a legszebb mese, melyet földi halandó hallhat, s a többi, melyet közölnek velem, fakó, unalmas, hajítófát sem ér. Talán innen van, hogy hamarosan ráuntam a mesékre. Nem is hittem később senkinek. Sem az embereknek, sem a disznóknak.

Sajnos, sohase sikerült megtudnom, mi történt később a zölddisznóval, mert a mesének vége szakadt, minekelőtte voltaképp elkezdődött volna. Amikor fölcseperedtem, mindenütt érdeklődtem utána, de senki se volt képes választ adni. Kutakodtam külföldi ismerettárakban is. Azok sem emlegették. Leveleket írogattam ide-oda, francia, amerikai barátjaimnak, akik a folklóre-val foglalkoznak, a népmesékkal és népmondákkal. Ők is azt felelték: „A címzett ismeretlen.”

Ha számba veszem különböző, kisebb és nagyobb csalódásaimat, melyek életem során értek, ez is ott szerepelt, mint nem jelentéktelen tehertétel, a lajstrom legelején. Gyakran gondoltam azóta a rendkívüli sertésre, melynek nem ültem meg disznótorát. Valahányszor kártyát láttam, vagy sertéskarajt ettem, eszembe jutott a zölddisznó, mely létem hajnalán azt az udvariatlanságot követte el velem, hogy fölkeltette zsenge kíváncsiságomat, anélkül hogy csak némileg is csillapította volna.

Annál kedvesebb meglepetés volt számomra, amikor a múltkor Rákóczi Ilona elküldte nekem e könyv kéziratát, melyben friss tollal, fiatalos képzelő erővel megírta a zölddisznóról szóló mesét. Fölajzott figyelemmel olvastam s bizonyára így fogja olvasni az a tizennégymillió ember is, akit annakidején – velem együtt – oly rútul becsaptak. A jövőendő gyermek-nemzedéke pedig majd nem fog panaszkodni, hogy érdeklődését ok nélkül csigázták, mert asztalán már ott lesz ez a bájos tündérmese: a Zölddisznó „hiteles” története.

Természetesen azonnal felismerhető az előszó forrása: Kosztolányi hírlapi tárcája, amelynek Kosztolányi életében három megjelenése volt.³¹⁶ A két utánközlés során nem változott – most viszont, az író halála után bő egy évvel jelentősen átalakult.

A kisebb változtatások közé tartozik a jelen idejű igék múlt idejűekre változtatása (eszem/ettem, gondolok/gondoltam, jut/ jutott, lát/láttam, ülhetem/ültem), a fel/föl igekötők, illetve egy helyütt a mondatvégi pont felkiáltójelre való cseréje, valamint az, hogy a *Pesti*

³¹⁶ Pesti Hírlap, 1935. márc. 17. 10.; Ellenzék (Kolozsvár), 1935. márc. 21. 4. és Prágai Magyar Hírlap, 1935. ápr. 14. 4.

Hírlapban (és utánközléseiben) még következetesen külön írt „zöld disznó” kifejezés most mindenütt a rendhagyó, egy szóban írt alakra változott.

A legszembeütőbb változás természetesen a szöveg végének átalakítása. Az előszó-változat elhagyja a tárca három utolsó bekezdését, és helyükre egy teljesen újat illeszt. A korábbi sorok a könyv megjelenésével okafogyottá váltak, mert érvénytelenné vált az, hogy „meg kellene írni”, hiszen Rákóczi Ilona megírta közben a zöld disznó történetét – így az utolsó bekezdés nagyon is alkalmi, konkrét, az adott helyzetre szabott. Furcsa jellegzetessége, hogy két – egymáshoz nem kapcsolódó – kifejezést („tizennégy milliő ember” – „velem együtt annak idején rútul becsaptak”) átvett a korábbi kihúzott utolsó előtti bekezdésből.

A változásokat talán így lehet legjobban érzékeltetni:

~~Mese a zöld disznóról~~ Előszó

Gyermekkoromban természetesen engem is áltattak ~~ezzel az~~ **sok** együgyű csalimesével.

Amikor dajkám lefektetett, ágyam mellé ült, s ezt kérdezte:

– Meséljek a **zölddisznóról**?

Én, minthogy akkoriban még semmi súlyosabb erkölcsi aggályom nem lehetett a **zölddisznó** vagy bármilyen egyéb disznó ellen, lelkesen szóltam:

– Mesélj-!

De a dajka, aki ismerte ennek a csacsi játéknak ingerkedő csattanóját, szavamba vágott:

– Nem azt mondtam, hogy „mesélj”, hanem: „meséljek a **zölddisznóról**?”

Aztán elhallgatott.

Újra unszoltam a tétovázó mesemondót, s az újra csak ezt felelte. Semmi kérésre-könyörgésre nem puhult meg. Nem is mesélt nekem a **zölddisznóról** soha semmit.

Közben azonban zaklatott képzeletem már látta a **zölddisznót**. Zöld mező közepén állott, smaragdból faragott lábán smaragdból faragott testtel, smaragdból faragott rengő hájjal, fején valamivel halványabb smaragdkoronával, s a mesék varázsfényétől úgy tündökölt, mintha belülről millió és millió apró villanylámpa világította volna át. Szeme rubinból volt. Az a sár, melyet orrával turkált, a gyémánthoz hasonlított. Halkan rőfögött, csupa csiklandós tanulságot, oly édeset-pajkosat, mint egy *Mozart-scherzo*.

Meg voltam győződve, hogy ez a legszebb mese, melyet földi halandó hallhat, s a többi, melyet közölnek velem, fakó, unalmas, hajítófát sem ér. Talán innen van, hogy hamarosan ráuntam a mesékre. Nem is hittem később senkinek. Sem az embereknek, sem a disznóknak.

Sajnos, sohase sikerült megtudnom, mi történt ~~a továbbiakban~~ **később a zölddisznóval**, mert a mesének vége ~~lett~~ **szakadt**, minekelőtte voltaképp elkezdődött volna. Amikor ~~felföl~~ceperedtem, mindenütt érdeklődtem utána, de senki se volt képes választ adni. Kutakodtam külföldi ismerettárakban is. Azok sem emlegették. Leveleket írogattam ide-oda, francia, amerikai barátjaimnak, akik a *folklore*-val foglalkoznak, **a** népmesékkal és népmondákkal. Ők is ~~ezt azt~~ felelték: „A címzett ismeretlen.”

Ha számba veszem különböző, kisebb és nagyobb csalódásaimat, melyek életem során értek, ez is ott szerepelt, mint nem jelentéktelen tehertétel, a lajstrom legelején. ~~Még ma is~~ Gyakran gondoltam ~~azóta~~ a rendkívüli sertésre, melynek nem ~~ülhettem~~ meg disznótorát. Valahányszor kártyát ~~látoktam~~, vagy sertéskarajt ~~eszemtem~~, eszembe jutott a zölddisznó, mely létem hajnalán azt az udvariatlanságot követte el velem, hogy ~~felföl~~keltette zsenge kíváncsiságomat, anélkül hogy csak némileg is csillapította volna.

~~Ebbe ma este se tudok belenyugodni. Nem érdekel immár, hogy a politikában vannak e~~ jelszavak, és az sem, hogy valaki milyen nemzetközi díjat vagy hány évi fegyházat kap irodalmi érdemeiért. ~~De a zöld disznó elintézetlen ügye annyi év múltán még mindig élénken érdekel.~~

~~Meg kellene írni egyszer igazi, hiteles történetét. Ezzel valóban emberi kötelességet teljesítenének. Ötletnek se volna rossz. Üzletnek pedig úgy vélem ragyogó. Gondolják meg, hogy legalább tizennégymillió ember él a föld hátán, akit velem együtt annak idején rútul becsaptak vele. Ezek valamennyien megvásárolnák a könyvet, s lázasan olvasnák a zöld disznóról szóló mesét.~~

~~Csak hogy van-e olyan tehetség, aki ennyi felesigázott várakozást ki tudna elégíteni? Azt hiszem, ilyen nagy író nincs is a világon.~~

Annál kedvesebb meglepetés volt számomra, amikor a múltkor **Rákóczi Ilona** elküldte nekem e könyv kéziratát, melyben friss tollal, fiatalos képzelő erővel megírta a zölddisznóról szóló mesét. Fölajzott figyelemmel olvastam s bizonyára így fogja olvasni az a tizennégymillió ember is, akit annakidején – velem együtt – oly rútul becsaptak. A jövő generációk pedig majd nem fog panaszkodni, hogy érdeklődését ok nélkül csigázták, mert asztalán már ott lesz ez a bájos tündérmese: a Zölddisznó „hiteles” története.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

*

A *Mese a zölddisznóról* a Palladis kiadó karácsonyi újdonságai közt jelent meg 1937 decemberében, félvászon kötésben, két pengős áron; a Pallas nyomdában készült albumalakú,

ötvenhat lapos kötet Róna Emmy rajzaival – borítókép és szövegközi illusztrációk – vált teljessé.

A zölddisznó végre megírt „hiteles” története pedig az alábbi:

Az *első*, kicsit a pikareszkekre emlékeztető fejezet főszereplője egy Jankó nevű pásztorfiú, akihez egy napon tündér érkezik, és felkínálja neki a Zölddisznó meséjét. Jankó akarja azt, de meg kell szereznie. A tündér útbaigazítja és tanácsokkal látja el, és Jankó különféle kalandok után megszerzi a Mescország zenélő városának óriási orgonasípjába rejtett vaskos könyvet, melyet hazavisz, és olvasni kezdi a falujabeli embereknek.

A következő hat fejezet a Jankó által felolvasott könyv. A *második fejezetben* egy (másik, név nélküli) pásztor kalandokat keresve útra kél, útjára saját kismalaca kíséri el. Antropomorfizált állatok és növények közé kerül, és részt vesznek két virág esküvőjén. A *harmadik fejezetben* Disznóországba jut el, ahol egy disznólakomába kapcsolódik be: a pásztor kellemetlenül érzi magát, mert a felkínált, kizárólag nyers eleség nem kedvére való, ezért megtanítja a disznókat pattogatott kukoricát készíteni. A disznók nagyon megörülnek az újféle ételemnek, ezért egy kismalacot ajándékoznak a pászornak, mert annak sajátja az övéi közt, Disznóországban akar maradni. Megkapja a disznókirály legkisebb fiát, aki azonban nem akar vele menni, ezért útközben beleugrik a Disznóország határát képező smaragd folyóba, hogy visszameneküljön. Hogy megmentse, a pásztor utána veti magát, és a partra érve veszi észre, hogy a rózsaszín kismalacból a folyóban zöld malac lett, belőle meg daliás ifjú. A *negyedik fejezet* egy választással kezdődik: két kapu áll előttük, az egyik Gazdag-, a másik Szegényországba nyílik. A pásztor, mert „szegénynek szegény a barátja”, a Szegényországba megy. Ott a zöldmalac csodás képességével segít mindenkin: az állat aranyat és drágaköveket túsorával a szegényeknek. Ezért a pásztorból király lesz, de amikor Szegényországban már nem életek szegények, lemondott a királyságról, mert „szíve most már más vidékre vágott”. Az *ötödik fejezet* elejére a zöldmalac „disznóvá serdült”. A rész egy ligetben játszódik, ahol jó állatok laknak, meg egy gombákat sírdogálva kapálgató gyönyörű leány, akiről kiderül, hogy átok ül rajta. A pásztor segít ezt megtörni. Aztán együtt elmennek Tündérországba, ahonnan viszont már nincs visszatérés. Odaérve a pásztorból ismét király lesz. A *hatodik fejezet* a Tündérországban megtartott esküvőt meséli el. Utána a Zölddisznó újfent gazdagságot túsor mindenkinnek, ezért a tündérek nagyon kényeztetik, az állat viszont unatkozik, ezért elindul máshová. Útjára kap két törpe kísért, láthatatlanná tevő köpönyegekkel.

A *hetedik fejezet* aránytalanul terjedelmes a többihez képest, többszöröse a korábbiaknak. Már a címe – *A Zölddisznó elhagyja Tündérországot* – utal arra, hogy ebben a

részben az addigi kísérőállat lesz a főszereplő; nem is lehet más, hiszen a pásztor Tündérországból maradt királynak. A Zölddisznó egyedül vándorol tovább, kalandok és jótettek sora után eljut a beszélőfák erdejébe, letelepszik ott egy kastélyban, és segít a környékbeli szegényeknek. Például egy erdőben eltévedt kislánynak, akit aztán magához vesz és felnevel, végül furfanggal férjhez adja a szomszéd királyfihoz. Ezután meglátogatja régi gazdáját, a pásztort Tündérországból, elmondja neki különválásuk utáni saját történetét (azaz mesél neki), majd visszamegy az erdőbe, hogy tovább segítsen az embereken.

Rákóczi Ilona a szokványos mesei elemeket használja: főszereplője csodás lény (a Zölddisznó), aki legkisebb fiú is egyben (a Disznókirályé), a másik főhős a szegény pásztorfiú, mindketten uralkodók lesznek később. Rajtuk kívül királyok, királylányok, elátkozott hősök, boszorkány, törpék, tündérek, beszélő állatok és beszélő fák a szereplők. A kellékek között vannak kincsek, kastélyok, csodák, láthatatlanná tevő köpenyek, a hármasszám pedig – rejtetten ugyan – szintén végig jelen van: a könyvben három esküvő van (növényeké, a pásztoré, Vadvirágé), három uralkodó jelenik meg (Szegényország és Tündérország királya, valamint Vadvirág leendő férje), stb. A szerző prózatechnikája és nyelve egyszerű, cselekménybeli fordulatai sem lépnek ki a mesék jól ismert sémái közül.

Elmondható ugyanakkor az is, hogy a könyvben több irodalmi utalás található, kiváltképp az első, bevezető fejezetben. Ebben ugyanis a törpék közt emberi méretével magát óriásnak érző Jankó képe óhatatlanul a *Gulliver utazásainak* első részét juttatja eszünkbe, a dallammal (hangszerrel) válaszoló tündérek (női lények) Karinthy két gulliveriádáját, a *Utazás Faramidóba* című kisregényt, de még inkább a *Capilláriát*, a nagy fehér madár hátán repülő fiú pedig Selma Lagerlöf *Nils Holgerssonát*. Az ötödik fejezet egymásba ágyazódó történetei mint technika *Az Ezeregyéjszaka meséiből* lehet ismerős. Amikor pedig a hatodik fejezetben az árva pásztor önként megy szerelme után Tündérországba, bár tudja, hogy onnan már nem térhet már vissza az emberek közé soha, a *János vitéz* jól ismert jelenetével rokon. Ezek mellett a *Mese a Zölddisznóról* megidézni látszik korábbi zöld disznóról szóló meséket is. Szinte természetesnek mondható, hogy feltűnnek a Kosztolányi-tárca utalásai, pl. a smaragd és a rubint említése, illetve a disznó gyémántot túró képessége, bár Kosztolányinál ez még csak hasonlat („Az a sár, melyet orrával turkált, a gyémánthoz hasonlított”), Rákóczi Ilonánál már cselekvés. A második fejezetbeli a növények országa, amelyben az antropomorfizált állatok és növények együtt élnek, talán Kátay Béla rövid meséjét idézi, a Zölddisznó szó egybeírt változata Németh László regényében szerepelt így, stb.

Róna Emmy illusztrációin pedig, a borítóképen és a belső rajzokon egyaránt, a Zölddisznót rendre népviseletben ábrázolja: hímzéses ing, mellényke, kalap van rajta, ruházatának állandó kiegészítője a tarisznya. És bár a disznó a történetben többször is a sarat túrja, ruházata mindig makulátlanul tiszta.

*

Itt érdemes visszatérni az előszóra, és alaposabban szemügyre venni azt.

Le kell szögezni: Kosztolányi nem láthatta a megjelent kötetet, s így nem láthatta benne a nevével fémjelzett előszót. Nem ismerjük a bevezetőt esetlegesen hitelesítő autográf vagy aláírt kéziratot. Kosztolányi ma ismert levelezésében nincs nyoma az előszó-kérésnek, egyáltalán Rákóczi Ilona neve sem szerepel benne, sőt – éppen az előszón kívül – egyáltalán semmi nyoma a meseíróval való közvetlen kapcsolatnak. (Közvetett is csak annyi, hogy Rákóczi Ilona abban a *Pesti Hírlap*ban publikált, ahol Kosztolányi szerkesztőségi munkatárs volt.)

Az *Előszó* az életművön belül is meglehetősen idegen vonásokat mutat. Kosztolányi előszaváról vallott elvével ütközik egyrészt abban, hogy egy teljesen ismeretlen szerző könyve előtt áll (mintha ő fedezné föl), de ilyet korábban nem csinált, csak most, posztumusz, másrészt Kosztolányi a húszas évek második felétől tényleg nem írt senki munkája elé bevezető szöveget. Ugyanakkor az előszó – pontosabban az azt követő könyv – ellentmond Kosztolányi meséről vallott elveivel is, miszerint a gyermek fejlődése szempontjából jobb, ha valóságghú történetet kap holmi fantázia-koholmány helyett.³¹⁷

De talán még ennél is árulkodóbbak a tárca és az előszó közti nyelvi eltérések.

Látszatra jelentéktelen, hogy egy helyütt a Kosztolányi szándéka szerint korábban ponttal végződő mondat felkiáltójeles végűre változott. Mert bár a „Mesélj!” végi mondatzáró írásjel nyelvtanilag helyes ugyan, felbukkanása mégis szembeszökő. Kosztolányi ugyanis meglehetősen idegenkedett a felkiáltójel használatától, ahol tudta, kerülte. (Annyira, hogy másutt inkább fordított folyamat játszódtott le: a korai írásaiban még használt felkiáltójelet a későbbi újraközlésekben rendszerint pontra módosította.) Keszler Borbála kutatásai alapján ennek stilisztikai oka volt: „Ady korában a modern magyar költők és írók egy része is azt vallotta, hogy a felkiáltójel a hatáskeltés korszerűtlen eszköze. Ezek az írók, költők jobban bíztak a szavaik erejében, mint az írásjelekben. Ady még az olyan indulatszók után sem tett felkiáltójelet, mint: *óh, jaj, hajrá, hurrá* stb. [...] Hasonlóképpen járt el Kosztolányi is”.³¹⁸

³¹⁷ Erről bővebben: [Bíró-] Balogh Tamás: *Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye*. In: Uő.: *Álmodozók irkafirkája*. Bp., 2006. 52–72.

³¹⁸ Keszler Borbála: *A magyar írásjelhasználat és Európa*. Magyar Nyelvőr, 2003. jan.–márc. 24–36.

Veres András szerint Kosztolányi morálisan is elzárkózott az írásjeltől, mert az úr-szolga viszony, és általánosságban az alá-fölé rendeltség ellen „olyan erősen élt benne az irtózás, hogy még a grammatikai parancsoló módot is kiiktatta szövegeiből: felszólító mondatai végén pont áll a felkiáltójel helyén”.³¹⁹ Kosztolányi maga is több helyen írt a grammatikai szabályok szerint szükséges felkiáltójelekkel szembeni ellenérzéséről. Egy tárcában nyíltan gúnyolódott használatán: „Fölkiáltójelek lángolnak az égben! Az éjben, az égben! Ragyog a villamos újság!”, írta bosszankodva, majd leírt egy esetet, amikor sétáján éppen „kigyulladt a szöveg: / – Jaguár-szappan a legkitűnőbb! / Én pedig magamban csöndesen, de határozottan így szóltam, két felkiáltójellel: / – Január-szappan a legkomiszabb!!”³²⁰ (És nyomatékositásképpen a cikkben többször megismétlődik, hogy Kosztolányi valamit „két felkiáltójellel” gondol.) Az *Édes Annában* pedig a felkiáltójel téves használatával jellemzi hősét: miután Patikárius Jancsi egy nő emlékkönyvébe verset írt, „nevét is odaírta, alája, a teljes nevét, s azt is – nem tudni, miért – egy fölkiáltójellel, mint a verset, aláhúzva, így: *Patikárius János!*”³²¹

De még ennél is árulkodóbbak a megváltozott igeidők. Az előszóban a Kosztolányi-tárca jelen idejű igéi múlt idejűekre változtak, eltűnt a jelen idejű folyamatosságot jelző „Még ma is gyakran gondolkodom...” szerkezet, és az átszerkesztés áldozataként esett a hasonló bekezdés is: „Ebbe ma este se tudok belenyugodni. Nem érdekel immár, hogy a politikában vannak-e jelszavak, és az sem, hogy valaki milyen nemzetközi díjat vagy hány évi fegyházatot kap irodalmi érdemeiért. De a zöld disznó elintézetlen ügye annyi év múltán még mindig élénken érdekel.” A törlések oka nyilvánvaló: nehezen magyarázható lenne, hogy a halott Kosztolányi miképpen érdeklődik még mindig a téma iránt.

Mindezekből egyenesen következik, hogy ha Kosztolányi valamiképp maga végezte volna el változtatásokat (jóval korábban, mint ahogy a könyv megjelent), akkor éppen hogy nem lett volna oka az igeidők megváltoztatására, hiszen magáról beszélhetett volna továbbra is jelen időben – így tehát éppen a rá vonatkozó múlt idejű kijelentések árulkodnak arról, hogy a tárca átírásakor és előszóként a könyvbe illesztésekor már nem élt. Mivel azonban a két szöveg mégis eltér egymástól, óhatatlanul csak *valaki más* hajthatta végre a módosítást.

*

A mesekönyvet a Palladis kiadó jelentette meg. „A vállalat története még feldolgozatlan, sorozatainak címjegyzéke alapján nem tartozott az igényes irodalmat nyújtó cégek közé”, ezt

³¹⁹ Veres András: *A „homo aestheticus”*. Kosztolányi Dezső vázlatos pályaképe. Literatura, 2004. 3–4. 293–307.

³²⁰ Kosztolányi Dezső: *Jaguár-szappan*. PH, 1925. jan. 18. Újraközölve: In: Uő.: *Hattyú*. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1972. 296–298.

³²¹ Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. Sajtó alá rend.: Veres András. Bp., 1992. 155.

jól illusztrálja, hogy legfőbb vállalkozásuk, az 1930-tól 1942-ig megjelent, közel kétszáz kötetet számláló *Pengős regények* darabjai leginkább az olcsó krimi és a kalandregény kategóriába tartoznak.³²² A feldolgozatlanság egyik oka az, hogy a kiadó iratanyaga megsemmisült vagy lappang valahol, így aztán nem ismerjük a kiadói szerződéseket, kifizetéseket, nem maradtak fenn a korrektúrák, a kiadói levelezés.

Korábban felmerült a lehetőség, hogy esetleg a mesét jegyző „Rákóczi Ilona” és az előszót a könyvöz igazító „Kosztolányi Dezső”, azaz aki az ő nevében átírta a korábbi tárcát, egy és ugyanaz a személy. Több ok miatt is kézenfekvő magyarázatnak tűnt, hogy Rákóczi Ilona nem más, mint az álnéven könyvet kiadó Kosztolányi Dezsőné. Róla tudható, hogy Schlesinger Ilona néven született, arról Harmos Ilonára magyarosított, de férjétől a Görög Ilona művésznevet kapta. Harmos Ilona néven inkább színésznő volt, Görög Ilonaként inkább író, de publikált novellát Görög Illés álnéven is. Saját visszaemlékezése szerint magánéletében szintén használt álnevet: amikor Csáth Gézátt első ízben látogatta meg, Csák Icaként mutatkozott be.³²³ (Csák Ica nagyváradi színésznő volt ekkor.) A Csák pedig, azon túl, hogy valóban hasonlít a Csáthra, ugyanúgy történelmi név, mint a Rákóczi. Ráadásul ezek mellé az Ilona keresztnév adott volt. „A férj mint névadó, a névváltoztatás, az álnéven való közszereplés jellegzetes motívumai kiemelik a név identitás-meghatározó szerepét, amely az alkotó írófeleség számára különösen kritikus kérdés” – írja róla Borgos Anna,³²⁴ az álnévhasználat mellett pedig Kosztolányiné vitathatatlan íráskészsége is erősítette a feltevést. Már 1909-ben Harmos Ilonka néven „erotikus” regényt jelentetett meg *Mme Chaglon üzletei* címmel, emellett fordított is, majd később, férje hatására, rendszeresen jelentek meg írásai a *Nyugatban*, a *Pesti Hírlapban*, a *Pesti Naplóban*, a *Szép Szóban*. Ehhez hozzá lehet venni, hogy Kosztolányi halála után „lefoglalta a maga lábán megállni élete végéig nehezen tudó fiáról való gondoskodás és egzisztenciális biztonságuk megteremtése”,³²⁵ ezért is ez a legtermékenyebb alkotói időszaka: Görög Ilona álnéven ismét fordított, ekkor írta férjéről életrajzi könyvét és a hagyatékban található írásának jelentős részét.³²⁶ Ebbe a sorba „tökéletesen” illeszkedett volna egy újabb álnéven írt mesekönyv, annál is inkább, mert a műfaj sem volt idegen Kosztolányinétól, hagyatékában ugyanis fennmaradt két mese kézírata is.³²⁷ *A tanulni vágyó medve* és a *Mese a három fiúról* ráadásul hasonló írások, mint a *Mese a zölddisznóról*. Emellett Kosztolányinének megvolt az a

³²² Bálint Gábor: *A Palladis, az Athenaeum és a Nova „egypengős” pereit 1936-ban*. MKSz, 2001/1. 83–99.

³²³ Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. Bp., 1938. 193.

³²⁴ Borgos Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Bp., 2007. 267.

³²⁵ Borgos Anna: I. m. 277.

³²⁶ Ebből egy válogatás meg is jelent: Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Burokban születtem*. Sajtó alá rend.: Borgos Anna. Bp., 2003. Noran.

³²⁷ Kosztolányi Dezsőné: *A tanulni vágyó medve*, ill. Uő.: *Mese a három fiúról*. MTAK Kézirattár Ms 4633/1–2.

féle irodalmi műveltsége, amelynek lenyomata az első fejezet irodalmi utalásaiban érhető tetten, és ami mindezeknél perdöntőbbnek látszott: nyilvánvalóan ismerte férje írásait – így a zöld disznós csalimeséről írott tárcát is –, férje révén könnyedén el tudta helyezni a meséket a *Pesti Hírlap Vasárnapjában*, férje halála után pedig ő rendelkezett a Kosztolányi-művek kiadási jogával, így az előszóvá tett korábbi tárca újraközléséhez is az ő engedélye kellett, amit könnyedén megkaphatott magától, még megállapodást és szerződést sem kellett volna kötni.

Ezt a tökéletnek látszó feltevést azonban a Rákóczi Ilonáról időközben előkerült adatok cáfolták. Két szerzőről van tehát szó. Így aztán nemcsak célszerű, de szükséges is „leválasztani” a mesét az előszóról. Ha elfogadjuk Rákóczi Ilona létezését (bár kevés adat van rá), az előszót akkor is más jegyzi. A föntebbi, de végül elvetett gondolatmenet részleteit mégis fönntartva a legvalószínűbb lehetőség az, hogy a tárcát Kosztolányi Dezsőné írta át előszóvá, az időközben meghalt férje helyett.

De bárki is igazította át a szöveget, Kosztolányi neve szerepel alatta, és erre reflektál a mesekönyv recepciója is. A *Pesti Hírlap* ismertetésében – bár Kosztolányi itt dolgozott élete utolsó tizenöt évében – csak egy mondatot kapott: „A könyvet, amelynek különös dísz ad Kosztolányi Dezső előszava, Róna Emmy néhány rajzzal díszítette”,³²⁸ a *Budapesti Hírlap* kritikusja azonban jóformán csak az előszóról írt: „Kedves és üde kis mesekönyvet írt Rákóczi Ilona a zöld disznóról. A könyvnek külön értéket ad nemrég elhunyt, feledhetetlen nagy költőnk, Kosztolányi Dezső előszava. Kosztolányi néhány sorban megírja, hogy gyerekkora óta keresi ezt a mesét, amelyet dajkája ígért meg neki minden este, amikor nem akart elaludni. Annál kedvesebb meglepetés volt számára, amikor az író elküldte neki meséskönyvének kéziratát. Nagy érdeklődéssel olvasta a hét mesét és örül, hogy a mai gyerekek nem kell azokat olyan sokáig várnia. Mi is érdeklődéssel néztük át a tehetséges mesélő Rákóczi Ilona írását, amely nyilván kiváltja igazi közönségének, a gyermekeknek tetszését is. A szépkülsejű, színes könyvet, amelyet Róna Emmy illusztrált tehetségesen, a Palladis adta ki.”³²⁹

Utóbbi kritikus tehát nem is rejtette véka alá, hogy számára érdekesebb és fontosabb volt Kosztolányi előszava, mint az utána következő könyvnyi mese.

*

A Kosztolányi-tárca utáni évtizedekben – talán annak hatására, talán attól függetlenül – többen is egész kötetet írtak a témáról. Rákóczi Ilona könyve után Végh György szintén *Mese a Zöld Disznóról* címmel 1943-ban, Horgas Béla *Mesélek a Zöld Disznóról* címmel 1974-ben szentelt

³²⁸ *Mese a zölddisznóról. Írta Rákóczi Ilona.* Pesti Hírlap, 1937. dec. 23. 10.

³²⁹ *Rákóczi Ilona: Mese a zöld disznóról.* Budapesti Hírlap, 1937. dec. 25. BH Vasárnapja, VIII.

neki önálló kötetet. A legismertebb mesefeldolgozás azonban először nem papíron, hanem a tévéképernyőn jelent meg: Bálint Ágnes Mazsolája generációk zöld malaca volt, bár ez a fekete-fehér tévékészülékeken nemigen jött át; mindenesetre a kesztyűbáb-sorozatból 1965-ben könyv, majd könyvek is lettek, mára számos kiadással és színes képekkel. És Mazsola nem is áll olyan távol az elvarázsolt kastélyban lakó magányos szörnyetegtől: rémséges ő is, éretlen, agresszív, zöld kismalac.

Az ismeretlen Kosztolányi

A lezár(hat)atlan életrajz dokumentumai

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ISMERETLEN KÖTETE

Egyre kevesebb az esély, hogy fölbukkanhat Kosztolányinak ismeretlen kötete. Most azonban itt a *Kertben*.

Ilyen című kötetről nem tud a szakirodalom. Két tényező hitelesíti: egyrészt az, hogy kiadója az a Légrády Testvérek RT volt, amely Kosztolányi munkaadója volt a *Pesti Hírlap*nál, másrészt az, hogy ismerek belőle egy példányt, a Vaterán vettem.

Címlapján középre zárt sorokban a következők olvashatók. Legfölül a cím: „KERTBEN”, majd alatta „A / MAGYAR / MAGTENYÉSZTÉSI R. T. / Monori Mag / RÉSZÉRE”, a lap alján pedig – folytatva a fentieket – „IRTA / KOSZTOLÁNYI DEZSŐ”.

A borítóval együtt 16 oldalas kis könyv utolsó szöveges oldalának (15.) alján szerepelnek a kiadó adatai: „Felelős kiadó: Székely J. / LÉGRÁDY TESTVÉREK R. T., BUDAPEST / (Igazgató: Kertész Árpád)”, a 16. oldal pedig a Kosztolányi „megbízójának” cégleírása, ugyanakkor reklámja: „MAGYAR / MAGTENYÉSZÉSI / RÉSZVÉNYTÁRSASÁG / BUDAPEST – MONOR / Monori Mag / KÖZPONTJA ÉS MONORI / NAGYKERESKEDÉSE / BUDAPEST VIII., / RÁKÓCZI-ÚT 7. / TELEFON: 144-400 / SÜRGÖNYCIM: GRANARIUM”.

Ez Kosztolányi legkisebb kötete, mérete 72 × 54 mm.

A megrendelő cég az egyik legnagyobb mezőgazdasági vállalat volt a két világháború közt. „A Magyar Magtenyésztési Részvénytársaságot 1908-ban Hatvany-Deutsch báró, Dr. Hirsch Albert tarnamériai földbirtokos, Dessewffy István gróf alapították Monoron. Cégjelzésük a körben sarló volt, melyben a Granárium szó díszelgett. Az rt. uradalmi és kisbirtokos csoportok szerződéses vetőmag termeltetését biztosította és finanszírozta 5600 hektáron – mindenekelőtt Pest megyében”, később, az 1930-as években egyesült „az rt. valamint a Mauthner Magkereskedelmi Rt., a MOSZK, és ezek üzemeiből lett a Magkereskedelmi Vállalat, majd jóval később az Országos Vetőmagtermeltető Vállalat”.³³⁰ Többféle kiadványuk

³³⁰ P. A. M.: *Az évszázados maggyár*. Monori Strázsa, 2008. márc. 5.

is volt: a tavaszi árjegyzék februárban, az őszi árjegyzék augusztusban jelent meg, és ezek mellett volt egy Zsebnaptár és egy Gyakorlati tanácsadó füzet is. (A két árjegyzék és a zsebnaptár szintén a Légrády nyomdájában készült.) A *Kertben* felelős kiadója az a Székely Jenő volt, aki egy időben az árjegyzéket is szerkesztette.

A kötet egy rövid, háromsoros bevezetéssel indul: „Sétálok a kertben virágok és fák között. A virágok és fák nem némák. Ezt mondják nekem:”, és a kettőspontot követően hol versben, hol prózában megírt szerep-monológokat találunk, ilyen sorrendben: Rózsa, Muskátlí, Fukszia, Nefelejts, Orgona, Tulipán, Liliom, Pipacs, Árvácska, Napraforgó, Orchidea, Gyöngyvirág, Tölgy, Pálma, Cseresznyefa, Akác, Babér, Hárs, Szilvafa, Iharfa, Ciprus, Almafa, Gesztenyefa, Eperfa, Fenyőfa, Olajfa, Nyárfa.

Természetesen már a címekből feltűnhet, hogy ezek az írások máshonnan is ismerősek: a *Kertben* nem más, mint a *Zsivajgó természet* egy részlete, mégpedig annak első és második ciklusa, a *Virágok beszéde* és a *Fák beszéde*, pontosabban azoknak bizonyos részletei.

A kötetke egyszavas címet kapott, ez Kosztolányi kedvelt címadási módszere. A kert mint világmetafora felidézheti bennünk Arany János hasonló című versét (*Kertben*), vagy Csáth nevezetes novelláját, *A varázsló kertjét*, a beszélő növények ugyanakkor akár Oscar Wilde meséit is eszünkbe juttathatják. A *Zsivajgó természet* (és így a *Kertben*) monológjai egyben embertípusok monológjai is: a virág mint a költő metaforája pedig már 1913-ban föltűnik Kosztolányinál, a *Gőgös, meddő virágok* című versben:

*Parasztnvirágok és giz-gaz növények,
lármás-szavuk és naponta-termők
lepik el búsan a kertet, az erdőt,
s én átkozott, én büszke, köztük élek,*

*virág vagyok pedig mindörök óta.
Arisztokrata, gőgös, néma, meddő,
nincs is barátom, csak a szívtelen kő,
a csönd, az éj s a sár okos kigyója.*

A *Kertben* évszám nélkül jelent meg, de az, hogy a Monori Mag részére írta Kosztolányi Dezső, arra utal, hogy Kosztolányi még életében adta azt a Monori Mag részére. Nem is egyszerű részletközlésről van szó, hiszen a korábban, a *Pesti Hírlap*ban megjelent ciklusokat

nem egyszerűen újraközölte, hanem meg is fejelte azokat, bevezetést, kvázi keretet írt hozzájuk (így egy teljesen új szövegvariánssal gyarapította az életművet).

A kis válogatás vagy a *Zsivajgó természet* kivonata, vagy reklámja. A nem mellékes kérdés tehát voltaképpen az, hogy Kosztolányi a *Zsivajgó* megjelenése előtt, vagy az után „írta” meg a könyvecskét a Monori Magnak, azaz a keletkezéstörténetben, vagy a későbbi kiadások között kell számon tartanunk.

Ha előtte, akkor 1928 júniusánál nem lehet korábbi, hiszen ekkor jelent meg a *Pesti Hírlapban* a *Fák beszéde*, ha pedig utána, akkor nem korábban, mint 1931, hiszen a *Zsivajgó* 1930 decemberében jelent meg. Utóbbi esetben azonban zavaró az „írta” ige, hiszen ténylegesen egyáltalán nem a Monori Magnak készítette a kivonatot. Bár reklámfogásnak nem rossz, annál is inkább, mert a Légrády Rt „A Monori Mag főárjegyzékének” kiadója is volt, s vélhetően a kis kötet voltaképpen ennek a magkatalógusnak volt a melléklete, ajándéka. (Ezért nem, mondjuk, az *Ásványok beszéde* vagy *Drágakövek beszéde* ciklusok vannak benne.)

Segíthet az eligazodásban az, hogy Kosztolányi a sajtóban közölt szöveget a kötetbe rendezéskor stilizálta, helyenként átírta, a *Kertben* fragmentumainak szövegállapota pedig a *Zsivajgóban* közölt szövegváltozatokhoz áll közelebb. Nem teljesen felel meg annak: kisebb-nagyobb kihagyások, sorrendcserék és szövegromlások regisztrálhatók, de egyértelműen megfigyelhető: a *Zsivajgóban* közöltekhez képest romlottak a *Kertben* részei. Így az is kijelenthető, hogy a *Kertben* a *Zsivajgó* leszármazottja. Így viszont az, hogy a kis könyvet Kosztolányi ténylegesen a Monori Mag számára írta, valóban reklámfogásnak tűnik.

De mennyire? Vizsgálódásaimat azzal zártam, amivel kezdeni kellett volna: fellapoztam a *Magyar Könyvészet* vonatkozó kötetét. Legnagyobb meglepetésemre szerepelt benne ez a soha nem hallott című kis könyv, 1941-es megjelenési dátummal.

Így viszont kérdések sorozata merül föl. Létezhet-e, hogy Kosztolányi öt évvel a halála után írt egy egész kötetet? Nem valószínű. Ha viszont nem ő, akkor ki? Erre vonatkozó dokumentum jelenleg nem ismert, de jogilag csak Kosztolányi özvegye adhatott ki férje munkáiból. Ha viszont Kosztolányiné kreálta a *Kertben*t, akkor figyelembe veheti-e a kutatás?

A választ a gyűjtői szerencse hozta egy nem irodalmi dokumentum felbukkanásával.

2014. január 15-én, egy – a Darabanth Aukciósház által rendezett – filatéliai árverés 12278. számú tételeként bukkant föl és került online kalapács alá az 1935-ben kiadott „Monori Mag zsebnaptára, Kosztolányi Dezső bevezető írásával.” A tételleírás szerint „kiadja a Magyar Magtenyésztési Rt. Monori Magkereskedése. A borító elválk a kötéstől.”

A nyolcvan oldalas *Monori Mag zsebnaptár 1935* már a borítóján és a címlapján is hirdeti: „Kosztolányi Dezső bevezető cikkével”. A címlapon olvasható még a kiadvány funkciójának rövid leírása is: „Tájékoztató a konyhakert, gyümölcsös, virágoskert és szobanövények kezeléséről hónapról-hónapra”, majd a kiadó adatai: „Kiadja: A Magyar Magtenyésztési R.-T. Monori Nagykereskedése, Budapest, VIII. Rákóczi-ut 7. szám. Légrády Testvérek nyomdája, Budapest”. Nem egyszerű zsebnaptár, több részből áll: Kosztolányi *Kertben* című bevezető írását (3–9.) követi maga a naptár rész, a római katolikus, protestáns, görög katolikus és zsidó névnapok, ünnepek feltüntetésével, majd a kiadvány érdemi része, a „Feljegyzések az adott hónapra” üres, jegyzetelni való rovat és az adott hónapra vonatkozó havi teendők a konyhakertészetben, a szobanövényekkel, a virágkertészetben és a gyümölcsösben. A füzetet Illés Lajos nyugdíjas gazd. tanár cikke, a *Növényvédelemről* zárja (73–80.).

A tételt kézbe véve két dolog válik világossá: Kosztolányi írása nem „bevezető” a zsebnaptárhoz, hanem attól lényegileg független, önálló alkotás. Másrészt az, hogy az 1935-ös zsebnaptárban közölt *Kertben* és az 1941-ben kis kötetként kiadott *Kertben* szövege megegyezik.

Így tehát kijelenthető: a zsebnaptárban közölt írást még maga Kosztolányi adta a magkereskedő cég kiadványába, a címadást, a válogatást és az átdolgozást ő végezte. Egyes szövegrészek ultima manusa ezért itt szerepel, és magán a közlemény létén túl a kritikai kiadásnak ezért is számba kell majd vennie. Hogy miképpen is került Kosztolányi írása a zsebnaptárba, további kutatásokat igényel, a közvetlen kapcsolat dokumentumai eddig nem ismertek; de az bizonyosnak látszik, hogy a közös kiadó, a Légrády Rt., amely Kosztolányi lapját, a *Pesti Hírlapot* és a *Monori Mag* kiadványait is jegyezte, kapocs szerző és kiadvány között. Viszont az 1941-es kötetmegjelenéshez a költőnek már értelemszerűen nincs köze.

És mivel a *Kertben* a *Zsivajgó természet* részlete, rá is igaz, amit Kárpáti Aurél írt az 1930-as kötetről: „Önjellemző vallomásuk néha vers, néha próza. Néha csak egy szó, néha tizenöt sor. Epigramma, aforizma, találó analógia vagy szellemes paradoxon. De mindig költemény. Parányi műremek, mint a gemma és kámea.”³³¹

Talán a Magyar Magtenyésztési Rt. Monori Magkereskedése vásárlói közül is elolvasták páran.

³³¹ Kárpáti Aurél: *Zsivajgó természet. Kosztolányi Dezső könyve – Genius*. Nyugat, 1930. nov. 16. 719–720.

„Ha Kosztolányi ifjúkori költeményei valóban fokozottabb selyemharisnya-vásárlásra serkentették a hazai közönséget, akkor ez olyan meglepő irodalmi effektus lenne, amit idáig soha, sehol nem jegyzett fel a költészet históriája” – írta egy cikkében Boldizsár Iván,³³² amiben az 1930-as évekre emlékezett vissza, amikor Kosztolányi köteteinek terjesztői között feltűnt egy békéscsabai harisnyagyár is. Más források viszont a harisnyagyárat már kiadóként említik. Az ellentmondás azonban feloldható, csak kissé messzebből – és nem is Kosztolányitól – kell elindulni.

Krúdy Gyulának négy kötete jelent meg a békéscsabai Tevan kiadónál. Gedényi Mihály Krúdy-bibliográfiája 3333/A tételszám alatt rögzíti *A tegnapok ködlovagjainak* 1931-ben megjelent 2. kiadását, amelyet immár nem a Tevan, hanem egy bizonyos „Harisnyagyár” adott ki Békéscsabán, de a „tartalma azonos az első kiadásával”.³³³ Ezt a kötetet talán még soha senki nem látta.

Kelecsényi László fölsorolja ezt is a Krúdy nevéhez köthető fantomkiadványok közt. Szerinte a politikai arcképcsarnok harisnyagyári kiadása „lehetetlennek tűnő állítás, mert a kötet nem található egyetlen nagyobb könyvtár állományában, a legtejékozottabb gyűjtők sem látták soha, s valószínűleg nincs, nem is létezett.”³³⁴ „No de honnét vette Gedényi az adatát?” – kérdezi Kelecsényi, s mivel ez egy olyan „műhelytitok, amiről föl kell lebbenteni a fátylat”, meg is válaszolja a lehetséges okot: „Gedényi Mihály özvegyének elmondása szerint a rohammunkában készült bibliográfia több tételének esetében az író még élő leányának, Krúdy Zsuzsának a szava volt a döntő. Sok esetben az ő »bemondására« került bele a gyűjteménybe egy-egy cím vagy adat. Sajnos, Krúdy Zsuzsát már nem lehet megkérdezni felőle. Marad a kétely, amely a »harisnyagyári« kiadvány létezését kíséri.”

Ez a kétely is eloszlatható és a rejtély megoldható. Csak kellett hozzá egy kis szerencse. A kétezres évek derekán sikerült Kosztolányi-gyűjteményembe megszerezni Kosztolányi *Mécs* című kis kötetének egy addig számomra ismeretlen borítójú kiadását. Az eredetileg 1913-ban, a Tevan könyvtár 34–35. számú darabjaként, 72 oldalon megjelentetett, és 60 fillérért árult füzetes prózakötet nem sokkal később már (nyomattal vagy címkével felárazva) 80 fillérért volt kapható. Második kiadása már csak 64 oldalon jelent meg 1 koronás áron, eredeti borítóval, 1918-ban, de évszámjelölés nélkül. A két kiadás tartalma nem azonos, három próza került

³³² B. I. [Boldizsár Iván]: *Költészet – kilóra: 1931-ben*. Népszabadság, 1967. ápr. 15. 9.

³³³ Gedényi Mihály: *Krúdy Gyula 1892–1976*, Bp., 1978. PIM. 239.

³³⁴ Kelecsényi László: *Nagy kópéságok. Krúdy-titkok nyomában*, Bp., 2007. Fekete Sas. 164.

ki a kötetből. Ezt követi azonos belívekkel, de más borítóval az a példány, amely végül a Krúdy-rejtély megválaszolásában is segít. Hogy a *Mécs* pontosan mikor került könyvpiacra ezzel a külsővel, jelenleg nem tudni, de annyi bizonyos, hogy 1921-nél nem korábban, és 1931 végén még forgalomban volt, pontosabban újra forgalomba került.

Erről tanúskodnak a címlap alsó felén található, utólag piros színnel belenyomtatott sorok:

Szokatlan jelenség, hogy egy gyáripari vállalat termékeit minden fölösleges kéz mellőzésével juttatja el a vevőhöz.

Ezen könyv felajánlásával is demonstrálni akarjuk, hogy közvetlen kapcsolatot keresünk Önnel.

Amidőn kérjük Önt, hogy szenteljen ez alkalommal csak egy pillanatot is törekvéseinknek, egyben kívánunk Önnek boldog és kellemes karácsonyi ünnepeket.

Békéscsaba, 1931. december hó.

Excelsior Harisnyagyár r. t.

Vélhetően ez szerepelt a Tevan-kiadású Krúdy-kötetben is, és ez zavarta meg Gedényi Mihályt vagy Krúdy Zsuzsát. Annál is inkább, mert a cég üzenetének aláírása jóval nagyobb betűvel áll a szöveg alatt. Legalábbis kicsi a valószínűsége, hogy egy *másik* békéscsabai harisnyagyár is „terjesztette” volna ugyanekkor a Tevan könyvkiadó kiadványait.

Pár kérdést azonban felvet maga az a tény is, hogy az Excelsior Harisnyagyár Kosztolányi-, illetve Krúdy-köteteket ad karácsonyi ajándékkul vevőinek.

Az egyértelmű, hogy reklámcélra használták, saját, már meglévő vevőiknek adták, eddigi és majdani vásárlásaikat is megköszönve. Ráadásul a kötet maga is reklámhordozó, a már idézett sorokon túl is. Ugyanis a hátsó borító belső felére ugyanazzal a piros színnel egy ugyancsak utólag rányomtatott szabályos reklámszöveg is található. Jól átlátható tipográfiával egy egész oldalas hirdetés áll ott; a kérdések nagyobb, a válaszok kisebb, de nem kicsi betűmérettel szedve:

Miért érdemel bizalmat az Excelsior harisnya?

Mert a gyár szigorú osztályozással minden egyes páron kétséget kizáró módon

feltünteti a minőséget s így a vevő nem lehet tévedés vagy megtévesztés áldozata.

Miért ellenőrzi a gyár az általa megállapított eladási árakat?

Mert a gyár csak így nyugtathatja meg a vevőt arról, hogy a pénzéért azt kapja, amit neki nyújtani akar.

Miért olcsó az Excelsior harisnya?

Mert minden fölösleges kéz mellőzésével saját lerakatai és harisnyaházai útján jut el az áru a fogyasztóhoz.

Az utolsó válasz megismétli a címlapon olvasható egyik kifejezést, és ezzel megválaszolja azt is, hogy jutottak el a könyvek a harisnyavásárlókhoz: „minden fölösleges kéz mellőzésével”, azaz az Excelsior saját boltjaiban.

Az Excelsior Harisnyagyár elődje 1923-ban alapult Békéscsabán, és eleinte hímző és horgoló pamutfonalak gyártásával foglalkozott, majd áttért a harisnyagyártásra. Hamar a modernizálás útjára léptek, itt voltak ugyanis Magyarországon az első harisnyagépek: „1923-ban a békéscsabai Excelsior harisnyagyár rt. telepén az egyik német cottongépgyár magyar képviselője állította fel az első cottonharisnyagépet, amely az első hónapokban csupán bemutatási célokra szolgált, rövid idő múlva azonban a gyár saját üzemébe vette a mintagépet.”³³⁵A cég 1927-ben átalakult Excelsior Harisnyagyár r.t.-vé, amely már kétszázötven főt foglalkoztatott. 1931-ben minden korábbinál nagyobb terjeszkedésbe kezdve üzletet nyitottak Egerben, Gyulán és Pécsen, a harmincas évek második felére pedig már 22 városban volt képviseletük, köztük Budapesten, Esztergomban, Nyíregyházán, Pápán, Szegeden, Szekszárdon és Szolnokon. Ez volt a cég fénykora. Végül a részvénytársaságot 1940-ben számolták fel.

A Tevan-cég 1925 és 1943 között nem adott ki amatőr könyvet, egy-két címtől eltekintve gyakorlatilag szépirodalmat is alig. Tevan Andor pár évvel később rezignált hangú vallomásban magyarázta meg, hogy üzletileg nem éri meg neki az irodalmi könyvkiadás: „válaszút elé jutottam: vagy én is rálépek a részlet útjára, kihitelezek és fülig eladósodom, ami

³³⁵ *Textil*, 1928. dec. 15. 34.

esetleg elvinné nyomdavállalatomat is, vagy pedig beszüntetem a könyvkiadást. Az utóbbit választottam.”³³⁶

Különböző módokon próbálta meg eladni könyveit. Az 1920-as évek elején nagy raktárkészlet maradt rajta, melytől értelemszerűen szabadulni akart.

1923 nyarára szerződést kötött a *Világ* című napilappal, hogy egy nagy „Tevan-akció” keretében olcsó, minőségi könyvekhez juttassák olvasóikat. Az eladás augusztus 23-án, reggel 9 órakor kezdődött, jelentős árengedménnyel, 2000, 3000 és 5000 koronás csoportokban árulták a Tevan-készletet. Az akció egy évig tartott, Kosztolányi könyvei közül azonban egy sem szerepelt egyik listán sem, csak elvéve egy-egy általa fordított külföldi munka. Krúdytól is csak egy kötet szerepelt, az 1919-ben Rácz Vilmosnál – azaz éppen nem a Tevannál – megjelent *Asszonyok díja*; tehát az 1931-es „Hárisnyagyár”-kiadású *A tegnapok ködlovagjai* sorsa is más.

A *Világ* könyvakciója mellett a kiadó a Tevan Könyvtár régi füzetait új borítóval látta el és immár egyedi kiadványokként árulta őket, „háromszor tíz-tíz kötetes csoportokban”. A fametszetekkel készült régi-új kiadványok díszítésében nemcsak Tevan korábbi illusztrátorai, Divéky József és Kolozsvári Sándor vállaltak szerepet, hanem újabbak is: Fáy Dezső, Gulácsy Lajos, Gara Arnold, Hincz Gyula, Molnár C. Pál.³³⁷ Egy ilyen tíz-kötetes csoportban kapott helyet a *Mécs* is, Ady Endre, Tristan Bernard, René Chateaubriand, Erckmann-Chatrian, Anatole France, Andrejev Leonid, Thomas Mann, Péczely József és Frank Wedekind köteteinek társaságában.

Kosztolányinak talán mindhárom tíz-kötetes csoportban volt egy-egy kötete, mindenesetre jómagam három ilyen új borítóval ellátott Kosztolányi-kötetet ismerek: a *Mécs* mellett az *Öcsém* és a *Lánc, lánc, eszterlánc* megmaradt példányai is hasonló stílusú illusztrált külsőt kaptak.

Kijelenthető tehát, hogy Kosztolányinak elég sok Tevan-kiadású könyve nem jutott el az olvasókhoz. A költő és kiadó levelezését könyvterjesztési szempontból átolvasva jól le lehet írni a folyamatot, amit ennek elmozdulása érdekében indított Kosztolányi. 1922. január 19-én – az *Új Nemzedék* című politikai napilaptól már elkészönve, tehát megtisztultnak hitt lelkiismerettel – írt először a könyvkészlet ügyében Tevannak, hogy az engedje át neki bizományba az összes kinyomtatott példányt, hogy majd eladja ő, de úgy, hogy „a könyvkereskedői haszon” és „természetesen az írói tiszteletdíj is” egyedül őt illesse meg. Tevan

³³⁶ Károly Sándor: *Csendes beszélgetés egy elcsendesült magyar könyvkiadóval*. Ellenzék, 1930. jún. 12. 6.

³³⁷ Petőcz Károly: *Tevan Andor a magyar könyvkultúra szolgálatában*. In: *A Tevan nyomda- és kiadóvállalat történetéből*. Szerk.: Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1978. Kner. 45–98.

erre 23-án azt feleli, hogy hajlandó „megfelelő kártalanítás ellenében” átengedi a teljes készletet, ugyanakkor a bizományiba való átadást „mint teljesen üzletszerűt”, megtagadja. A könyvek, mint láttuk, a következő évben a *Világ* akciójában sem keltek el, és később is raktáron maradtak. Ezért 1925-ben Kosztolányi ügyvéd útján kereste fel egykori kiadóját, hogy az miért nem terjeszti könyveit; a hivatalos útra terelt támadásra Tevan június 19-én válaszolt: „odaadom Önnek olcsón az egész készletet, amely árban évekkal ezelőtt a leltárba beállítottuk, kötetenként 4000 koronáért. Próbáljon Ön velük üzletet csinálni”. Azaz Tevan adta volna a köteteket, persze nem ingyen. Kosztolányi azonban nem akarta megvenni a saját könyveit, és ezzel az ügy el is ült egy időre. Csak hat évvel később, 1931-ben kezdődött újra a levelezés, amikor Kosztolányi a Genius kiadónál tervezett életmű-sorozata számára akarta elkérni a kötetek Tevannál lévő kiadási jogát – ingyen. Tevan 1931. február 20-i levelében egy feltételhez köti ezt: a Genius vegye át tőle „a raktáron levő összes Kosztolányi könyveket”, majd március 18-án sem enged a kérélésnek: „új kiadást e könyvekből csak akkor lehet készíteni, ha valamilyen módon segítségemre van, hogy ezen könyveket az Ön új kiadója tőlem átvegye”. Még nyáron is erről megy a huzavona.³³⁸ Úgy tűnik, megfeneklettek a tárgyalások, egyik fél sem akart engedni: Tevan Andor mint vállalkozó ragaszkodott a pénzhez, Kosztolányi pedig mint költő az önértetéhez.

Persze az is megválaszolható, hogy mi volt az oka annak, hogy a kiadó közel tíz évig nem tudta eladni Kosztolányi könyveit. Tevan 1925. június 19-én, az ügyvédi felszólításra válaszul meg is írja Kosztolányinak: „Ön épp ez idő tájt, amikor a négy könyvet megjelentettem, erősen exponálta magát bizonyos politikai kérdésekben. Ez a porondra való kiállítás azzal a következménnyel járt, hogy az olvasóközönségének egy igen tekintélyes rétege elidegenedett Öntől. [...] Ekkor eladtam a *Világ* könyvosztályának az összes háborús papíron nyomott kiadványomat, s a *Világ* azt hatalmas propagandával az utolsó szálig el is adta. Felajánlottam annak idején az Ön könyveit is, azonban a *Világ* mereven elzárkózott attól és semmi körülmények között nem akart hallani arról, hogy az Ön könyveit árusítsa. Az okokat, úgy hiszem, Ön is tudja, miért. / Így történt azután, hogy míg a többi háborús papiroson nyomott kiadványaimtól megtisztult a raktárom, az Ön könyvei itt maradtak, itt porosodnak, sárgulnak s napról-napra veszítik értéküket.”³³⁹ Nincs miért kételkednünk abban, hogy Tevan igazat mond: Kosztolányi kétéves (1919–1921) szélsőjobboldali politikai újságírói karrierje az *Új*

³³⁸ Tevan Andor levelesládájából. Sajtó alá rend.: Voit Krisztina. Bp., 1988. Gondolat. 186–199.

³³⁹ I. m, 192–195.

Nemzedéknél ilyen következményekkel is járt: nemcsak barátai fordultak el tőle, de olvasói is. Kereskedelmi szempontból nézve: könyveinek vásárlói.

Az előzményekhez képest teljesen váratlanul jött a fordulat, amelyről Tevan számolt be Kosztolányinak 1931. november 4-én: „a kiadásomban megjelent verseskönyveit sikerült *partie* áron eladnom. Az elért ár annyira alacsony, hogy a befektetett tőkének még a kamatját sem kapom meg tulajdonképpen, mindazonáltal régi barátságunk lebegett szemem előtt, mikor ezen üzletet megkötöttem. Az volt a célom, hogy Ön újból szabadon rendelkezessék a könyvek jogai fölött. Szíveskedjék egy levelet írni hozzám, melyben tudomásul veszi a könyvek eladását, kérem továbbá e levélben kijelenteni, hogy velem szemben semmiféle követelése Önnek nincsen”³⁴⁰ Az ügy ezzel le volt zárva, és ők sem leveleztek többet. A kiadó visszkapott valamit befektetéséből, Kosztolányi pedig összeállíthatta az életmű-sorozatát. (Ami végül – legalábbis ekkor – nem valósult meg.)

A megoldás, amit Tevan ekkor talált, hogy Kosztolányi raktáron maradt könyveit „*partie* áron” eladja, csakis az Excelsior Harisnyagyár lehetett. Novemberben létrejött az üzlet, és a harisnyagyár decemberben már vevőinek osztogatja pl. a *Mécs* című kötetet, piros tintás reklám rányomtatásával.

Tevan levelében több kötetet említ, és bár másik Kosztolányi-mű „harisnyagyári” példánya még nem járt a kezemben, leírásokból össze lehet gyűjteni pár címet. Petőcz Károly kiadótörténeti írásában szerepel, hogy az 1920-ban megjelent *Kenyér és bor* „első oldalára a békéscsabai Excelsior Harisnyagyár karácsonyi jókívánsága van nyomva, s ugyanezen kötet borítójának harmadik oldalán ugyancsak a Harisnyagyár hirdetése látható”, mivel a gyár, teszi hozzá, „átvett bizonyos példányszámot”. Boldizsár Iván pedig 1961-ben egy „kis színesben” írja, hogy a *Négy fal között* második, és a *Mágia* harmadik kiadásából (mindkettő 1920-ból) ismer olyan példányokat, amelyek előzékén az „1931-ben utólag benyomott reklámszöveg olvasható” (és idézi is a címlapon található harisnyagyári üdvözetet). És nagyon is aktuális magyarázattal szolgál: „az 1919-es proletárforradalmat követő ellenforradalom kulturális apályának tragikomikus dokumentuma” ez a két, „a gazdasági válság évének karácsonyán reklámcélra felhasznált” kötet, melyekből „kiderül, hogy a lelkes Tevanék, miután kerek egy évtized alatt sem tudták eladni a közben »befutott«, nagynevű költő verseskönyveit, a megmaradt példányokat nyilván kilószámra mérték ki – propagandacélra – a helybeli, békéscsabai harisnyagyárnak.”³⁴¹ Az irodalmon kívüli okok miatt Boldizsár Iván gyaníthatóan

³⁴⁰ I., m. 200–201.

³⁴¹ B. I. [Boldizsár Iván]: I. m.

akkor is ezt írta volna, ha ismeri a Tevan és Kosztolányi közti levelezést. Mindenesetre négy Excelsior Harisnyagyár-terjesztésű Kosztolányi-kötetről immár tudunk. És persze ott van még Krúdy Gyulától *A tegnapok ködlovagjai*, amely talán szintén fokozottabb selyemharisnyavásárlásra serkentette a hazai közönséget.

ISMERETLEN KOSZTOLÁNYI-KÖTETRÉS
Az *Esti Kornél* műfajához

Kosztolányi az utóbbi negyedszázad óta legjobban „jegyzett” könyvének, az *Esti Kornél*nak műfajisága azóta vita tárgya az értelmezők között, mióta 1933 májusában megjelent. Maga a szerző sem könnyítette meg a kérdés eldöntését, sőt szándékoltan úgy keverte a műfaji lapokat, hogy a végén ne lehessen tudni, mi van az ember kezében. A kötet legtöbb darabja egymástól független novellaként jelent meg korábban a lapokban, egyik darabja, a később *Harmadik fejezetté* vált *Csók* pedig önálló kiadványként is, mégpedig mint „Kosztolányi új regénye”,³⁴² viszont amikor a szerzőt kérdezték készülő munkájáról, akkor „önéletrajzszerű novellasorozat”-ként definiálta azt.³⁴³ A legtöbb bizonytalanságot azonban maga a könyv, illetve annak nyitófejezete végén elhangzó híres párbeszéd adja, ahol az elbeszélő és hőse beszélgetnek a közösen létrehozott mű műfajáról.

A kortársi recepció is hangot adott a műfajmegnevezéssel kapcsolatos bizonytalanságának, az *Esti Kornél* kritikai kiadásának befogadástörténeti fejezetét író Veres András érzékeltette is, hogy a kritikák egy részének éppen a műfaj körüli probléma a fő kérdése.³⁴⁴ Az viszont nem tűnt fel neki, hogy a kritikai kiadás kötetében is idézett több kritikus egyaránt éles distanciával él bírálatában. „Voltaképp nem regény ez” – írja Babits,³⁴⁵ Németh László pedig egyenesen így kezdi cikkét: „Új Kosztolányi regény?”³⁴⁶

Miért tartották a kritikusok ennyire lényegesnek elhatárolni az *Esti Kornélt* a *regény* műfajától, holott a regény műfajmegnevezés sehol sem szerepelt a könyvön, sem a megjelenés előtti híradásokban, sem a könyvet reklámozó hirdetésekben, és még maga Esti Kornél is ez ellen tiltakozik legjobban a felkínált műfajok közül:

³⁴² Kosztolányi új regénye: Csók. Fény, 1932. szept. 21. 1.

³⁴³ [Bíró-]Balogh Tamás: *A kötetté formálás igénye. Az Esti Kornél keletkezéstörténetéhez*. In: Uő. *Álmodozók irkafirkája. Irodalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 2006. Pont-Ikerhold. 33–51.

³⁴⁴ Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Kritikai kiadás. Szerk.: Tóth-Czifra Júlia és Veres András. Pozsony, 2011. Kalligram. 630.

³⁴⁵ EK krk: 638.

³⁴⁶ EK krk: 635.

„Szóval útirajz lesz? – firtattam. – Vagy életrajz?

– Egyik sem.

– Regény?

– Isten ments.”

És amikor az elbeszélő és hőse megállapodnak abban, hogy a közös mű a három műfaj sajátos ötvözete lesz, Esti akkor sem nevezi meg a regényt. Ő *útirajz*ot és *regényes életrajz*ot mond, de éppen regényt – *nem*. Babits Mihály és Németh László is okos, művelt, irodalomértő olvasók voltak, vélhetően nem hitték azt, hogy az *Esti Kornél* azért regény, mert Kosztolányi korábbi nagyobb terjedelmű prózakötetei is azok voltak, vagy mert az eredeti novellacímeket a kötetben számozott fejezetcímek helyettesítik. (Babits írja is, hogy a fejezetek jó részét olvasta annak idején a *Nyugat*ban, ahol még novellaként jelentek meg.) Sőt, Németh László az idézett nyitómondat után úgy folytatja: „Az alatt a fél óra alatt, amíg azt hittem, erről van szó [ti. hogy Kosztolányi új regényét olvassa], kissé rosszul éreztem magam.” Németh szavaiból az derült ki, hogy prekoncepcióval regényként kezdete olvasni a könyvet, mert azt „hitte”, hogy regényt fog olvasni. Azaz valaki vagy valami elhitette ezt vele.

Arra a kérdésre, hogy ki vagy mi és hol hitette ezt el nemcsak Németh Lászlóval és Babits Mihállyal, hanem az összes olvasóval, 1933-ban még megvolt a kézzelfogható egyszerűségű válasz, mára azonban eltűnt.

A kritikai kiadás készítőinek figyelme elsiklott egy nem is oly apróság fölött. A recepciótörténet és a hozzá kapcsolódó bibliográfia nem terjed ki a megjelenéssel egyidős reklámokra és hirdetésekre – holott ezekben, és a bírálatok egy részében (!) található a nyomravezető részlet. Ami persze önmagán túlmutat, és végső soron a műfaji kérdéskör egyik alapidokumentuma.

A közel 850 oldalas kötetben egyetlen helyen sem találtam említést arról, hogy a kötet első kiadásának volt borítója. Ma már valóban csak olyan példányokat találni a könyvtárakban és árveréseken, esetleg antikváriumokban, amelyek „aranyozott, kiadói egészvászon kötésben” díszelnek a polcokon, de ez még egyáltalán nem jelenti azt, hogy így is jelent meg. A mai könyvkiadásban evidenciaként gondolunk a papír védőborítóra (más megnevezéssel: borítékra, burkolóra), de a gyakorlat nem ma alakult ki.³⁴⁷

A kötet megjelenését követő napon a *Corvina* máris hírt adott róla: „Most jelent meg: Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Regényes életrajz, félig fantasztikus, félig realisztikus, visszaemlékezésekkel, a szerző ifjúságából, amikor »a trónon Ferenc József király ült«, a

³⁴⁷ Bővebben erről: Szij Rezső: *A könyvvédőlap*. [Kecskemét], 1966.

kávéházakban pedig csak költők, különcök, bohémek tanyáztak. Ára színes borítékkal egész vászonkötésben 3.75 pengő.”³⁴⁸

Szempontunkból most az utolsó mondat a lényeges: a kötet „színes borítékkal” került a boltokba 1933-ban – azaz volt borítója. Amit persze meg lehet találni – ha keresi az ember.

Az általam ismert példány alapján adom a leírását.

B1: egész oldalas borítórajz, feltehetően Byssz Róbert munkája. A három színből (fekete – fehér – piros) álló kompozíció, ahol a piros „csak” háttérül szolgál, fő részében két alak áll: a kötet alteregós olvasati lehetőségének megfelelően egy fekete és egy fehér sematizált férfiszilulett, egymás tükörképei. Egymásnak háttal állnak, épp indulnak – ezt az együttes kalaplengetés jelzi –, de támaszkodó lábuk sarka még összeér. Hátrafordulva egymást nézik. Egyik kezükben a már említett kalap, a másikban sétapálca. A rajzolt borító alsó részében kézírás – tehát személyességet – imitáló betűtípussal áll a szerző neve és a könyv címe (valamit a kiadóé), a Kosztolányi név kisebb betűkkel. A borítórajz „átcsúszik” a gerincre is, ahol ugyanazzal a betűtípussal szerepel a két név, fekete, illetve fehér alapon, piros és fehér betűkkel; a két sávot még az egyik alak sétapálcájának átfutó vége is elválasztja, vagy éppen összeköti: a két név srégen áll a borítón, a tükörként funkcionáló sétapálca vonalának két oldalán.

B2: az első fülön kiadói ajánlászöveg – fülszöveg – található. Fölül verzállal, nagyméretű és vastagított betűkkel: „ESTI KORNÉL”. Alatta, normál betűmérettel „KOSZTOLÁNYI DEZSŐ / „új regénye...”. Az első fejezet intenciójának megfelelően tehát a cím itt is nagyobb betűkkel szerepel, mint a szerzőé. És ezek alatt, jól elkülönülve, nagyobb üres rész után következik a tulajdonképpeni ajánlászöveg: „EGY ÉLET regénye ez, vagy regényes életrajz, vagy izgalmas lelki kalandok és sajátos, rendkívüli élmények útirajza, melyet szervesen összefog, egybeforraszt a főhősnek, Esti Kornélnak egyénisége. A kacaj és az elmélyedő komolyság játékos remekműve ez a könyv.” Ez alatt, ismét csak egy üres hely kihagyása után látható a Genius kiadó logója, neve és címe.

B3: a hátsó fül üres.

B4: a hátsó borítón a Genius kiadó más friss könyveinek hirdetései olvashatók egy-egy frappáns reklámmondat kíséretében. Tamási Áron *Ábel a rengetegben* című regénye „a legerdélyibb, a legszékelyebb könyv, mely valaha megjelent”, Móra Ferenc *Aranykoporsójáról* ezt írják: „Ilyen részleteket csak olyan vérbeli archeológus ismerhet és olyan íróművész dolgozhat föl, mint Móra Ferenc”, Zsolt Béla *Kínos ügy* című regénye pedig „a magyar polgárság sorsdöntő két évtizede egy családi történet tükrében”.

³⁴⁸ Corvina, 1933. máj. 7. 57.

A borító maga is természetesen a Révai saját nyomdájában készült.

Nem tudni, hogy a borítórész kérdésebe vagy a fülszöveg megformálásába volt-e Kosztolányinak beleszólása. A saját korábbi gyakorlatát ismerve – amikor pl. még az ún. haskötő szövegét is meghatározta – gyaníthatóan igen. Az első fejezet frazeológiáit is felhasználó fülszöveget azonban valószínűleg mégsem ő írta, hanem valamelyik kiadói munkatárs. Nem árt még egyszer hangsúlyozni: Kosztolányi maga soha nem nevezte az *Esti Kornélt* regénynek, sőt, éppen ellenkezőleg: szereplői által távolította ettől a műfajtól. A fülszövegbeli regényként való megnevezés tehát csakis a kiadótól származhat, és nem más, mint ügyes reklámfogás: akárcsak ma, a korábbi korokban is a regény műfajának magas olvasói presztízsére utal. Egy regényt minden bizonnyal akkor is jobban el lehetett adni, mint egy novelláskötetet. Pláne Kosztolányitól, akinek utolsó igazi regénye, az *Édes Anna* 1926-ban jelent meg, tehát nagy volt az olvasói (és kritikai) várakozás egy „új Kosztolányi-regény” iránt. És Kosztolányi minduntalan táplálta is ezt a tüzet: hol a *Márta* című készülő regényét jelentette be (amit talán egyáltalán nem is írt), hol a *Mostohát* (amin viszont tényleg dolgozott, de soha nem készült el vele, és ide sorolható az *Aranysárkány* ifjúság számára átdolgozott kiadása is.³⁴⁹ A kereslet tehát megvolt, és a kiadói fülszöveg megteremtette hozzá a kínálatot is. (Meg persze az író maga, aki valóban regényszerűvé szerkesztette egybe a novelláit.)

Manapság, amikor a recepciótörténet szerepe az egyes sajtó alá rendezői gyakorlatokban fölértékelődött, és nem egyszer magánál a műnél is fontosabbnak látszik, külön jelentéssel bír az, hogy a korabeli recepció egy-egy kifejezést honnan vett és miért érezte szükségét esetleg vitatkozni vele. Hiszen ha a fülszöveg állítása szerint az *Esti Kornél* „Kosztolányi [...] új regénye”, és erre a kritikus azzal a felütéssel válaszol: „Új Kosztolányi regény?” (majd ebből bontja ki írását), az oksági viszony tagadhatatlan. A kritikus tehát valójában a kiadói fülszöveggel vitatkozott; és a mai olvasó görbe mosollyal gondolhat arra a 2000-es évek eleji divatra, amikor a recenziók sokszor szintén a fülszövegekkel polemizáltak, helyett, hogy a kritikusok magát a művet olvasták volna el alaposan. Amit persze Németh László megtett.

*

³⁴⁹ Lásd: [Bíró-] Balogh Tamás: *Új „regényen dolgozik Kosztolányi Dezső”. Az el nem készült Mostoha keletkezéstörténete és Uő: Aranysárkány gyerekeknek. Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye.* In: *Álmodozók irkafirkája*, 73–98. és 52–72. Az ifjúsági *Aranysárkány* története azért is kapcsolódik ide szorosan, mert a költő 1935-ös *Összegyűjtött költeményei* c. kötetének papírborítója tartalmazza egyedül Kosztolányi művei közt felsorolva az ifjúsági regényt. Természetesen ebből a papírborítóból sem ismerünk sokat; e sorok szerzője mindössze egy példányt látott belőle.

Az általam ismert példány azonban nemcsak a borítója miatt érdekes és értékes. A kötet címlapján Kosztolányi dedikációja olvasható:

Márkus Miksának / tisztelete jeléül: / Kosztolányi Dezső / 1933. Bp.

A dedikáció címzettje, Márkus Miksa (1869–1944) újságíró és lapszerkesztő volt. 1891-től a *Magyar Hírlap*nál, 1926-tól a *Pesti Hírlap*nál dolgozott, előbb főmunkatársi, majd szerkesztői pozícióban. Utóbbi helyen volt Kosztolányi közvetlen munkatársa.

Talán a két megkülönböztető jegy összefügg: a máskor oly könnyen szakadó papírborító éppen a dedikáció miatt maradt fenn. Egy ideig – Márkus Miksa életében – biztosan nagy becsben tartották, és később is vigyáztak rá. Mára duplán megnőtt a gyűjtői értéke – és lehet, hogy kivételesen nem a több-kevesebb rendszerességgel felbukkanó Kosztolányi-dedikációk egyike, hanem az annál lényegesen ritkább védőborító miatt.

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ISMERETLEN ÖNÉLETRAJZA

1

Az önéletrajz (*curriculum vitae*) alkalmi műfaj, készítője sohasem belső indíttatásból, hanem külső ok miatt írja: általában valami beadványhoz csatolja szükséges mellékletként. Az önéletrajz nem más, mint írója életrajzi adatainak sorozata – végső lecsupaszított formája ennek a szöveges önéletrajzok ellenében ma egyre inkább elterjedő vázlatos CV, amely már nélkülöz minden egyénítő nyelvi eszközt, s ténylegesen nem is más, mint egy formásan elrendezett adatsor. A szöveges önéletrajzban ugyanakkor arra is lehetőség van, hogy írója – éppen a nyelvi lehetőségek által – bújtatva vagy éppen kihangsúlyozva azokat a nem alapadatokat is leírja, amiket ő maga vél fontosnak a beadványhoz: kiemelheti egyes tulajdonságait vagy képességeit, a már elért eredményeket, esetleg céljait. Vagy akár, és ez ugyanolyan fontos, el is hallgathat ezek közül már kevésbé fontosnak vagy éppen kínosnak tartott tényezőket.

Kosztolányi Dezső önéletrajzai közül eddig mindössze három volt ismert. Közös bennük, hogy mindet fölkerésre írta; és az elsőben ezt az aspektust ki is emeli: „Életrajzot kérnek tőlem?” – kezdi írását az 1911 augusztusában megjelent darabban.³⁵⁰ Ezt a *Budapesti*

³⁵⁰ Kosztolányi Dezső: [Önéletrajz] In: *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja*. Bp., 1911. Újraközölve: *Tükörfolyosó. Magyar írókról*. Szerk. Réz Pál. Bp., 2004. Osiris. 661.

Újságírók Egyesülete Almanachja, a következőt *Az Érdekes Újság Dekameronja*, a harmadikat a *Színházi Élet* tematikus összeállítása számára írta. (A szintén az önéletrajzok között számon tartott *Önmagamról* című esszét nem számítom a „hivatalos” darabok közé.)

A három írás időrendi elhelyezkedése lefedi a már ismert alkotó pályáját: a kezdő költő még nem volt olyan irodalmi pozícióban, hogy életrajzot kérjenek tőle, viszont az első nagyobb sikere (*A szegény kisgyermek panaszai*, 1910) után, de még mindenképp a pálya elején kétszer is vallomásra bírták, 1911-ben és 1913-ban. Ezt követően azonban már csak a befutott, és mint utóbb kiderült: az élete vége felé járó költő írt önéletrajzot, 1935-ben.³⁵¹

2

Az alábbi, Kosztolányi gyűjteményes köteteiben nem szereplő – és így a kutatók figyelmét elkerülő – önéletrajz *Az Est* 1923-as *Hármaskönyvében* jelent meg, amely a közölt szerkesztési adatok szerint 1922. június 1. és november 15. készült; Kosztolányi is e két dátum között írta meg szövegét. Életének ebből az időszakából nem ismerünk hasonló szöveget; már jegyzett költő, több verses-, novella- és műfordítás-kötete megjelent, de még előtte áll az igazi nagy regényeknek. És még egy fontos életrajzi helyzet: nemrég zárult le pályáján az *Új Nemzedék*-periódus (1919–1921), ekkor már a *Pesti Hírlap* munkatársa.

Ez az önéletrajz is felkérésre született. *Az Est* című napilap 1923. év végi, *Lexikon az újságolvasó számára* című évkönyvében jelent meg. A kötet szerkesztői Salusinszky Imre és Mikes Lajos, a szerkesztőbizottság tagjai pedig Cserna Andor és Tóth Árpád voltak. „*Az Est, Pesti Napló, Magyarország* előfizetőinek” készült kötet, vállalt jellegéből adódóan vegyes tematikájú lexikon, melyben – több más terület mellett – helyet kapott az irodalom is. A „döntő a szerkesztésnél tehát bizonyosan annak a társadalmi rétegnek az ízlése, érdeklődése volt, amely olvasóként s vásárlóként a lap mögött állt, s amely akkor az irodalomnak is elsőszámú fogyasztója volt: a városi, ún. liberális polgárságé. Elmondható tehát: aki bekerült címszónak *Az Est* lapok e lexikonába, az a történeti pillanat polgári olvasóközönségének a műveltségképében mint a magyar irodalom szerves része volt jelen”, és ezen belül „aki nagy súllyal, hosszú szócikkkel (stb.) szerepelt a lexikonban, az volt akkor érdeklődésre számot tartó »nagy« író”.³⁵² Lengyel András tipologizálása alapján Kosztolányi mindenképp a „nagy” írók

³⁵¹ Ezekről bővebben: Bíró-Balogh Tamás: *Kosztolányi Dezső önéletrajzai*. In: *Egy közép-európai értelmiségi napjainkban. Tverdota György 65. születésnapjára*. Szerk.: Angyalosi Gergely, E. Csorba Csilla, Gintli Tibor, Veres András. Bp., 2012. ELTE BTK. 249–256.

³⁵² Lengyel András: *A magyar „írói rend” összetétele 1922-ben. Kísérlet egy forrástípus irodalomszociológiai értelmezésére*. In: *Uő.: Útkeresések. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp., 1990. 13–33.

közé tartozik, hiszen egy rövid életrajz mellett az arcképe és az önéletrajza is megtalálható a lexikonban. 1922-ben Kosztolányi ezt írta magáról:³⁵³

A költő önéletrajza az, amit megír verseiben, és életrajza az, amit az olvasó a versek alapján elképzel. A többi csak adat, akár az irodalomtörténet jegyzi föl, akár maga a költő. Mikor számot vet magával az író, megdöbben, milyen kevés történt vele és mi sok mindent élt át.

Szabadkán születtem, 1885-ben. Húsz évig éltem itten, a poros, magyar kisvárosban, majdnem egyedül. Egyetlen társaságom, egyetlen barátom Csáth Géza volt, unokaöcsém, kivel korán írogatni kezdtünk, a magunk módján, s ifjúkori merészségünkkel nem egyszer megbotránkoztattuk a vidéki közvéleményt.

Különben el-nem-múló, folyton megújuló élményem a családom volt, melyben növekedtem. Nagyapám, az ősz, daliás aggastyán, ki átküzde az 1848/49.-i szabadságharcot, Törökországban, Amerikában élt hosszú évekig mint emigráns, és a tengerről, háborúról, Petőfiről beszélt nekem, kit személyesen ismert. Az üvegszekrényben állt egy Amerikában készült daguerrotype-je, mely harmincéves korában ábrázolta, göndör fejjel, Kossuth-szakállal, s az elefántcsont forgópisztolya, melyet számos ütközetben használt. Apám matematikával, fizikával foglalkozott, éjjel-nappal kísérletezett, otthon is. Írószobája tele volt görebekkel, ingákkal, ismeretlen műszerekkel és ábrákkal. Tízéves koromban egyszer fölvitt a laboratóriumba s – mikor ez még újság volt – a Röntgen-fényben megmutatta csontvázamat.

1905-ben³⁵⁴ Budapestre kerültem. Aztán évente sokat utaztam Franciaországban, Olaszországban, Belgiumban, többször hosszasabban időztem Párizsban és Rómában. Az életem igazi eseménye azonban a magyar vidék volt, mely sok lelket és érzést ismertetett meg velem s torz és fájó furcsasága ma is a titkot jelenti számomra.

Az első húsz évemnek vagyok adója, halálom napjáig.

A szöveget Kosztolányi kézzel írt aláírásának hasonmása zárja. Az önéletrajz tipográfiaiailag jól elkülönül környezetétől: nagyobb betűmérete kiemeli a címszavak közül. (Másoknál az irodalmi művekből vett részletet is ezzel a nagyobb betűmérettel szedték.)

Az önéletrajz alatt található Kosztolányi tulajdonképpeni lexikon-szócikke, melynek a vallomás valójában csak kiegészítője: „Kosztolányi Dezső az új magyar lírai költészet egyik vezető egyénisége. *Négy fal között* című első kötete egyik legjelentősebb hatású elindítója, A

³⁵³ Kosztolányi Dezső: *Önéletrajz*. In: *Az Est Hármaskönyve*, 1923. Szerk.: Salusinszky Imre és Mikes Lajos. Bp., 1922. 399–400. hasáb.

³⁵⁴ Az eredetiben 1915-ös évszám áll, ami nyilvánvalóan nyomdahiba.

szegény kisgyermek panaszai című ciklusa pedig körülbelül tetőpontja a magyar lírai impresszionizmus fejlődésének. Kitűnő műfordító.”

Mivel a lexikon munkatársai közül az irodalom rész „felelőse” Tóth Árpád volt, tudható, hogy a szócikket ő írta. És mivel általánosságban elmondható, hogy Tóth Árpád kötetbeli kiséletrajzaiból „megismerhető a kortárs írókhoz való *irodalmi* (nem-magánemberi) viszonya”,³⁵⁵ úgy a Kosztolányi-értékelése is beszédes, méghozzá Kosztolányira és Tóthra nézve egyaránt.

Szembeötlő, hogy az életrajzi szócikkben egyetlen szó sincs Kosztolányi prózájáról, pedig az író ekkor már nemcsak több kötetnyi novellát adott ki, de már két nagyobb epikus mű is a nevéhez fűződik: *A rossz orvos* című kisregény 1920-ban, *A véres költő* 1921-ben jelent meg. Viszont a lírikus Tóth Árpád Kosztolányiban – mint a példa mutatja – elsősorban a lírikust értékelte, és ez egybevág Kosztolányi önjellemzésével is, aki magáról mint költő beszélt mindig: legtöbb idevágó cikkében és vallomásában mint „magyar költő” aposztrofálta magát. Beszédesen jellemző az is, hogy a generációtárs Tóth még a lírai életművön belül is „rangsorol”: Kosztolányitól csupán az első két kötetét említi, az 1907-es debütáló gyűjteményt (*Négy fal között*), illetve a hangos sikert hozó másodikat (*A szegény kisgyermek panaszai*, 1910). Kosztolányi ezt követő szűk másfél évtizedes költői terméséből egyet sem említ. Nem tudni, hogy ez Tóth értékítélete-e, vagy inkább csak az az attitűd, hogy a közönség számára is emlékezetes költői indulást hangsúlyozza ki, mindenesetre egy bizonyos: *A szegény kisgyermek panaszainak* fölemlegetése („körülbelül tetőpontja a magyar lírai impresszionizmus fejlődésének”) szintén egybevág Kosztolányi eddig ismert összes önéletrajzával, amelyekben ennek a kötetnek kiemelt fontosságot tulajdonít. (Ennek a mentalitásnak sarkalatos változata az, amikor így írt az egyik curriculum vitae-jében: „Életrajzomat megírtam már versekben. Abban a kis könyvemben, amelyet legjobban szeretek és legtöbbre becsülök, *A szegény kisgyermek panaszai*ban, megírtam összes emlékeimet. Más nem történt velem.”³⁵⁶)

3

Egy közember önéletrajza természetesen más, mint egy íróé. Bár ugyanaz a műfaj, nagyon különbözők a végeredmények. Közös bennük, hogy felkérés szüli őket, s így mindkét esetben alkalmazott műfajról beszélhetünk, de míg egy civilnél az önéletrajz valóban adatolt életpályát

³⁵⁵ Lengyel András: I. m.

³⁵⁶ Kosztolányi Dezső: [Önéletrajz]. In: Uő: *Tükörfolyosó*, 662.

mutat, a szerzői önéletrajz esetében inkább már irodalmi alkotásról beszélhetünk, ahol az önkifejezés a cél. Kosztolányi most is azonnal nyilvánvalóvá teszi ezt, és deklarálja a különbséget: „A költő önéletrajza az, amit megír verseiben, és életrajza az, amit az olvasó a versek alapján elképzel. A többi csak adat, akár az irodalomtörténet jegyzi föl, akár maga a költő. Mikor számot vet magával az író, megdöbben, milyen kevés történt vele és mi sok mindent élt át.”

Célszerű megvizsgálni, mégis milyen életrajzi adatokat tartalmaz ez a „CV”. Valóban nem túl sokat. Kosztolányira vonatkozó *adat* mindössze hét van benne. 1) Szabadkán született 1885-ben. (A születési hely persze nemcsak a lexikon-szócikkek gyakorlata miatt van elől, de mint magából a szövegből is kiderül, jóval lényegibb Kosztolányi számára, mint a dátum.) 2) Húsz évig élt itt. 3) Csáth Géza az unokatestvére. 4) A nagyapja Kossuth tisztje volt. 5) Az apja matematikával és fizikával foglalkozik. (De azt már nem árulja el, hogy tanár volt és gimnáziumi igazgató.) 6) A húsz Szabadkán töltött év után, 1905-ben Budapestre ment. 7) Azóta járt Franciaországban, Olaszországban és Belgiumban, a francia és az olasz fővárosokban hosszabban is időzött.

Nem beszél pl. az iskoláiról, nem beszél a munkahelyeiről, és ami ennél is meglepőbb: egyáltalán nem beszél a munkásságáról, köteteiről. Ezek szerint azok is csak olyan „adatok”, amelyek már egyáltalán nem fontosak számára, hiszen nem esnek bele élete első húsz évébe. Ez már, jól megfigyelhető, az a rejtőzködő attitűd, ami az *Új Nemzedék*-periódus után lett sajátja. Bár két korábbi önéletrajzában sem adatolja pontosan életét, de azokban megemlíti pl. édesanyját, gyermekkori betegségét, bécsi diákéveit, verseit, elbeszéléseit, és *A szegény kisgyermek panaszait*. Csáth Gézát, mivel még élt, sem 1911-ben, sem 1913-ban nem nevezte meg, ellenben 1935-ben – mint itt is – igen. Az apjáról mindig szól röviden, de ami igazán fültűnő, hogy a nagyapjáról mindig hosszasan ír, minden családtagjánál részletesebben. Ebben az önéletrajzban szintén Kosztolányi Ágostoné a főszerep.

Mindent egybevetve: az 1923-ban írt önéletrajz rendhagyó mivoltával tökéletesen beleillik Kosztolányi önéletrajzainak sorába.

Kosztolányi lexikonbeli szerepeltetése persze összetett kérdés: amennyire nyilvánvaló, hogy nem hiányozhat a magyar szellemi-művészi elit körképéből, ugyanannyira „problémás” is a felvétele. Kihagyhatatlan szerző, de túl közeli még az *Új Nemzedék*-korszaka. Mindenki ismeri

a költői-írói rangját, de mindenki emlékszik még a hírhedt antiszemita *Pardon*-rovatra. Elismerik jelentőségét, de nem méltatják túl. Önéletrajza és arcképe szerepel a lexikonban, de róla már nem írnak hosszan, és műveiből sincs szemelvény. Persze, ebbe az is belejátszott, hogy Kosztolányi *nem* Az Est-lapok munkatársa volt. Alkalmilag publikált ugyan mindhárom napilapban (*Az Est*, *Magyarország*, *Pesti Napló*), de a *Pesti Hírlap* alkalmazásában állt. Ez a reláció akkor lesz szembetűnő, amikor kontrollként megvizsgáljuk, kik kaptak Kosztolányinál mennyiségileg és minőségileg is jelentősebb méltatást.

Lengyel András alaptanulmányában négyféle karakterjegyet különböztet meg, amivel a lexikon szerkesztői egy-egy íróat jellemeznek: 1) hosszú szócikk szól róla, 2) szerepel az önéletrajza, 3) van szemelvény valamely művéből és 4) hozzák az arcképét. Ez alapján Kosztolányi, akinek önéletrajza és arcképe szerepel a kötetben, ún. „kétkarakteres” szerző.

A lexikon százhuszonnyolc magyar szerzőt vesz fel, s adja ezzel a magyar íróársadalom reprezentatív hierarchiáját. Hiszen egyáltalán nem mellékes, kit hogyan – és hogyan nem! – jellemeznek. Az élen azok állnak, akikhez mind a négy karakterjegyet csatolták. Nincsenek sokan: Babits Mihály, Bródy Miksa, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Szomory Dezső. Három karakterjeggyel – tehát még mindig a Kosztolányinál „fontosabb” szerzők közé tartozva – már többen bírnak: „Beöthy László, Csathó Kálmán, Harsányi Zsolt, Heltai Jenő, Karinthy Frigyes, Kárpáti Aurél, Kemény Simon, Kosáryné Réz Lola, Krúdy Gyula, Rákosi Viktor, Révész Béla, Szávay Gyula, Tóth Árpád.” És csak ő utánuk következik Kosztolányi csoportja, a két karakterjegyesek. Kosztolányi ez alapján az erős középmezőny tagja. (Olyanokkal együtt, és itt most kontrasztként elsősorban a ma már kevésbé jelentősebb szerzőket sorolva, mint pl. Bakonyi Károly, Lakatos László, Szomaházy István, Kozma Andor, Telekes Béla, Wlasics Gyula ifj., Vészi Margit.)

Ez persze, ma már tudni lehet, nem a valóságos kvalitásokat tükrözi. Kosztolányi 1923-ban már egyértelműen a magyar irodalom elitjéhez tartozott, Babits és Móricz mellé. Bár az igazán nagy művek még előtte álltak: még nincs *Aranysárkány*, *Pacsirta*, *Édes Anna*, *Meztelenül*, *Esti Kornél*, *Számadás*. De ha ezt is figyelembe vesszük, akkor is „megérdemelt” volna minimum még egy karakterjegyet, és akkor Karinthyval és Krúdyval lenne egy csoportban. Ami már közelebb lenne a valósághoz. Hogy másképp alakult, az következmény.

IRODALOMJEGYZÉK

I.

Szakirodalom

- Arany Zsuzsanna: *Kosztolányi Dezső élete*. Bp., 2017. Osiris.
- Bálint Gábor: *A Palladis, az Athenaeum és a Nova „egypengős” pereit 1936-ban*. MKSz, 2001/1. 83–99.
- Barabás Ábel: *Vas Gereben*. Bp., 1903. 65.
- Bengi László: *Kosztolányi (?) újságot ír. A névtelen cikkek azonosításának kérdéséhez*. In: „*Alszik a fény*”. *Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete*. Szerk.: Bednaries Gábor. Bp., 2010. Fiatal Írók Szövetsége – Ráció. 201–269.
- Bogdán József: *A Kosztolányi család közelében*. Szabadka, 2004.
- B. I. [Boldizsár Iván]: *Költészet – kilóra: 1931-ben*. Népszabadság, 1967. ápr. 15. 9.
- Borgos Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Bp., 2007. 267.
- Bori Imre: *Kosztolányi Dezső*. Újvidék, 1986. Fórum.
- Csapody Miklós: *A Magyar Pen Club története*. Bp., 2016. Magyar Pen Club. I: 59–146.
- Csonkaréti Károly: *A Szent István csatahajó*. Respublika, 1995. márc. 17. 42–43.
- Dobás Kata: *Néhány kérdés Kosztolányi Dezső Kanári című darabjával kapcsolatban*. In: *Kosztolányi Dezső színpadi művei. Tanulmányok*. Szerk.: Bucsics Katalin. Bp., 2017. MTA – ELTE. 140–149.
- Gedényi Mihály: *Krúdy Gyula 1892–1976*, Bp., 1978. PIM. 239.
- Győrei Zsolt: *A szegény kisgyermek panaszai kötetkompozíciója*. (Kézirat)
- Hubay Miklós: *Kosztolányi-napló*. Új Írás, 1985. dec. 75–82. A vonatkozó rész (*Böksi – talán Édes Böksi?*): 79–80. Újraközölve: In: Uő: *Végtelen napjaim. (Új folyam)* Szeged, 1997. Elektra. 234–237.
- Ipolyi Arnold: *Magyar mythológia*. Pest, 1854. 325. (Hasonmás kiadása: 1987.)
- Juhász Réka Ibolya: *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói. 1719-1852*. Bp., 2017. MTA ELTE. (Felsőoktatási kiadványok. Új sorozat 13.)
- Kelecsényi László: *Nagy kópéságok. Krúdy-titkok nyomában*, Bp., 2007. Fekete Sas. 164.
- Keszler Borbála: *A magyar írásjelhasználat és Európa*. Magyar Nyelvőr, 2003. jan.–márc. 24–36.
- Kiss Ferenc: *Dokumentumokat olvasunk*. Élet és Irodalom, 1975. okt. 4. = In: Uő: *Kosztolányi-tanulmányok*. Miskolc, 1998. 146–151.
- Kolozsvári Papp László: *A színész örökre hal meg*. Bulla Elma visszaemlékezése. Pesti Műsor 1976. márc. 4–10. 24.
- Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső*. Bp., 1938. Révai. 332.
- Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi és a Pen Club válsága*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1962. 2. sz. 209–213.
- Kovács Ida (szerk.): *Halkan szitál a tört fény. Kosztolányi Dezső összes fényképe*. Bp., 2006. PIM. (A továbbiakban KDÖF, a rövidítés után következő szám a kép sorszáma jelöli.)
- Kovács Ida: *Egy műtermi felvétel metamorfózisa. Rónai Dénes Kosztolányi-fotója*. Apertúra, 2015. ápr. http://mafot.hu/apertura_egy-mutermi-felvetel-metamorfozisa.html

- Lengyel András: *A József Attila-életrajz kutatásának néhány kérdése*. Forrás, 2003. dec. 7–26.
- Lengyel András: *Az író-életrajz: egy ősi forma mai lehetőségei. Újabb lapok egy műhelynaplóból*. Forrás, 2010. ápr. 27–41. In: Uő.: *Képzelet, írás, hatalom*. Szeged, 2010. Quintus. 37–60.
- Lengyel András: *A magyar „írói rend” összetétele 1922-ben. Kísérlet egy forrástípus irodalomszociológiai értelmezésére*. In: Uő.: *Útkeresések. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Bp., 1990. 13–33.
- Levendel Júlia: *Így élt Kosztolányi Dezső*. Bp., 1985. Móra. 233–234.
- Josef Loibersbeck: *Vas Gerebens Vater und des Schriftstellers Aufenthalt in Westungarn*. Burgenländische Heimatblätter. 27. Eisenstadt, 1965. 72–79.
- Lukácsy Sándor: *Kosztolányi Dezső – Radákovich Mária. Te vagy én, s én vagyok te*. [Bevezető] In: *Híres szerelmesek*. Szerk.: Lukácsy Sándor. 2. kiad. Bp., 1994. Magyar Könyvklub. 192–193.
- Mikszáth Kálmán: *Vas Gereben. 1823–1868*. In: *Vas Gereben: Nagy idők, nagy emberek*. Bp., 1906. Franklin. (Magyar regényírók képes kiadása. Szerk. és bevez.: Mikszáth Kálmán. 28.)
- Nagy Péter: *Egy derék honfi emlékoszoriája*. Vas Gerebenről. ItK, 1996. 1–2. sz. 145–160.
- Németh Andor: *Emlékiratok*. In: Uő.: *A szélén behajtvá. Válogatott írások*. Sajtó alá rend.: Réz Pál. Bp., 1973. Magvető
- Németh Zoltán: Parti Nagy Lajos. Pozsony, 2006. Kalligram
- Petőcz Károly: *Tevan Andor a magyar könyvkultúra szolgálatában*. In: *A Tevan nyomda- és kiadványtár történetéből*. Szerk.: Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1978. Kner. 45–98.
- Rolla Margit: *Egy ismert „ismeretlen” Kosztolányi-vers*. Magyar Nemzet, 1972. jan. 5., 8.
- Rónay László: *Kosztolányi Dezső*. Bp., 1977. Gondolat. 184–185.
- Sági Éva: *A soproni Szent Orsolya Iskola története*. Soproni Szemle, 2007. 1. sz. 23–40.
- Szabó Ernő: *A házi állatok a magyar szólásokban*. Magyar Nyelvőr, 1894. 7. sz. 299–305.
- Szajbély Mihály: *Életrajzirás, hogyan Lengyel András Ignotus-könyve nyomán látszik*. In: *Pályakezds, karrierút, irodalomtörténet. Tanulmányok*. Szerk.: Radnai Dániel Szabolcs, Rétfalvi P. Zsófia és Szolnoki Anna. Pécs, 2021. Verso. 253–270.
- Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, 2010. Kalligram.
- Szlj Rezső: *A könyvvédőlap*. [Kecskemét], 1966.
- Sziklay János: *Vas Gereben emlékezete*. Kat. Szemle, 1923. jún.. sz. 343–356.
- Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Szerk.: Pál József, Újvári Edit. [Bp., 1997.] Elektronikus kiadás. <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/szimbolumtar/adatok.html>
- Szőke György: *Kosztolányi, a szegény kis beteg*. In: Uő.: *Az árnyékvilág árkaín. Írások József Attiláról és Kosztolányi Dezsőről*. Bp., 2003. Gondolat. 149–160.
- Tarján Tamás: *Áldok, valpok, lúzió. Parti Nagy Lajos színművei*. In: Uő.: *Fényfüggöny. Színművek, színészek, színházak*. Bp., 1999. Littera Nova. 168–172.
- Tevan Andor levelesládájából*. Sajtó alá rend.: Voit Krisztina. Bp., 1988. Gondolat. 186–199.
- Thirring Gusztáv: *Felső Dunántúl*. Bp., 1933. Turistaság és Alpinizmus Rt. 106.
- Dr. Tóth István: *Vas Gereben*. Új Dunántúli Napló, 1991. jún. 19. 10.
- Dr. Tóttós Gábor: *Vas Gereben élete és művei*. Tolnai Népújság, 1998. jan. 24. Mell. 10.
- Tverdota György: *Gondoljátok meg, proletárok I. Az ifjú József Attila*. Bp., 2021. Osiris.
- Dr. Váli Béla: *Vas Gereben (Radákovich József) élete és munkái*. Bp., 1883. Grimm Gusztáv. 15–16.
- Cs. Varga István: *Üdvösségárc és önmegváltási kísérlet. Az önapoteózis legendája: Emberi színjáték*. In Uő.: *Tanújelek. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Bp., 1987. 28–58.
- Vargha Balázs interjúja Radákovich Máriával, 1974. PIM K03008.
- Vargha Balázs: *Radákovich Mária és – – beszélgetése*. Bp., 1974. jan. Hangfelvétel. Forrás: PIM Hangtára, K03009–11.

- Vargha Balázs: *Szeptemberi áhítat. Kosztolányi utolsó szerelmének emlékei*. Kritika, 1975. aug. 239–247.
- Veres András: *A „homo aestheticus”. Kosztolányi Dezső vázlatos pályaképe*. Literatura, 2004. 3–4. 293–307.
- Veres András: *A regény keletkezése*. In: Kosztolányi Dezső: *Édes Anna. Kritikai kiadás*. Szerk.: Veres András. Bp., 2010. Kalligram. 664. (A továbbiakban: ÉA krk.)
- Veres András: *Átdolgozások*. In: ÉA krk, 606
- Vitányi Iván: *A küszöbember. Életem történetei Horthytól Orbánig*. Bp., 2014. Noran. 213.
- Vitányi Iván: *A fiatal Papp Oszkár*. <http://aprofan.blogspot.com/2012/11/in-memoriám-papp-oszkar-japi-papp.html> (Profán gondolatok a szabadkőművességről.) 2012. nov. 19.
- Zsigmond Ferenc: *Vas Gereben*. It, 1918. jan.–febr. 1–22.

Saját írások

- [Bíró-] Balogh Tamás: *Kosztolányi-dedikáció Sík Sándornak; Kosztolányi és Karinthy a dedikációról*. Irodalomismeret, 2003. 2. sz. [júl.] 58–60.
- [Bíró-] Balogh Tamás: *A halála után is alkotó Kosztolányi új kötete. Kosztolányi Dezső: Tere-fere*. Híd, 2005. máj. 101–110. In: Uő.: *A megvadult írógép. Jegyzetek az irodalomtörténet-írásról*. Bp., 2019. Fiatal Írók Szövetsége. 93–107.
- [Bíró-] Balogh Tamás: *A kötetért formálás igénye. Az Esti Kornél keletkezéstörténetéhez*. (2006) In: Uő.: *Álmodozók irkafirkája*. Bp., 2006. Pont. 33–51.
- [Bíró-] Balogh Tamás: *Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye*. In: Uő.: *Álmodozók irkafirkája*. Bp., 2006. 52–72.
- [Bíró-] Balogh Tamás: *Új regényen dolgozik Kosztolányi Dezső*. *Az el nem készült Mostoha keletkezéstörténete*. Holmi, 2004. nov. 1401–1415. In: Uő.: *Álmodozók irkafirkája*. Bp., 2006. Pont kiadó. 73–98.
- [Bíró-] Balogh Tamás: *„Parisba semmiért nem érdemes jönni, csak ezért.” Hogyan nem találkozott Kosztolányi Dezső Rainer Maria Rilkével 1909-ben*. Tiszatáj, 2006. máj. 45–50.
- Bíró-Balogh Tamás: *„A véres költőt a te baráti fáradozásod Italában is diadalra juttatja” Kosztolányi Dezső és Balla Ignác*. Jelenkor, 2008. szept. 938–957.
- Bíró-Balogh Tamás: *Regény helyett novella. Világ vége kétszer: Kosztolányi Dezső és Milkó Izidor ikernovellái*. In: Uő.: *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*. Bp., 2014. Equinter, [Műút-könyvek 17], 146–155.

II.

Forrásközlemények

- A fasiszta szellemű, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke. Szeged, 1945. Hírlapkiadó Kft.
- A magyar ipar almanachja 1930. Szerk.: Dr. Ladányi Miksa. Bp., 1930.
- A Kosztolányi család levelezéséből. Sajtó alá rend.: Dér Zoltán. Szabadka, 1988. Életjel.
- Benedek Elek: *A rózsza*. In: Uő.: *Magyar mese- és mondavilág*. II. A fekete kisasszony. Bp., 1989. 61–65.
- Botond: *Vas Gereben emléke*. Pesti Hírlap, 1904. jún. 19. 34–35.

- Clair Vilmos: Párbajkódex. [1897; 29. kiad.: 1944] In: Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar Párbajok. Párbajkódex. Bp., 2002.
- Szív Ernő [Darvasi László]: Radákovich Mária. In: Uő: Meghívás a Rienzi Mariska Szabadidő Klubba. Bp., 2018. Magvető. 112–119.
- Dérczy Péter: Mintamondatok a Mauzóleumról. Élet és Irodalom 1996. nov. 1. 14.
- Báró Doblhoff Lili: Margherita Sarfatti Budapesten. A fasizmus íróője beszél a fasizmus múltjáról, jelenéről, jövőjéről s Gömbös miniszterelnök római útjáról. Pesti Napló, 1936. márc. 31. 4.
- Ekese: Vas Gereben. 1823–1867. Az Újság, 1904. jún. 19. 41–42.
- Fáy Miklós: Nem oda Dide! Mozgó Világ, 2017. okt. <http://mozgovilag.hu/2017/10/18/fay-miklos-nem-oda-dide/>
- Fodor György: Hajnali részegség. Kosztolányi Dezső életének utolsó szakasza elevenedett meg Gyulán. Gyulai Hírlap, 2018. júl. 22.
- Füst Milán Összegyűjtött levelei. Sajtó alá rend.: Szilágyi Judit. Bp., 2002. Fekete Sas. 449–450.
- Dr. Gál János: Kosztolányi Dezső nyilatkozik legközelebbi terveiről. Fejérmegyei Napló, 1924. márc. 30. In: Kosztolányi Dezső: Gyémántgöröngyök. Szerk.: Urbán László. Bp., 2001. Magyar Könyvklub. 197–200.
- Gogolák Lajos: Romemlékek I. Közzéteszi: Nóvé Béla. Holmi, 2001. márc. 293–310.
- Gyémánt Csilla: Klasszikusok modern köntösben. Szeged, 2017. szept. <http://szegedfolyoirat.sk-szeged.hu/2018/02/26/gyemant-csilla-klasszikusok-modern-kontosben/>
- Szépíke és A zöld disznó. In: Ipolyi Arnold népmesegyűjteménye. Szerk.: Kálmány Lajos. Bp., 1914. 220–224. (Magyar népköltési gyűjtemény. Új folyam)
- K. L.: Mussolini élete. Megjelent magyarul Sarfatti asszony híres könyve: a „Dux”. Nemzeti Újság, 1927. ápr. 3. 25.
- Kállay Miklós: Az olasz novecento és a fiatal magyar festőművészet. Margherita Sarfatti a veneziai magyar kiállításokról s a római magyar Akadémiáról. Beszélgetés Mussolini életrajzírójával. Nemzeti Újság, 1932. máj. 22. 13.
- K. M. [Kállay Miklós]: Margherita Sarfatti, a Duce legtokéletesebb életrajzának ünnepelt szerzője Budapestre jön. Nemzeti Újság, 1936. márc. 29. 16.
- Karinthy Frigyes: Arab irodalom. In: Uő: Így írtok ti. Szerk.: Ungvári Tamás. Bp., 1979. Szépirodalmi. II. köt. 283–287.
- Karinthy Frigyes: „Istenek eledele”. Hormonok a láthatáron. Pesti Napló, 1935. nov. 6. 12.
- Károly Sándor: Csendes beszélgetés egy elcsendesült magyar könyvkiadóval. Ellenzék, 1930. jún. 12. 6.
- Kárpáti Aurél: Zsivajgó természet. Kosztolányi Dezső könyve – Genius. Nyugat, 1930. nov. 16. 719–720.
- Karsai György: Decemberi áhítat. Gézsók. Kultúra.hu, 2008. dec. 11.
- Kátay Béla: A zöld disznó meséje. A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1936. júl. 21. 21.
- Kelecsényi László szerk.: Akarsz-e játszani? Kosztolányi Dezső szerelmei, 2004. (Szerelmes magyar írók sorozat)
- Kosztolányi Ádám: Keserű nevetés. Összegyűjtött írások. Szerk.: Bíró-Balogh Tamás. Bp., 2018. Jaffa.
- Kosztolányi Dezső: A költő pályája. Színházi Élet, 1935. okt. 20. In: Tükörfolyosó, 667–668.
- Kosztolányi Dezső: Anatole France utolsó írásai. Bácsmegyei Napló, 1925. dec. 20. In.: Tere-fere. Kosztolányi Dezső írásai a Bácsmegyei Naplóból 1923–1926. Bp.–Újvidék, 2004. 348–349. Szerk.: Botka Ferenc.
- Kosztolányi Dezső: Arcok és karcok. PH, 1935. október 8. In: Sötét bűjóska, 456–458.
- Kosztolányi Dezső: Az órás. (1909). In: Uő: Összes novellája. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1994. Helikon. 239–244.
- Kosztolányi Dezső: Az utolsó Garibaldi temetése. Piros és fekete ingek. PH, 1924. júl. 23. 6.

- Kosztolányi Dezső: Balassa Bálint. Magyar Szemle, 1906. aug. 30. In: Tükörfolyosó: 17–19.
- Kosztolányi Dezső: Boncolás. Esti Kornél följegyzése. Nyugat, 1930. szept. 1.
- Kosztolányi [Dezső]: Csók. Fény, 1932. szept. 21. 1.
- Kosztolányi Dezső: Édes Anna. XX. Párbeszéd egy zöld kerítéses ház előtt. Nyugat, 1926. nov. 16. 734–750. (Kötetben: Bp., 1926.)
- [Kosztolányi Dezső:] Édes Anna. – – regénye 3 felvonásban, 10 képben. Színpadra átdolgozta: Lakatos László. Színházi Élet, 16. sz. 1937. ápr. 11–17. 103–126.
- Kosztolányi Dezső: Édes Anna. Kritikai kiadás. Szerk.: Veres András. Bp., 2010. Kalligram
- Kosztolányi Dezső: Erzsike és Éva. PH, 1934. okt. 31. In: Tükörfolyosó: 150–151.
- Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. Bp., 1933. Révai
- Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. Kritikai kiadás. Szerk.: Tóth-Czifra Júlia és Veres András. Pozsony, 2011. Kalligram. 630.
- Kosztolányi Dezső: Gyermek és költő. (1930) In: Nyelv és lélek, 450–452.
- [Kosztolányi Dezső:] Hogy hagyta ott Mussolini a szocialista pártot. BMN, 1926. febr. 21., 16., PH, 1926. márc. 11. 9.
- Kosztolányi Dezső: Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre. Pesti Hírlap, 1931. márc. 8., 15. Újraközölve: Nyelv és lélek, 453–459.
- [Kosztolányi Dezső:] Hogy zsákmányolták ki Mussolinit? PH, 1926. nov. 9. 9., BMN, 1926. nov. 14., 19.
- Kosztolányi Dezső: Indiszkreció az irodalomban. Nyugat, 1927. márc. 16. Újraközölve: Uő: Nyelv és lélek. Szerk.: Réz Pál. Bp., 2002. Osiris. 357–358.
- Kosztolányi Dezső: Irodalmi levél. Rainer Maria Rilke anyja és apja. PH, 1934. dec. 23. In: Ércnél maradóbb, 365–366.
- Kosztolányi Dezső: Jaguár-szappan. PH, 1925. jan. 18. Újraközölve: In: Uő.: Hattyú. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1972. 296–298.
- Kosztolányi Dezső: Kanári. Jelenet. In: Uő.: Patália. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1976. Magyar Helikon. 103–124.
- Kosztolányi Dezső: Könyörgés az itt maradókhoz. In: Uő.: Összegyűjtött költeményei. Bp., 1935, 392–393.
- Kosztolányi Dezső: Levelek – Naplók. Sajtó alá rend.: Réz Pál, 1996. Osiris
- Kosztolányi Dezső: Maupassant. 1850–1893. Nyugat, 1924. febr. 1. In: Szabadkikötő: 193–196.
- Kosztolányi Dezső: Mese a zöld disznóról. Pesti Hírlap, 1935. márc. 17. 10. In: Uő.: Sötét bűjóska. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1974. Szépirodalmi. 361–363. (Az Ember és világ gyűjtőcímű közlemény részeként.)
- Kosztolányi Dezső: Mese a zöld disznóról. Ellenzék (Kolozsvár), 1935. márc. 21. 4.
- Kosztolányi Dezső: Mese a zöld disznóról. Prágai Magyar Hírlap, 1935. ápr. 14. 4.
- Kosztolányi Dezső: „most elmondom, mint veszttem el” – – betegségének és halálának dokumentumai. Sajtó alá rend.: Arany Zsuzsanna. Pozsony, 2010. Kalligram.
- [Kosztolányi Dezső:] Mussolini, a szónok. PH, 1928. szept. 12. 8., BMN 1928. szept. 23. 24.
- [Kosztolányi Dezső:] Mussolini és a színész. BMN, 1924. dec. 14., 16., PH, 1924. dec. 14. 9.
- Kosztolányi Dezső: Mussolini oroszlánja: Itália! Bácsmegyei Napló, 1924. aug. 17. 2–3. és Pesti Hírlap, 1924. aug. 20. 1–3.
- Kosztolányi Dezső: Napló. Igen becses kéziratok. (1933–1934). Sajtó alá rend.: Kelevéz Ágnes és Kovács Ida. Bp., 1985. PIM. A gyorsírással készült részeket áttette: Schelken Pálma.
- Kosztolányi Dezső: Néger író. Pesti Hírlap, 1922. márc. 5. 4.
- Kosztolányi Dezső: [Önéletrajz] In: Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja. Bp., 1911. Újraközölve: Tükörfolyosó. Magyar írókról. Szerk. Réz Pál. Bp., 2004. Osiris. 661.

- Kosztolányi Dezső önéletrajza. Érdekes Újság, 1913. december 28. In: Tükörfolyosó, 662.
- Kosztolányi Dezső: Önéletrajz. In: Az Est Hármaskönyve, 1923. Szerk.: Salusinszky Imre és Mikes Lajos. Bp., 1922. 399–400. hasáb.
- Kosztolányi Dezső: [Önéletrajz]. In: Uő: Tükörfolyosó, 662.
- Kosztolányi Dezső: Régi dajkánk egyetlen öröme. Nyugat, 1924. dec. 20. 739., kötetben: Meztelenül. Bp., 1928. Athenaeum. 36–37.
- Kosztolányi Dezső: Röpima. In: Uő: Összegyűjtött versei. Szerk.: Szász Imre. Bp., 1962. Szépirodalmi. II. 338–339.
- [Kosztolányi Dezső:] Sarah Bernhard városa. BMN, 1924. jún. 22., 11., PH, 1924. jún. 24. 6.
- Kosztolányi Dezső: Szerelem. PH, 1935. szept. 29. In: Sötét bújócska, 454–455.
- Kosztolányi [Dezső] színpadi művei. Tanulmányok. Szerk.: Bucsics Katalin. Bp., 2017. MTA – ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport.
- Kosztolányi Dezső: Szövegmagyarázat. Szeptember végén. PH, 1934. jún. 24. In: Tükörfolyosó: 141–144.
- Kosztolányi Dezső: Tere-fere. – –írásai írásai a Bácsmegyei Naplóból. 1933–1926. Szerk.: Botka Ferenc. Bp.–Újvidék, 2004. Balassi – Fórum.
- Kosztolányi Dezső: Vidéki ősz. PH, 1935. szept. 29. In: Sötét bújócska, 451–453.
- Kosztolányi Dezső: Vidéki vendéglőben. Pesti Hírlap, 1935. szept. 1. In: Uő: Sötét bújócska. Szerk.: Réz Pál. Bp., 1974. Szépirodalmi. 438–439.
- Kosztolányi Dezső: Világ vége. Pesti Hírlap Vasárnapja, 1935. okt. 13. In: Uő.: Tengerszem. Bp., 1936. Révai. 153–157.
- Kosztolányi Dezső: Vörös ökör. Színházi Élet, 1929. 52. sz. 54–57.
- Kosztolányi Dezső: W. S. A Hét, 1916. máj. 14. In: Szabadkikötő: 15–17.
- [Kosztolányi Dezsőné] Görög Ilona: Örökbefogadás. Nyugat, 1935. okt. 253–260.
- Kozocsa Sándor: Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi. Irodalomtörténet, 1938. 5-6. sz. 126–127.
- Kuthy György: Édes Anna látogatóban. Színházi Élet, 1937. febr. 28.–márc. 6. 10. sz. 24–25.
- Márai Sándor: Csutora. Bp., 1932. Pantheon. – Új kiadásban: Bp., 2007. Helikon.
- Márai Sándor: Föld, föld... Toronto, 1972. Vörösváry.
- Gabriel Garcia Marquez: Száz év magány. Ford.: Székács Vera. 9. kiad. Bp., [2002]
- Móricz Zsigmond: A zöld disznó. In: Uő: A halhatatlanságra vágyó királyfi – A nehéz kétgarasos. Szerk.: Borbély Sándor és Kormos István. Bp., 1984. 49–56.
- Benito Mussolini: Kőműveslegényből diktátor. Miskolci Napló, 1926. nov. 20. 3.
- [Nagy Boglárka:] Parti Nagy Lajos: A háromágú kaptafa. – – beszélgetése. Jelenkor, 2003. okt. 963–989.
- Németh László: Emberi színjáték. Napkelet, 1929 jan.–dec.
- Pardon... Az Új Nemzedék rovata Kosztolányi Dezső szerkesztésében 1919–1921. Szerk.: Arany Zsuzsanna. Bp., 2019. Osiris.
- Parti Nagy Lajos: Gézcsoók. Ollózat. Nyílt Fórum Füzetek 94. Zalaegerszeg, 1994. 103–143.
- [Parti Nagy Lajos:] Gézcsoókom. Felolvasó színpad – dokumentumjáték. Az író a darabról. Beszélő, 1992. okt. 31. 30.
- Radits Margit dr.: Róma leghíresebb művészeti és irodalmi szalonjában. Egy óra Margherita Sartattinál, Mussolini életrajzírójánál. Új Nemzedék, 1931. máj. 17. 5.
- Rákóczi Ilona: Mese a zölddisznóról. Bp., 1937. Palladis
- R. F. [Ráskai Ferenc]: A kanári. Kosztolányi Dezső kis vígjátéka. Pesti Hírlap, 1924. márc. 4. 6.
- Sarfatti, Margherita: Mussolini élete. Ford.: Kosztolányi Dezső. Bp., 2021. Európa.
- (s. k.): Mussolini élete. M. G. Sarfatti könyve. Budapesti Hírlap, 1927. ápr. 6. 7.

[Szerző nélkül:]

A diszkrét vádlott. 8 Órai Újság, 1928. júl. 20. 5.

A falusi kovács fiának regénye: tanító – tolonc – diák – lapszerkesztő – diktátor. Megjelent Mussolini első hiteles életrajza. Új Nemzedék, 1926. júl. 11. 4.

A római magyar követ estélyén. Gróf Bethlen István és Bethlen grófnő a római diplomáciai és politikai világ központjában. Pesti Hírlap, 1927. ápr. 10. 3.

„A világ legszebb nyakkendője.” Írók, művészek, tudósok, kritikusok döntenek el, hogy melyik a világ legszebb nyakkendője. Pesti Hírlap, 1927. júl. 13. 8.

Az Est, 1935. jún. 18. 5.

Budapesti Hírlap, 1888. 06. 24. mell.

Budapesti Hírlap, 1924. szept. 28. 9.

Budapesti Hírlap, 1926. dec. 4. 7.

Budapesti Hírlap, 1926. dec. 31. 8.

Budapesti Közlöny, 1916. máj. 10. 5.

Corvina, 1933. máj. 7. 57.

Corvina, 1935. ápr. 28. 50.

Édes Anna él. Kosztolányi egy krisztinavárosi cseléd történetét írta meg. Az Est, 1937. febr. 18. 6.

Eltűnt bankigazgató öngyilkossága. Pesti Napló, 1913. júl. 5. 13.

Esti Kurír, 1925. okt. 31. 8.

Hajnali részegség. Kosztolányi titkos légyottjai a Kálvárián. https://szinhaz.hu/2017/07/08/hajnali_reszegseg_kosztolanyi_titkos_legyottjai_a_kalvarian, 2017. júl. 08.

Harmadszor temették el Vas Gereben hamvait. Pesti Hírlap, 1929. dec. 8. 28.

Hivatalos Közlöny, 1927. ápr. 1. 70.

Hivatalosan is visszautasítják Kéthly Anna vádjait a Pen Club ügyében. A külügyminisztérium egyáltalán nem foglalkozott a Pen Club eseményeivel. Nemzeti Újság, 1932. máj. 14. 9.

Honderű, 1944. jún. 29. 850.

Így szerettek ők a REÖK-ben. <https://szegedma.hu/2016/10/igy-szerettek-ok-a-reok-ben>, 2016. okt. 12.

Képes Pesti Hírlap, 1935. júl. 9. 3.

Ki a Sárkány? Esti Kurír, 1933. jún. 7. In: Az átkozott költő. Somlyó Zoltán emlékezete. Szerk.: Somlyó György és Zsoldos Sándor. Bp., 2001. 80.

Kosztolányi Dezső előadása. Nagyvárad Napló, 1917. márc. 25. In: Tükörfolyosó: 107–110.

Kosztolányi Dezső felolvasása Jászapátin. Pesti Hírlap, 1932. okt. 14. 8.

Kosztolányi Dezsőné „Édes Anná”-ról, a kis cseléd legendává nemesült történetéről. Esti Kurír, 1937. febr. 9. 8.

Lakodalom van a mi utcánkban... Bemutatók sora a Terézkörúti Színpadon. Színházi Élet, 1924. márc. 16–22. 24–26.

Magyarország, 1926. nov. 28. 18.

Mese a zölddisznóról. Írta Rákóczi Ilona. Pesti Hírlap, 1937. dec. 23. 10.

Mussolini élete szemelvényekben és aforizmákban. Magyar Hírlap, 1927. ápr. 3. 2.

Mussolini életrajzírónőjének új regénye. Magyar Hírlap, 1929. szept. 22. 25.

Mussolini tanulmánya Klopstockról. Pesti Napló, 1926. nov. 12.

Öngyilkossá lett a szentgotthárdi bankigazgató. Budapesti Hírlap, 1913. júl. 5. 12.

Ötezer gyermeket ruháztak a kormányzó gyűjtéséből. BH, 1937. dec. 22. 4.

Palladis, 1937. szept. 2

Pesti Hírlap, 1922. okt. 29. 5., Házasság rovat.

Pesti Hírlap, 1927. márc. 1. 11.

Pesti Hírlap, 1929. máj. 22. 15.

Pesti Napló, 1935. szept. 28. 13.

Radákovichs Ödön elbeszéléskötete. Pesti Hírlap, 1934. máj. 15. 12.

Radákovichs Ödön: Nadina, a török lány. [!] Pesti Hírlap, 1926. júl. 17. 13.

Rákóczi Ilona: Mese a zöld disznóról. Budapesti Hírlap, 1937. dec. 25. BH Vasárnapja, VIII.

Sarfatti asszony előadása. Pesti Hírlap, 1932. máj. 21. 7.

Sarfatti olasz író előadása a modern művészetéről. Pesti Hírlap, 1936. ápr. 1. szer. 10.

„Se pénzem, se cipőm, se ágyam.” „Csak egy asszony ismeri...” Mikor Mussolini éhezve, egy híd alatt aludt, Margherita Sarfatti, Mussolini régi szerelme, könyvet írt a Ducéről. — Mussolini kiadatlan levele. Újság, 1926. júl. 10. 6.

Textil, 1928. dec. 15. 34.

Tisztviselősors. Magyarország: 1934. máj. 10. 5.

Új Idők, 1917. szept. 23. 530.

Új magyar könyv Mussoliniról. Gróf Bethlen István előszavával. Pesti Hírlap, 1928. nov. 11. 35.

Újság, 1927. ápr. 14. 10.

Vas Gereben. Budapesti Hírlap, 1904. jún. 19. 13–14.

Vas Gereben emlékezete. Tolnavármegye, 1904. jún. 26. 2-4.

Vas Gereben emlékezete. Budapesti Hírlap, 1923. ápr. 21.

Ifj. Vajda János: Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső. Szép Szó, 1938. szept.–okt. 76.

Zsolt Béla: Mussolini álma. Magyar Hírlap, 1928. febr. 12. 1.